

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОПИЛОВА МАРИНА СЕРГІЇВНА

УДК 322:271.2](477)(091)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ: ІСТОРИЧНІ УРОКИ ТА
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ**

25. 00. 01 – теорія та історія державного управління

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М. С. Копилова

Науковий керівник:

Обушна Наталія Іванівна, доктор наук з державного управління, професор

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Копилова М. С. Державна політика України щодо діяльності православних церков: історичні уроки та концептуалізація розвитку. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління. Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. Київ, 2025.

У дисертації обґрунтовано теоретико-методичні засади розвитку державної політики щодо діяльності православних церков та розроблено науково-практичні рекомендації стосовно їх концептуалізації в контексті забезпечення національних інтересів українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

Проаналізовано взаємозв'язок понятійно-категорійного поля суспільно-релігійних відносин і державної політики, що характеризує його роль у тезаурусі наук, та розвинуто понятійно-категорійний апарат у цій сфері за рахунок уточнення сутності таких понять: “державна політика щодо діяльності православних церков”, “релігійна безпека” та “конфесійна війна”. Запропоновано уніфікувати термінологію державної політики в конфесійній сфері, зокрема поняття “право на свободу світогляду та віросповідання” (ст. 35 Конституції України) та “право на свободу совісті” (ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”).

З'ясовано стан розробки проблематики дослідження державної політики щодо діяльності православних церков у науковому дискурсі. Методологічну основу дисертаційної роботи сформовано на основі вивчення, аналізу та систематизації наукових робіт, які структуровано за 5-ма тематичними групами/напрямами: 1) наукові праці з історії православної церкви та її взаємин з державою в період демократичного розвитку України; 2) наукові дослідження, присвячені формуванню та реалізації державно-церковних відносин в Україні;

3) наукові розробки, у яких розглянуто особливості формування державної політики в релігійній сфері, механізми публічного управління в державно-церковних відносинах загалом, а також окремі аспекти взаємодії органів державної влади та церкви, реалізації державної релігійної політики України в контексті національної безпеки; 4) наукові праці, у яких вивчено світовий досвід формування та реалізації державно-церковних відносин; 5) наукові дослідження з історії ППЦ і відносин державних інституцій з цією церквою в II Речі Посполитій. Зазначено, що історичний управлінський досвід у поліконфесійній за складом населення II Речі Посполитій (1918–1939 рр.) було використано для більш детального обґрунтування проблематики формування та розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков.

Уточнено теоретичні основи формування державної політики щодо діяльності православних церков та на цій основі ідентифіковано її особливості. Визначено, що державна політика щодо діяльності православних церков – це комплексна діяльність органів державної влади, що формується та реалізується згідно з визначеними цілями, напрямками й принципами, спрямована на підтримку та регулювання комплексу релігійних, соціальних, освітніх і культурних заходів, що здійснюються православними релігійними об'єднаннями, які мають власну організаційну структуру та управлінську ієрархію, в межах чинного законодавства України. З'ясовано сутність та види діяльності православних церков як виду релігійних об'єднань. На цій основі визначено мету, місію, завдання, функції, принципи, моделі державної політики щодо діяльності православних церков і складові елементи її забезпечення (інституційно-правове та ресурсне забезпечення). Уточнено та розширено типізацію моделей державно-церковних відносин в Україні. На цій підставі обґрунтовано особливості, що притаманні концептуальним засадам формування державної політики України щодо діяльності православних церков.

Охарактеризовано стан і структуру конфесійно-церковного середовища України як об'єкта державної політики та визначено актуальні виклики в цій сфері. Досліджено, що сучасне конфесійно-церковне середовище в Україні є

складною та динамічною системою, що сформувалася на перетині історичних традицій, посттоталітарного релігійного ренесансу та сучасних викликів безпекового й цивілізаційного характеру. Найчисельнішим релігійним напрямом є православ'я, а його основними юрисдикціями – УПЦ та ПЦУ. Трансформаційні зміни в релігійно-церковній сфері в незалежній Україні досліджено з позиції трьох основних етапів: 1) перший етап (1991 р. – 2014 рр.); 2) другий етап (2014 р. – до 24 лютого 2022 р.); 3) третій етап (від 24 лютого 2022 р. – дотепер). Відповідно до кожного етапу розвитку конфесійно-церковного середовища в незалежній Україні ідентифіковано основні проблеми його формування та реалізації, що впливають, насамперед, на державну політику щодо діяльності православних церков і потребують осмислення з позицій державного управління.

Проаналізовано інституційно-правове та ресурсне забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков в Україні. Перше розглянуто в контексті двох складових його компонент: інституційної та правової. Обґрунтовано, що інституційне забезпечення у сфері державної політики України щодо православних церков має певну ієрархічність та характеризується багаторівневою та розгалуженою структурою. У свою чергу правове забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков формують міжнародно-правові акти, законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти України, рішення КСУ та рішення Європейського суду з прав людини. Зауважено, що реалії сьогодення, насамперед завдання посилити згуртованість суспільства, вимагають подальшого вдосконалення правового забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков. Проведено діагностику ресурсного забезпечення цієї політики держави, яке в роботі розглянуто в контексті таких складових: кадрова, інформаційно-комунікативна, суспільно-мотиваційна, фінансова.

Виявлено проблеми та систематизовано тенденції розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану. Для цього встановлено низку головних суспільних викликів у сфері

державної політики України щодо діяльності православних церков, що актуалізувалися під час повномасштабної військової агресії РФ проти України. Аргументовано, що сучасні суспільні виклики у сфері державної політики України щодо діяльності православних церков визначають та формують основні тенденції її розвитку.

Узагальнено напрями та етапи реалізації державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви (з урахуванням поліетнічного та поліконфесійного складу її населення) на основі ґрунтовного аналізу її генези та з'ясовано перспективи використання цього досвіду в Україні. З цією метою проаналізовано особливості правового регулювання у сфері віросповідань як основи юридичного статусу Польської православної церкви в 1918–1939 рр.; розглянуто організаційні засади державної політики щодо діяльності православної церкви в II Речі Посполитій; проведено аналіз державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви на західноукраїнських землях. Підкреслено, що з урахуванням історичних уроків політики II Речі Посполитої щодо ППЦ та її наслідків для двосторонніх відносин державна політика України повинна базуватися на принципах історичної об'єктивності, усебічного забезпечення свободи совісті, дипломатичного діалогу, чому повинні сприяти спільні дослідження українських і польських науковців та комеморативні практики.

Розроблено й обґрунтовано вектори концептуалізації засад розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення національних інтересів українського народу у сфері суспільно-релігійних і державно-церковних відносин. Для цього: а) визначено інноваційні вектори реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах цифрового розвитку суспільства; б) уточнено загальні напрями вдосконалення державної політики України щодо діяльності православних церков; в) розроблено та обґрунтовано Концепцію розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков.

Концепція розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков враховує інтегративну взаємодію інституційно-правового та ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков, що включає: а) мету, завдання, функції, суб'єктно-об'єктний склад; б) систему принципів розвитку державної політики щодо діяльності православних церков; в) форми, методи й інструментарій розвитку державної політики щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення свободи совісті та віросповідання, створення дієвої моделі взаємовідносин держави і православних церков; г) аргументацію основних напрямів провайдингу Концепції. Такий підхід уможливорює створення умов для отримання синергетичного ефекту від реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення національних інтересів українського народу у сфері суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

Ключові слова: державна політика, державно-церковні відносини, релігійні організації, державне управління, діяльність православних церков, конфесійне середовище, суспільно-релігійні відносини, воєнний стан, гуманітарна агресія, національна безпека, конфесійна війна, капеланство.

ANNOTATION

Kopylova M. S. State Policy of Ukraine Regarding the Activities of Orthodox Churches: Historical Lessons and Conceptualization of Development. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Sciences in Public Administration, specialty 25.00.01 – theory and history of public administration. – Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service, Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 2025.

This dissertation substantiates the theoretical and methodological foundations for the development of state policy regarding the activities of Orthodox churches and offers scientific and practical recommendations for its conceptualization in the context of securing the national interests of the Ukrainian people in the realm of socio-religious and church-state relations.

The conceptual and categorical field of socio-religious relations and state policy has been analyzed, highlighting its role within the thesaurus of the social sciences. The conceptual and categorical apparatus in this sphere has been further developed by clarifying the essence of such terms as “religious security,” “state policy regarding the activities of Orthodox churches,” and “confessional war.” Additionally, a proposal is made to unify the terminology of state policy in the confessional sphere, particularly regarding such concepts as “the right to freedom of thought and religion” (Article 35 of the Constitution of Ukraine) and “the right to freedom of conscience” (Law of Ukraine “On Freedom of Conscience and Religious Organizations”).

The current state of academic discourse regarding the development of state policy toward Orthodox churches has been examined. On this basis, the methodological foundation of the dissertation has been built through the study, analysis, and systematization of scholarly works structured into five thematic groups: 1) academic works on the history of the Orthodox Church and its relations with the state during Ukraine’s democratic development; 2) research dedicated to the formation and implementation of church-state relations in Ukraine; 3) studies examining the formation of state religious policy, public administration mechanisms in church-state relations, and aspects of interaction between state authorities and churches in the context of national security; 4) international scholarly works on the development and implementation of church-state relations; 5) historical research on the Polish Orthodox Church (POC) and its relations with state institutions in the Second Polish Republic. It is noted that the historical administrative experience of the religiously diverse Second Polish Republic (1918-1939) has been used to substantiate in greater detail the challenges in shaping and developing Ukraine’s state policy toward Orthodox churches.

The theoretical foundations for shaping state policy on the activities of Orthodox churches have been clarified, and its distinct characteristics identified. It has been established that state policy in this area comprises actions by the system of state authorities carried out in accordance with defined goals, directions, and principles, aimed at supporting and regulating a complex of religious, social, educational, and cultural activities carried out by Orthodox religious organizations with their own structures and governance hierarchies, all within the bounds of current Ukrainian legislation. The essence and types of activities of Orthodox churches, as a form of religious organization, have been defined. Based on this, the aims, mission, tasks, functions, principles, models, and structural components of state policy in this area have been identified – including its institutional-legal and resource support. The typology of church-state relations in Ukraine has been refined and expanded.

The theoretical foundations of the formation of state policy regarding Orthodox churches are clarified, and its features are identified. It is defined that such policy constitutes a complex activity of public authorities shaped and implemented according to set goals, directions, and principles, aimed at supporting and regulating a range of religious, social, educational, and cultural activities carried out by Orthodox religious associations, which have their own organizational structure and hierarchy within the framework of Ukrainian legislation. The essence and types of activities of Orthodox churches as religious associations are clarified. On this basis, the goal, mission, tasks, functions, principles, and models of state policy regarding Orthodox churches, as well as its key components (institutional-legal and resource support), are determined. The typology of state-church relations models in Ukraine is specified and expanded. Consequently, the conceptual foundations of Ukraine's state policy toward Orthodox churches are substantiated.

The state and structure of the confessional-church environment in Ukraine as the object of state policy are characterized, and current challenges in this field are identified. The confessional environment is described as a complex, dynamic system shaped by historical traditions, post-totalitarian religious revival, and contemporary security and civilizational challenges. Orthodoxy is the most widespread religious

denomination, with the Ukrainian Orthodox Church (UOC) and the Orthodox Church of Ukraine (OCU) as its main jurisdictions. Transformational changes in Ukraine's religious sphere are analyzed in three stages: 1) 1991–2014; 2) 2014 – February 24, 2022; 3) since February 24, 2022 till now. For each stage, key challenges have been identified that significantly affect state policy and require administrative response.

The institutional, legal, and resource support of Ukraine's state policy on Orthodox churches has been analyzed. The institutional component is characterized by a multi-level, branched structure, while the legal basis comprises international legal acts, Ukrainian legislation and subordinate legal acts, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, and judgments of the European Court of Human Rights. Current societal realities demand further improvement in this area. Resource support is examined through the lens of personnel, informational, motivational, and financial components.

The challenges and trends in the development of state policy in wartime conditions are analyzed. Key social challenges in the sphere of state policy toward Orthodox churches that emerged during Russia's full-scale aggression are identified. These challenges shape the main trends in policy development.

The directions and stages of policy implementation toward the Orthodox Church in the Second Polish Republic have been summarized, with attention to its multiethnic and multiconfessional context. This includes: legal regulation of religious affairs (1918 –1939); organizational principles of policy; policy toward the Orthodox Church in Western Ukrainian lands. It is emphasized that, drawing on historical lessons, Ukraine's policy should be based on principles of objectivity, freedom of conscience, and dialogue – supported by joint Ukrainian-Polish research and memorial initiatives.

Conceptual directions for the development of Ukraine's policy in this area have been proposed, aiming to safeguard national interests in religious and church-state relations. These include: a) defining innovative policy implementation strategies under digitalization; b) refining general directions for policy improvement;

c) developing and justifying a Concept for the Development of State Policy toward Orthodox Churches.

A Concept for the Development of State Policy toward Orthodox integrates institutional-legal and resource aspects of policy implementation and includes: a) goals, tasks, functions, and actors involved; b) a system of principles; c) forms, methods, and tools for policy development ensuring freedom of conscience and belief, and effective state-church relations; d) argumentation of key implementation directions. This comprehensive approach aims to generate a synergistic effect in realizing Ukraine's national interests through state policy on Orthodox church activities.

Key words: state policy, church-state relations, religious organizations, public administration, activity of Orthodox churches, confessional environment, socio-religious relations, martial law, humanitarian aggression, national security, confessional war, chaplaincy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

1. Копилова М.С. Модель взаємин держави та православної церкви у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління*. 2016. Вип. 1. С. 19–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknud_2016_1_7
2. Копилова М.С. Політико-правовий статус української меншини у Другій Речі Посполитій (1918–1926 рр.). *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Державне управління*. 2016. № 4. С. 43–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2016_4_8
3. Копилова М.С. Правове регулювання у сфері віросповідань як основа юридичного статусу православних церков у Польській республіці (1918–1939 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса*

Шевченка. *Державне управління*. 2016. Вип. 3(7). С. 14–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknud_2016_3_5

4. Копилова М.С. Центральні органи влади II Речі Посполитої як суб'єкти реалізації державної релігійної політики щодо православної церкви. *Теорія і практика державного управління*. 2017. Вип. 3. С. 40–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2017_3_8

5. Kopylova M. Local government authorities of the II Commonwealth of Poland as subjects for implementing the state religion policy in relation to the Orthodox Church. *Modern Science – Moderni veda*. Praha, Ceska republika, 2018. № 1. S. 47–53. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15495620>

6. Копилова М.С. Особливості державної політики у сфері релігії: ретроспективний аспект і сучасні виклики. *Наукові перспективи. Серія: Державне управління*. 2024. № 10(52). С. 164–174. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10\(52\)-163-174](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-163-174)

7. Копилова М.С. Поняття “державно-церковні відносини” в поліетнічній державі: історичні уроки та вдосконалення державної політики України. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Державне управління*. 2024. № 12(30). С. 350–363. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12\(30\)-350-363](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12(30)-350-363)

8. Копилова М.С. Концептуальна модель державно-церковних відносин в Україні. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки; Управління та адміністрування* : зб. наук. пр. 2024. Вип. 30(59). С. 246–263. DOI: [https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-30\(59\)-246-263](https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-30(59)-246-263)

9. Копилова М.С. Реалізація державної політики України щодо релігії і церкви в умовах цифрового розвитку суспільства. “*Věda a perspektivy*“. 2025. № 3 (46). С. 59–70. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2025-3\(46\)-59-69](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2025-3(46)-59-69)

10. Обушна Н.І., Копилова М.С. Особливості реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2025. № 3. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156.2025.3.6>

Особистий внесок автора: запропоновано визначення конфесійної війни як гібридної форми гуманітарної агресії, уточнено основні принципи захисту національних інтересів України в духовно-релігійній сфері, визначено особливості державної політики в Україні щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

11. Копилова М.С. Правове регулювання взаємовідносин держави та православної церкви у Другій Речі Посполитій у 1918–1939 рр. *Дні науки філософського факультету – 2016* : [матер. доп. та виступів на міжнар. наук. конф. (20–21 квіт. 2016 р., м. Київ)]. Київ : Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2016. Ч. 10. С. 39–41. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/dnff/dnff_2016_10.pdf

12. Копилова М.С. Модель взаємовідносин держави та православної церкви у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.). *Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 9–10 верес. 2016 р.). Хмельницький : Хмельн. нац. ун-т, 2016. С. 48–51. URL: http://lib.khnu.km.ua/konfer_HNU/2016/susp_derjava.pdf

13. Копилова М.С. Політико-правовий статус української меншини у Другій Речі Посполитій (1918–1926 рр.). *Zbornik prispevkov z medzinarodna vedecko-prakticka konferencia “Inovacnevyskum v oblasti sociologie, psychologie a politologie”, 10–11 marca 2017* / sefredaktor Stanislav Mraz, CSc. Sladkovicovo, Slovenska republika : Vysoka skola Danubius, 2017. S. 11–15. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15495564>

14. Копилова М.С. Воєводське управління як інструмент державної політики у сфері церковно-релігійного життя Польської республіки (1918–1939 рр.). *Дні науки філософського факультету – 2017* : [матер. доп. та виступів на міжнар. наук. конф. (25–26 квіт. 2017 р., м. Київ)]. Київ : Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2017. Ч. 9. С. 163–166. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/dnff/dnff_2017_09.pdf

15. Копилова М.С. Центральні органи державної влади як суб’єкти реалізації державної релігійної політики у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.). *Напрями*

удосконалення механізмів державного управління в умовах сучасних реформаційних процесів : матеріали всеукр. Наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 2–4 листопада 2017 р. Запоріжжя, 2017. С. 13–16. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15495389>

16. Копилова М.С. Міністерство віросповідань та народної освіти як суб'єкт реалізації державної релігійної політики у Другій Речі Посполитій. *Управлінські науки в сучасному світі* : зб. матер. IV міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 22 лист. 2017 р. Київ, 2017. С. 122–126. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15495197>

17. Копилова М.С. Напрями реалізації публічної політики України щодо релігійних організацій у контексті децентралізації. *Публічне управління в Україні : історичний досвід та перспективи розвитку* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 18–21 лютого 2025 р. Київ, 2025. С. 367–369. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2166/files/5416ed7e-336d-415b-92eb-60fa32af8003.pdf>

18. Kopylova M. State policy on religious organizations in Ukraine: digitalization and development prospects. *Concepts for Development of Society's Scientific Potential* : зб. VII Міжнародної наук.-практ. конф. 19–20 березня 2025 р., Прага, Чехія. Praha, 2025. С. 104–110. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.03.2025>

19. Копилова М.С. Державна політика України у сфері діяльності православних церков в умовах війни: баланс безпеки та свободи віросповідання. *Шевченківська весна – 2025: публічне управління та державна служба* : матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (Київ, 26 берез. 2025 р.) / за заг. ред. Л.Г. Комахи, Т.П. Паламарчук. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2025. С. 101–105. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2184/files/f1befd39-12f8-4f1f-b0bc-15192dd1d260.pdf>

20. Копилова М.С. Релігійна безпека в умовах війни: виклики, загрози та напрями державної політики. *Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього* : матеріали щоріч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18 квіт. 2025 р.) / за заг. ред. Л.Г. Комахи, Т.П. Паламарчук. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2025. С. 96–98. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2199/files/cf3eaf6a-5184-4c88-871c-deb36577eff2.pdf>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ.....	15
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ	27
1.1 Взаємозв'язок понятійно-категорійного поля суспільно-релігійних відносин та державної політики	27
1.2 Стан розробки проблематики дослідження державної політики щодо діяльності православних церков у науковому дискурсі.....	42
1.3 Специфіка формування державної політики щодо діяльності православних церков: теоретичний аспект	56
Висновки до розділу 1	74
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ	78
2.1 Конфесійно-церковне середовище України: стан та актуальні виклики	78
2.2 Аналіз інституційно-правового та ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков	94
2.3 Державна політики щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану: основні проблеми та тенденції розвитку	121
Висновки до розділу 2	137
РОЗДІЛ 3 ГЕНЕЗА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ІІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ: ІСТОРИЧНІ УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ	142
3.1 Правове регулювання у сфері віросповідань як основа юридичного статусу Польської православної церкви у 1918-1939 роках.....	142
3.2 Організаційні засади державної політики щодо діяльності православної церкви в ІІ Речі Посполитій	157
3.3 Державна політика щодо православної церкви на західноукраїнських землях: особливості та етапи	169
Висновки до розділу 3	190
РОЗДІЛ 4 ВЕКТОРИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ЗАСАД РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ.....	193
4.1 Інноваційні вектори реалізації державної політики щодо діяльності православних церков в умовах цифрового розвитку суспільства	193
4.2 Загальні напрями вдосконалення державної політики щодо діяльності православних церков.....	206
4.3 Концепція розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков.....	222
Висновки до розділу 4	239
ВИСНОВКИ.....	243
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	253
ДОДАТКИ.....	313

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ:

БДПЛ	–	Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ;
ВПО	–	Внутрішньо переміщені особи;
ВРЦ	–	Всесвітня Рада Церков;
ВРУ	–	Верховна Рада України;
ВРЦіРО	–	Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій;
ВУ	–	Варшавський університет;
ГКЦ	–	Греко-католицька церква;
ДАЛО	–	Державний архів Львівської області;
ДЕСС України	–	Державна служба України з етнополітики та свободи совісті;
ЄДРЮО	–	Єдиний державний реєстр юридичних осіб;
ЄКПЛ		Європейська комісія з прав людини;
ЄС	–	Європейський Союз;
ЄСПЛ	–	Європейський суд з Прав людини;
ЗСУ	–	Збройні Сили України;
ЗУ	–	Закон України;
ІРС	–	Інститут релігійної свободи;
ККУ	–	Кримінальний кодекс України;
КМІС	–	Київський міжнародний інститут соціології;
КМУ	–	Кабінет Міністрів України;
КНУ	–	Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
Мін'юст	–	Міністерство юстиції України;
МКСК	–	Міністерство культури та стратегічних комунікацій України;
МНіНО	–	Міністерство науки і народної освіти;
МОН	–	Міністерство освіти і науки;
МП	–	Московський патріархат;
НАДС	–	Національне агентство України з питань державної служби;
НАЗЯВО	–	Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти;
НІСД	–	Національний інститут стратегічних досліджень;
НПА	–	Національна податкова адміністрація;
ОБСЄ	–	Організація безпеки і співробітництва в Європі;
ОВА	–	Обласна військова адміністрація;
ОМС	–	Органи місцевого самоврядування;

ООН	–	Організація Об'єднаних Націй;
ПАПЦ	–	Польська автокефальна православна церква;
ПКУ	–	Податковий кодекс України;
ППУ	–	Постійне представництво України при міжнародних
МОВ		організаціях у Відні;
ППУ ООН	–	Постійне представництво України при ООН;
ППУ РЄ	–	Постійне представництво України при Раді Європи;
ППЦ	–	Польська православна церква;
ППУ	–	
ЮНЕСКО		Постійне представництво України при ЮНЕСКО;
ПЦУ	–	Православна церква України;
РВА	–	районна військові адміністрація;
РЄ	–	Рада Європи;
РІСУ	–	Релігійно-інформаційна служба України;
РНБО	–	Рада національної безпеки і оборони України;
РПЦ	–	Російська православна церква;
РР	–	Регентська рада;
УАПЦ	–	Українська автокефальна православна церква;
УГКЦ	–	Українська греко-католицька церква;
УПЦ	–	Українська православна церква;
УПЦ КП	–	Українська православна церква Київського патріархату;
УПЦ МП	–	Українська православна церква Московського патріархату;
ЦДІАЛ	–	Центральний державний історичний архів у Львові;
ЦНАП	–	центр надання адміністративних послуг;
AANW	–	Archiwum Akt Nowychw Warszawie;
IPNW	–	Instytut Pamięce Narodowejw Warszawie.

ВСТУП

Актуальність проблеми. Проблема формування та розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков відноситься до суспільно важливих, адже саме православ'я залишається найчисельнішим і достатньо різноманітним напрямом християнства в Україні та має значний вплив на суспільну сферу, історичну пам'ять і національно-культурну ідентичність.

Упродовж десятиліть після відновлення державної незалежності, внаслідок не завжди адекватної державної політики в релігійній сфері, український народ був змушений утверджувати свою етнорелігійну ідентичність. Проте повномасштабна російська агресія проти України визначила кореляцію між утвердженням незалежності українського православ'я від московської патріархії, консолідацією українського суспільства та зміцненням її національної безпеки. У зв'язку з цим постали нові стратегічні завдання, що уособлюють реальні зміни у сфері державної політики щодо зміцнення ідентичності української нації, нейтралізації імперського релігійно-ідеологічного впливу, демократичного впорядкування діяльності православної спільноти, конституювання засад Української помісної православної церкви та ін. Необхідність вирішення цих завдань актуалізує перегляд теоретичних засад широкого кола суспільних відносин, пов'язаних із розвитком державної політики України щодо діяльності православних церков.

Актуальність теми дисертаційного дослідження також визначено процесами інтеграції України в структури Європейського Союзу, що формулюють важливість аналізу історичного досвіду країн континенту в сфері реалізації державної політики щодо православних конфесій. Цікавим у цьому контексті є історичний досвід реалізації державної політики щодо православної церкви в поліконфесійній за складом населення II Речі Посполитій (1918–1939 рр.), більшість жителів східних регіонів якої були вірянами православної церкви й носіями української ідентичності.

Зауважимо, що студіюванню теоретико-методологічних засад формування та реалізації державної політики в релігійній сфері у світовій і вітчизняній державно-управлінській теорії та споріднених науках присвячено чималу кількість праць. Зокрема, цю проблему досліджено в працях зарубіжних учених: Д. Баклі [422], З. Елкінс [437], М. Євтіх [444], П. Лещинський [452], М. Папержинська-Турек [483], Г. Робертс [512], С. Феррарі [439], Х. Халупчак [426], Дж. Філіппо [440]). Окремі теоретичні аспекти формування і розвитку державного управління та державної політики аналізували такі вітчизняні науковці: В. Авер'янов [2], В. Бакуменко [9; 10], Т. Василевська [23], Л. Гонюкова [47; 48], В. Дрешпак [73], С. Дяченко [76], Т. Іванова [103], Н. Корчак [145], С. Лукін [164], В. Малиновський [170], Р. Марутян [174], М. Миколайчук [181], М. Орлів [219], Н. Нижник [205], О. Оболенський [207], Н. Обушна [209; 210], П. Петровський [243], А. Рачинський [145], І. Розпутенко [249], Г. Ситник [357], Ю. Сурмін [79] та ін.

Особливості формування та реалізації державної політики в релігійній сфері (зокрема й щодо православних церков) розглянуто в працях таких учених: С. Здіорук [95; 96], О. Зубчик [102], І. Лопушинський [159; 160], Д. Мартишин [173], Р. Небожук [201; 202], О. Пархоменко-Куцевіл [234], В. Токман [346] (досліджують загальнотеоретичні питання державної політики щодо православних церков); М. Палінчак [230; 231], О. Саган [350; 351], В. Титаренко [369], В. Яценко [417] (аналізують сутність та еволюцію державно-церковних і суспільно-релігійних відносин); В. Бліхар [373], Я. Котилко [147], С. Онищук [217; 218], М. Палінчак [232] (вивчають світовий досвід державно-церковних відносин) та ін.

Праці вищезгаданих авторів є важливим внеском у розвиток теорії та практики державного управління. Проте наукові розробки з проблем формування й розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков (зокрема й в умовах воєнного стану), потребують спеціального ґрунтовного вивчення. Зазначене підтверджує нагальну необхідність проведення комплексного дослідження суспільних відносин, які виникають у процесі формування та

розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков, що й актуалізує науково-практичну значущість теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до наукової теми Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Публічне управління в умовах кризових ситуацій: теорія та практика” (№ державної реєстрації 0124U000045). Внесок автора полягає в: ідентифікації проблем і систематизації тенденцій розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану; обґрунтуванні доцільності проведення в Україні політики децентралізації у сфері свободи совісті та свободи релігії, яка має бути сформована в контексті вектора європейської інтеграції.

Мета та завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є обґрунтування теоретико-методичних засад розвитку державної політики щодо діяльності православних церков та розроблення науково-практичних рекомендацій стосовно їх концептуалізації в контексті забезпечення національних інтересів українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

Для досягнення поставленої мети визначено такі дослідницькі *завдання*:

- проаналізувати взаємозв'язок понятійно-категорійного поля дослідження суспільно-релігійних відносин та державної політики, що характеризує його роль у тезаурусі наук, і розвинути понятійно-категорійний апарат у цій сфері;
- з'ясувати стан розробки проблематики державної політики щодо діяльності православних церков у науковому дискурсі;
- уточнити теоретичні основи формування державної політики щодо діяльності православних церков та на цій підставі ідентифікувати її особливості;
- охарактеризувати стан і структуру конфесійно-церковного середовища України як об'єкта державної політики та визначити актуальні виклики в цій сфері;
- проаналізувати інституційно-правове та ресурсне забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков в Україні;

- виявити проблеми та систематизувати тенденції розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану;
- узагальнити напрями та етапи реалізації державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви (з урахуванням поліетнічного та поліконфесійного складу її населення) на основі ґрунтового аналізу її генези та з'ясувати перспективи використання цього досвіду в Україні;
- розробити й обґрунтувати вектори концептуалізації засад розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення національних інтересів українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у процесі формування та розвитку державної політики щодо діяльності православних церков.

Предмет дослідження – державна політика України щодо діяльності православних церков та особливості концептуалізації її розвитку з урахуванням історичного досвіду в цій сфері.

Методи дослідження. Для реалізації мети й завдань у дослідженні використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, що ґрунтуються на сучасних теоретико-методологічних підходах (діалектичний метод пізнання, системний та інституціональний підходи та ін.), зокрема: семантико-етимологічний (для визначення змісту базових понять дослідження та розробки понятійно-категорійного апарату, пп. 1.1, 1.2, 1.3); історико-генетичний (у процесі вивчення ґносеологічного співвідношення ключових понять дисертаційного дослідження, визначенні етапів та особливостей державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви, пп.1.1, 3.1, 3.2, 3.3); структурно-функціональний (щодо з'ясування стану та структури конфесійно-церковного середовища України, аналізу нормативно-правового забезпечення реалізації державної політики щодо діяльності православних церков в Україні, пп. 2.1, 2.2, 2.3); аналітико-статистичний (для вивчення особливостей реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков, пп. 2.1, 2.2, 2.3); моделювання (у процесі обґрунтування концептуальних засад розвитку

державної політики України щодо діяльності православних церков, пп. 4.1, 4.2, 4.3); пошуково-бібліографічний (для з'ясування стану розробки проблематики державної політики щодо діяльності православних церков у науковому дискурсі, п.1.2), статистичний, графічний, табличний (для вивчення, групування та наочного відображення емпіричних даних, пп. 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 3.3). Також було використано методи: абстрагування, загальнонаукового аналізу, систематизації та узагальнення, синтезу та індукції, дедукції, системного аналізу – в усіх розділах роботи.

Інформаційну базу дослідження становлять: Конституція України (КУ); закони України (ЗУ), укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України (КМУ), міжнародно-правові акти, нормативні документи Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС), що регламентують відносини у сфері релігії і свободи совісті (у т.ч. й щодо діяльності православних церков); статистичні та інформаційно-аналітичні матеріали ДЕСС; документи громадських і релігійних організацій; та ін. Як джерела інформації використано наукові праці й методичні розробки зарубіжних і вітчизняних учених, інформаційні електронні ресурси та власні наукові публікації автора.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукові положення, які найбільшою мірою розкривають новизну дослідження, полягають у тому, що:

уперше:

– розроблено й обґрунтовано Концепцію розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков (Концепція). У ній враховано інтегративну взаємодію інституційно-правового та ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков, що включає: а) мету, завдання, функції, суб'єктно-об'єктний склад; б) систему принципів розвитку державної політики щодо діяльності православних церков; в) форми, методи й інструментарій розвитку державної політики щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення свободи совісті та віросповідання, створення дієвої моделі взаємовідносин держави і православних церков; г) аргументацію основних напрямів провайдингу Концепції. Такий підхід уможливорює створення

умов для отримання синергетичного ефекту від реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення національних інтересів у сфері суспільно-релігійних і державно-церковних відносин;

– на підставі виявлення, опрацювання та введення до наукового обігу значного масиву документальних джерел із архівних установ України та Польщі здійснено осмислення управлінських і міжконфесійних процесів на західноукраїнських землях II Речі Посполитої, що через призму управлінських процесів досліджувалися фрагментарно, а також виокремлено форми та методи реалізації польської державної політики щодо православної церкви й визначено її етапи;

удосконалено:

– теоретичні засади формування та розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков на основі: а) з'ясування сутності та ідентифікації особливостей такої політики; б) уточнення типізації моделей державно-церковних відносин в Україні та її доповнення такими типами, як модель на західноукраїнських землях у складі II Речі Посполитої та партнерська демократична модель (від 2014 р. – до сьогодні); в) виокремлення напрямів врегулювання відносин між органами державної влади і релігійними організаціями/православними церквами та стратегічними цілями державної політики щодо реалізації одного з життєво важливих прав людини – релігійної свободи; г) систематизації тенденцій розвитку державної політики щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану;

– обґрунтування системи інституцій у сфері державної політики України щодо діяльності православних церков, яка представлена державними, консультативно-дорадчими і міжнародними органами. На цій підставі уточнено, що інституційне забезпечення має певну ієрархічність і характеризується багаторівневою та розгалуженою структурою;

набули подальшого розвитку:

– понятійно-категорійний апарат дослідження державної політики України у сфері релігії та свободи совісті завдяки уточненню сутності таких понять: “релігійна безпека” – стан захищеності держави, суспільства та людини від

негативного впливу релігійних чинників і загроз, що можуть порушувати суспільну стабільність, спричиняти міжконфесійні конфлікти та сприяти зовнішньому втручанню у внутрішні справи держави; *“державна політика щодо діяльності православних церков”* – комплексна діяльність органів державної влади, що формується та реалізується згідно з визначеними цілями, напрямами й принципами, спрямована на підтримку та регулювання комплексу релігійних, соціальних, освітніх і культурних заходів, що здійснюються православними релігійними об’єднаннями, які мають власну організаційну структуру та управлінську ієрархію, в межах чинного законодавства України; *“конфесійна війна”* – гібридна форма гуманітарної агресії, що через деструктивну пропаганду як ззовні, так і в середині України спрямована на підрив суверенітету держави, зміну ідентичності її населення, розпалювання ворожнечі і провокування конфліктів у релігійно-церковному середовищі через пропаганду ідеології “руського мира”, контроль над частиною релігійних організацій в Україні, інформаційні кампанії з дискредитації української ідентичності та автокефалії Православної церкви України;

– пропозиції щодо уніфікації окремих термінів, використаних у законодавстві, зокрема: *“право на свободу світогляду та віросповідання”* (ст. 35 Конституції України), *“право на свободу совісті”* (ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”);

– систематизація проблем функціонування та розвитку державної політики щодо діяльності православних церков в Україні (у рамках інституційно-правового та ресурсного забезпечення такої політики), що дозволило обґрунтувати нагальну необхідність удосконалення нормативно-правової бази, яка врегульовує державно-церковні відносини в контексті консолідації громадянського суспільства та врахування засад національної безпеки;

– у контексті генези державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви: державна політика, здійснена урядами національних демократів і “санації”; доктрина “сокальського кордону” й експеримент волинського воєводи Г. Юзевського, що впливали на взаємовідносини влади з Польською православною

церквою і стали одним із визначальних чинників українсько-польських відносин на східних теренах Польщі в 1930–1940-х рр., зокрема Волинської трагедії 1943 р.; чинники, що зумовили специфіку релігійних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1918–1939 рр.); причини радикалізації польсько-українських відносин наприкінці міжвоєнного періоду й сучасних міждержавних відносин упродовж двох останніх десятиріч;

– загальні напрями вдосконалення державної політики України щодо діяльності православних церков за рахунок: виокремлення інноваційних векторів реалізації державної політики щодо діяльності православних церков в умовах цифрового розвитку суспільства; урахування євроінтеграційних прагнень України та розробки рекомендацій державним органам, відповідальним за міжнаціональну політику, щодо взаємоузгодженого вирішення історичних питань українсько-польських взаємин; уточнення напрямів державної політики у сфері міжнаціональних відносин, формування національної пам'яті та історичної освіти, розвиток і поглиблення українсько-польських відносин, що є вкрай важливими в умовах російсько-української війни.

Практичне значення одержаних результатів полягає у перспективі їхнього використання для вдосконалення системи державного управління, взаємовідносин органів державної влади з єпископатом і духовенством православної церкви і вірянами, а також суспільних і міжконфесійних відносин в Україні загалом.

Висновки пропонованого дослідження можуть бути враховані органами державної влади, місцевого самоврядування України і Польщі у визначенні засад загальнодержавної політики національної пам'яті.

Окрім того, окремі положення дисертаційної роботи використано в практичній діяльності:

– Варшавської Вищої Школи Менеджменту – у викладанні навчальної дисципліни “Суспільні трансформації в країнах Східної Європи” в межах магістерської програми “Адміністрація публічна” за напрямом підготовки слухачів “Адміністрація і право” (довідка № 56/14- w від 08.03.2022 р.);

– Хмельницького університету управління і права, де окремі наукові результати дослідження було впроваджено кафедрою публічного управління та адміністрування в освітньому процесі під час викладання дисциплін “Історія публічного управління”, “Історія української культури та державності”, “Взаємодія держави і громадянського суспільства”, “Політика європейської інтеграції” (довідка №01987/24 від 19.12.2024 р.);

– Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, де окремі наукові результати дисертаційного дослідження в частині реалізації релігійної безпеки, а також характеристики ролі органів місцевої влади в реалізації державної політики щодо православних церков використовують в освітньому процесі під час викладання дисциплін “Національна та громадська безпека” й “Теорія організацій” (довідка №06/1 від 7.02.2025 р.);

– Житомирського державного університету імені Івана Франка, зокрема кафедрою публічного управління та адміністрування під час викладання дисципліни “Публічне управління у сфері соціального і гуманітарного розвитку” освітньої спеціальності 281 “Публічне управління та адміністрування” другого (магістерського) рівня освіти (довідка №77 від 18.02.2025 р.);

– Кам’янець-Подільської єпархії Православної церкви України, де окремі наукові результати дисертаційного дослідження використано для формування ефективної партнерської моделі взаємин української держави з православними церквами (довідка № 2-3/3 від 03.03.2025 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, що викладені в дисертації, отримані автором самостійно; 1 статтю опубліковано у співавторстві в науковому фаховому виданні України. У дисертації використано лише положення та ідеї, що є результатом особистої роботи здобувача, а його внесок конкретизовано в списку опублікованих праць за темою дисертації.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертаційної роботи апробовано на 10 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: “Дні науки філософського факультету – 2016” (Київ, 2016 р.); “Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних

досліджень” (Хмельницький, 2016 р.); “Інноваційні дослідження в галузі соціології, психології і політології” (Данубіус, Словаччина, 2017 р.); “Дні науки філософського факультету – 2017” (Київ, 2017 р.); “Напрями вдосконалення механізмів державного управління в умовах сучасних реформаційних процесів” (Запоріжжя, 2017 р.); “Управлінські науки в сучасному світі” (Київ, 2017 р.); “Публічне управління в Україні: історичний досвід та перспективи розвитку” (Київ, 2025 р.); “Шевченківська весна – 2025: публічне управління та державна служба” (Київ, 2025 р.); “Концепції розвитку наукового потенціалу суспільства” (Прага, Чехія, 2025 р.); “Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього” (Київ, 2025 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи опубліковано в 20 наукових працях, серед яких: 10 статей у наукових фахових виданнях України та інших держав з наряду, з якого підготовлено дисертацію (зокрема: 2 – у виданнях іноземних держав, 6 – у друкованих фахових виданнях України з державного управління, 2 – в електронних фахових виданнях); 10 тез за матеріалами науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації – 329 сторінок. Обсяг основного тексту становить 251 сторінки. Робота містить 12 таблиць, 10 рисунків, 9 додатків, список використаних джерел налічує 556 найменувань (з них 149 – іноземних).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ

1.1 Взаємозв'язок понятійно-категорійного поля суспільно-релігійних відносин та державної політики

Релігія і духовна сфера завжди відігравали важливу роль у формуванні української нації та держави, а відносини останньої з релігійними організаціями на різних етапах мали свою специфіку. Досвід цих взаємин є важливим та актуальним для формування й удосконалення понятійно-категорійного апарату, визначення напрямів державної політики в сфері релігії та церкви, трактування моделі державно-церковної взаємодії в умовах війни Росії проти України.

Державно-управлінська наука існує в тісній взаємодії з іншими управлінськими, економічними і соціально-гуманітарними сферами. Чимало понять і термінів з державного управління відповідають не одному, а багатьом, зокрема й семантично неправильно введеним поняттям; інколи за одним і тим самим поняттям закріплюються різні терміни; деякі визначення понять сформульовані алогічно, окремі з них не містять достатніх і необхідних ознак, що підкреслюють специфіку відповідного поняття та ін.

Понятійно-категорійний апарат державної політики в конфесійній сфері як сукупність термінів та концептів, що відображають сутність, зміст і механізми реалізації державної політики у сфері державно-конфесійних відносин, формує основу концептуального апарату державної політики щодо діяльності православних церков та є важливим для наукового аналізу.

Упродовж останніх десятиріч у державно-управлінській галузі, правознавстві, релігієзнавстві й теології повсякчас використовують поняття “державно-церковні відносини”. Воно має важливе значення у функціональному плані для юридичної практики, хоча не є правовою нормою ні в міжнародному праві, ні у вітчизняному законодавстві. Дотепер відсутнє

його чітко аргументоване визначення, а зміст зазвичай описують у загальних рисах. Така невизначеність зумовлює різну інтерпретацію поняття “державно-церковні відносини”, втрачається сутність цих відносин і, зрештою, це негативно впливає на характер взаємовідносин між державою і церквою.

Поняття “державно-церковні відносини” утворилося внаслідок поєднання двох узвичаєних термінів, які в філософських і соціологічних концепціях пояснюють по-різному. У тлумаченнях “держава” зазвичай підкреслюють її роль як головного елемента політичної системи суспільства, що формується з метою організації і впорядкування соціально неоднорідного соціуму, забезпечення соціальної стабільності системи, її цілісності та безпеки.

Водночас “релігія” є невіддільним компонентом структури суспільства, що перебуває в тісній взаємодії з іншими елементами архітектоники соціуму. Існує близько ста різних визначень сутності поняття “релігія”. Більшість з них дійсно підкреслюють її сутність, а саме – інтуїтивне відчуття людиною наявності в собі позаземної Вищої Сили, яка дозволяє відчувати себе у світі та світ у собі, свою причетність до Всесвіту.

Отже, відповідно до прийнятих тлумачень, держава – “центральний та основний інститут політичної організації суспільства”, а релігія – “одна з основних форм суспільної свідомості, складова частина духовної культури, духовний феномен, компонент духовної діяльності людини” [79, с. 141, 617].

Автори “Малої енциклопедії етнодержавства” трактують “державно-церковні відносини” як певну систему зв’язків і стосунків, у процесі яких вирішуються різні питання, пов’язані з діяльністю органів влади й церкви, регулюванням правового становища церкви [169, с. 199].

У свою чергу, В. Яценко розуміє державно-церковні відносини як взаємодію конституційно-правових і церковно-релігійних норм та відповідних інститутів, під впливом яких формуються соціально-політичні відносини в суспільстві [417]. Український релігієзнавець О. Саган стверджує, що характер цих відносин детермінується політично, соціально та історично, а своєрідність розвитку кожного народу чи держави, з одного боку, і певної релігії чи релігійного

напрямую, з іншого, передбачає специфічні особливості їхніх взаємовідносин. За його спостереженням, останні відображені в моделях державно-церковних відносин: теократія, цезаропапізм, законодавча підтримка, відокремлення церкви від держави, проміжний стан між моделлю державної церкви і моделлю відокремлення церкви від держави та держави від церкви [352, с. 12].

Автори колективної монографії акцентують на важливості врахування політичних аспектів державно-церковних відносин, що дозволяє виокремити в межах їхніх основних типів окремі субмоделі: синкретичну, антагоністичну, симбіотично-партнерську [65]. При цьому М. Коваль вирізняє у світських державах сепараційну та коопераційну моделі державно-церковних відносин і визначає характерні риси останньої:

- церковне і світське розділене, але вони взаємодіють і співпрацюють;
- держава приймає на себе захист провідних, традиційних конфесій, співпрацює з ними в багатьох сферах громадського життя, забезпечує малочисленим релігійним громадам лише основні громадянські права;
- ці взаємини регулюються конституційними нормами, а також угодами з церквами та релігійними об'єднаннями [121, 19 с.].

Науковці М. Палінчак та М. Лешанич констатують, що визначення “своєї” моделі для кожної країни індивідуальне й залежить від багатьох чинників: правових устоїв, прийнятих у суспільстві, поглядів світської та церковної влади, традицій, духовного і морального стану суспільства тощо [233].

В умовах глобалізації та підвищення чутливості до культурної ідентифікації чимало філософів і релігієзнавців [53; 85; 335; 351 та ін.] ставлять під сумнів термін “державно-церковні відносини” як дискримінаційний щодо нехристиянських вірувань. Вони вказують, що термін церква є інститутом християнства, який не використовується в теологічному контексті більшості інших релігій, а в публічному дискурсі поширеною є практика не розрізняти церкви та секти чи культу, терміни, що мають дещо принизливий відтінок.

Студіювання наукової літератури дозволяє зробити висновки, що зарубіжні автори віддають перевагу словосполученню “релігія та держава”

замість “церква і держава”. Зокрема, автор енциклопедії “Церква і держава: Міжнародна енциклопедія соціальних і поведінкових наук” (2015 р.) Г. Робертс стверджує, що термін “релігія та держава” враховує ідею індивідуальної свободи релігії як концепції прав людини і включає індивідуальний аспект релігії, який менш очевидний у більш інституційному, колективному чи корпоративному підході, більш видимому в терміні “церква і держава”. Окрім того, питання про відносини між релігією та державою (або церквою та державою) передбачає загальне розрізнення чи навіть поділ між священним, за що виступає релігія, та світським, ототожненим із державою [512].

Також у науковому обігу все частіше використовують поняття конфесії та замінюють термін державно-церковні відносини на державно-конфесійні відносини. Згідно з академічним словником конфесія (від лат. *confession* – признання, сповідання) – це “віросповідання; самостійний, незалежний від інших релігійний напрям” [27, с. 461].

Натомість О. Грицина аргументує доцільність щодо поліконфесійних держав використовувати поняття “відносини між державою і релігійними організаціями” [53, с. 323]. З огляду на це, висловимо міркування, що для підкреслення повноти змісту цього терміна слід урахувати традиції та особливості певної країни. Відповідно в конфесійному середовищі України з перевагою традицій християнства більш поширеним є поняття церква, а не релігійна організація. Окрім того, українські науковці частіше використовують поняття “державно-церковні відносини”, а не “відносини між державою і релігійними організаціями”.

З урахуванням викладеного вище, у нашому дослідженні вважаємо доцільним використання терміна “державно-церковні відносини”.

Поділяємо думку М. Палінчака про значення конституційної термінології в процесі формування релігійних норм як норм конституцій, зокрема термінів для визначення поняття “релігійна організація”, що є пропорційними до того різноманіття назв, яких вони набули впродовж тривалого періоду розвитку: “церква”, “релігійна організація, об’єднання, товариство”. Погоджуємося, що

діапазон значення терміна “релігійна організація” є відносно ширшим і охоплює також церкву, яка є категорією релігійного об’єднання зі специфічною для себе організаційною структурою [231, с. 61].

Автори проєкту Концепції державно-конфесійних відносин в Україні (2004 р.) [319] зазначають, що за існуючою мовною практикою поняття “церква” є полісемантичним і використовується в таких значеннях:

- 1) як узагальнене поняття, що означає релігійні організації як такі;
- 2) як означення певного типу релігійних організацій, притаманних, насамперед, християнству;
- 3) як означення певного типу будівлі релігійного призначення, що, як правило, має певні архітектурні особливості. Значення поняття щоразу впливає із контексту [319].

На думку О. Мельничука, релігійна організація є об’єднанням людей, які сповідують одну віру та мають спільні духовні інтереси, функціонують у вигляді форми юридичних осіб, не націлені на отримання прибутку, окрім необхідності виконання статутних завдань [178, с. 17]. Схожу дефініцію сутності поняття “релігійна організація” знаходимо в працях Д. Дмитріва, який артикулює, що релігійна організація – це “добровільне, некомерційне об’єднання осіб, що діє відповідно до власного статуту, а метою його створення є задоволення релігійних потреб”. Запропоновані науковцем аргументи стали основою класифікації релігійних організацій (табл. 1.1) [69, с. 74].

У ЗУ “Про свободу совісті і релігійні організації” [340] вказано, що релігійні організації в Україні утворюються з метою “задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями)” (ст. 7). Такими організаціями названо: “релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об’єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій” [310, ст. 7].

Класифікація релігійних організацій*

Критерії класифікації	Види релігійних організацій
1. Порядок створення	<ul style="list-style-type: none"> – Первинні, які утворюють винятково громадяни (релігійні громади); – вторинні, які утворюють інші релігійні організації (релігійні управління та центри, місії, духовні навчальні заклади, об'єднання релігійних організацій); – змішані, які поєднують можливість створення як відповідно до порядку заснування релігійних громад, так і релігійних управлінь та центрів чи об'єднань релігійних організацій (монастирів і релігійних братств).
2. Місцезнаходження керівних центрів	<ul style="list-style-type: none"> – За керівними центрами, що розташовуються в Україні; – за керівними центрами за межами її території.
3. Термін діяльності	<ul style="list-style-type: none"> – Постійні, що функціонують безперервно; – тимчасові, що функціонують до моменту досягнення мети їх заснування.

Джерело: узагальнено на основі [69, с. 69–75]

У 2024 р. до ЗУ “Про свободу совісті і релігійні організації” [310] внесено доповнення, зокрема визначено поняття “культова будівля”, “споруда”, “комплекс культових будівель”, “культове майно” (ст.17) [310]. Утім, законодавці не зафіксували в цьому законі важливий у методологічному і практичному плані термін “державно-церковні відносини”.

Доцільно звернути увагу на те, що науковці ідентифікують інституційні складові, які охоплює церква. Наприклад, у даному контексті Ю. Пайда вирізняє такі інституційні складові:

- релігійно-духовна, що ґрунтується на релігійному віровченні та особливостях відправлення релігійних культів;
- державно-правова, що пов’язана з нормативно-правовим регулюванням релігійної діяльності та державно-управлінським впливом на відносини у сфері релігій і віросповідань;
- суспільно-інституційна, що охоплює суспільно-церковні інститути з духовно-ієрархічною системою духовенства та вірян [229, с. 68–76].

Отже, важливим є уточнення сутності понять “державна політика”, “державна релігійна політика”, “державна політика у конфесійній сфері”, “державна політика у сфері релігії”, що зрештою, допоможе конкретизувати предмет і об’єкт нашого наукового дослідження.

На сьогодні категорія “державна політика” залишається однією з базових дефініцій у теорії та практиці державного управління. Студіюванню особливостей державного управління та державної політики присвячені праці багатьох відомих науковців. Водночас, враховуючи досить широкий спектр вітчизняних наукових досліджень із питань формування та реалізації державної політики загалом [7; 17; 59; 77; 102; 115; 150; 177; 189; 191; 224; 249; 257; 347; 349; 355; 357; 371; 388; 399 та ін.], маємо констатувати відсутність єдиного підходу (поліваріантність) до розуміння сутності поняття “державна політика” (Додаток Б). Проте, більшість дослідників сходиться на думці, що державна політика – це досить складний динамічний процес, що включає низку дій та аспектів бездіяльності різних груп із відмінними інтересами на різних етапах.

Найпоширенішим тлумаченням терміна “державна політика” є дефініція “Енциклопедичного словника з державного управління” (2010 р.), де “державна політика – це дії системи органів державної влади згідно з визначеними цілями, напрямами, принципами для розв’язування сукупності взаємопов’язаних проблем у певній сфері суспільної діяльності” [79, с. 144].

У контексті нашого дослідження зауважимо, що церква та релігійні організації, зазвичай, відокремлені від держави, вони постійно взаємодіють із державними органами, вступають у правові відносини з державою.

Поняття “релігійна політика” та “державна політика у сфері релігії” досить ґрунтовно проаналізував М. Бабій [7], який до основних критеріїв та принципів державної політики у сфері релігії додав і деякі види діяльності держави: нормотворчу, правозастосовну, інтерпретаційну, контрольну, наукову, освітню. Він справедливо звертає увагу на те, що надбаний практичний досвід реалізації державної політики в Україні був схвалений європейським співтовариством, що вкотре підтвердило дотримання свободи совісті, релігії, незворотність процесів демократизації й побудови громадянського суспільства [7, с. 18-23]. Ми поділяємо його переконання в тому, що коли йдеться про сфери суспільного життя, у яких держава має частковий або навіть винятковий правовий вплив (релігія, наука, культура та ін.), то слід використовувати

термінологію, що підкреслює сферу суспільних відносин, у якій здійснюється державна політика (державна політика у сфері релігії або культури та ін.) [7, с. 20]. Тому в нашому дослідженні замість узагальненого поняття “державна релігійна політика” використано інше – “державна політика у сфері релігії та церкви» або “державна політика у конфесійній сфері”. У даному контексті зауважимо, що під “конфесійною сферою” розуміємо суспільне середовище, у якому функціонують різні віросповідання в межах певних релігійних учень, взаємодіють релігійні організації, віряни, державні інституції, забезпечуючи право на свободу віросповідання.

Доцільно нагадати, що ще М. Вебер визначив “державне управління” як конкретний вид діяльності щодо здійснення державної влади, який має функціональну та компетенційну специфіку, що відрізняє її від інших видів та форм реалізації державної влади. В енциклопедії *Britanika* поняття “державне управління” охарактеризовано як діяльність, що включає здійснення політики та програм урядів [80, с. 157]. У взаємозв’язку з цим Л. Мисів пропонує до наукового дискурсу поняття як “державне управління у сфері духовно-ціннісного розвитку суспільства”, яке тлумачить як свідомий, практичний, організаційний та регулювальний вплив держави, спрямований на створення та забезпечення оптимальних умов для повної духовної самореалізації та самоствердження особистості і громадянина як ключової складової процесів формування і розвитку духовних цінностей всього суспільства [81, с. 191].

Зазначимо, що державна політика щодо діяльності православних церков є складовою державної політики в конфесійній сфері й може розглядатися як частина й ціле. Оскільки в Україні не існує єдиної помісної православної церкви, у формулюванні слід використовувати форму множини – православні церкви.

У нашому розумінні поняття “православні церкви” слід трактувати як релігійні організації й критично важливі суспільно-громадські інституції, що відокремлені від держави, мають свою ієрархічну управлінську систему і провадять релігійну діяльність, тобто – це структурно-організаційні релігійні

об'єднання, що функціонують у межах православного віровчення, мають ієрархічну управлінську систему й провадять діяльність відповідно до свого канонічного устрою і традицій. Детальніше характеристику конфесійно-церковного середовища в Україні подано в параграфі 2.1 даної дисертаційної роботи.

Отже, “державна політика щодо діяльності православних церков” – це комплексна діяльність органів державної влади, що формується та реалізується згідно з визначеними цілями, напрямками й принципами, спрямована на підтримку та регулювання комплексу релігійних, соціальних, освітніх і культурних заходів, що здійснюються православними релігійними об'єднаннями, що мають власну організаційну структуру та управлінську ієрархію в межах чинного законодавства України. Зазначимо, що ЗУ “Про свободу совісті і релігійні організації” [310] тлумачить таку важливу категорію, як “право на свободу совісті”. У ст. 3 визначено: “Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання” [310].

Зауважимо, що ст. 35 Конституції України декларує: “Кожен має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність” [128]. Отже, поняття “свобода совісті” є одним із ключових у характеристиці державно-церковних відносин у поліетнічній за складом населення Українській державі.

У контексті філософського осмислення поняття “свобода совісті” науковці вирізняють кілька підходів у розумінні його сутності. В етичному аспекті акцентується на здатності людини свідомо формувати й реалізовувати у своїй поведінці особисте розуміння моральної необхідності; у

релігієцентричному враховується ставлення особи до релігії, її можливість бути або не бути релігійним; а нормоцентричний ґрунтується на дефініції свободи совісті та означає забезпечення відповідних прав особи у сфері світоглядних переконань [230, с.12].

Вважаємо за доцільне артикулювати, що в демократичних країнах світу саме державна гуманітарна політика виступає основою для констатування гарантування права на свободу совісті, рівня задоволення прав людини та утвердження “людиноцентричного” принципу побудови системи державного управління загалом. Разом із цим у державотворчій і правничій лексикон сьогодні увійшов термін “релігійна безпека”, що є відносно новим у державній політиці України. Закон України “Про основи національної безпеки України” (2003 р.) [302] серед загроз національним інтересам і безпеці назвав “можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізму та проявів екстремізму в діяльності деяких об’єднань національних меншин та релігійних громад, загрози проявів сепаратизму на релігійній основі в окремих регіонах України”. У чинному ЗУ “Про національну безпеку України” (2018 р.) відсутні спеціальні статті, які б регулювали питання релігійної безпеки, але є положення щодо захисту прав людини і громадянина, що може бути застосовано для забезпечення релігійної безпеки в контексті загальної національної безпеки [397] та протистояння так званій гуманітарній агресії.

Гуманітарна агресія, як форма політичного інформаційного чи культурного впливу, спрямована на зміну суспільної свідомості, підрич ідентичності або дестабілізацію країни під виглядом гуманітарної допомоги, захисту прав людини, культурних чи релігійних ініціатив широко застосовується РФ проти України. У контексті нашого дослідження актуальним є також поняття «конфесійна війна» – гібридна форма гуманітарної агресії, що через інформаційні компанії й пропаганду ідеології “русского мира” спрямована на зміну української ідентичності населення, розпалювання ворожнечі й провокування конфліктів у релігійно-церковному середовищі, встановлення

контролю над частиною релігійних організацій в Україні та дискредитацію автокефалії ПЦУ. Детальніше про конфесійну війну, її мету, поняття “русского мира” ми розглянемо в параграфі 2.3 дисертаційного дослідження.

На переконання Л. Чупрія, найважливішими чинниками національної безпеки в духовно-релігійній сфері є: “внутрішньорелігійна стабільність (міжцерковна та міжконфесійна злагода – здатність до вирішення релігійних конфліктів насамперед ненасильницькими методами); зовнішньорелігійна стабільність (зміцнення міжнародного авторитету України як великої європейської християнської держави, збереження її національно-культурної самобутності та незалежності – наявність для цього ефективного механізму); повне задоволення релігійних потреб, свобода волевиявлення та віросповідання окремих людей і груп вірян; наявність комплексної стратегії суспільно-політичного і духовного розвитку держави, у тому числі у сфері забезпечення духовно-релігійної безпеки України” [401, с. 57-63].

Відомий італійський правозахисник С. Ферраррі проаналізував потенційні загрози з боку релігії для безпеки суспільства, держави та людини. Зокрема, він пропонує відійти від концепції безпеки, орієнтованої на державу, й скористатися тією, що орієнтована на безпеку людей, їх захист і розширення прав, оскільки національна та державна безпека повинні слугувати інструментами забезпечення особистої безпеки [438, с. 100-106].

Отже, питання релігійної безпеки в Україні є особливо актуальним у контексті діяльності УПЦ МП, яка підтримує зв'язки з московським патріархатом, що зумовлює потенційну загрозу національній безпеці. Тому законодавче закріплення поняття “релігійної безпеки” є необхідною умовою перемоги в умовах російської агресії і є актуальним у період післявоєнної відбудови.

У контексті релігійної безпеки важливе значення має законодавче визначення поняття “іноземні релігійні організації”, які знаходяться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України.

Такими ЗУ “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій” називає “релігійні організації, які знаходяться в

державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, належать іноземні релігійні організації (в тому числі релігійні управління, об'єднання, центри), керівний центр (управління) яких знаходиться за межами України у відповідній державі-агресорі". У цьому законі також закріплено визначення російської православної церкви, як ідеологічного продовження режиму держави-агресора, співучасницю воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що вчиняються від імені Російської Федерації та ідеології "русского міра" [290].

Зазначимо, що релігійна безпека є невід'ємним складником національної безпеки й вимагає ефективної взаємодії між державними інститутами, релігійними організаціями та громадянським суспільством. Національна та індивідуальна безпека неможливі без вільного віросповідання кожною людиною в умовах забезпечення свободи функціонування релігійних спільнот.

З огляду на це, сутність поняття "релігійна безпека" пропонуємо трактувати як стан захищеності держави, суспільства та людини від негативного впливу релігійних чинників і загроз, що можуть порушувати суспільну стабільність, спричиняти міжконфесійні конфлікти та сприяти зовнішньому втручанню у внутрішні справи держави.

Ураховуючи викладене вище, вважаємо за доцільно уточнити й сутність поняття "державно-церковні відносини", яке ми пропонуємо визначати як комплекс правових, адміністративних та інституційних взаємодій, що регулюють порядок визнання, функціонування та діяльності релігійних організацій у державі та спрямовані на забезпечення свободи віросповідання, захист прав і свобод громадян, визначення меж впливу релігійних організацій на суспільне життя, політичні процеси та державну політику. Наголошуємо на необхідності законодавчого закріплення цього терміна.

Зауважимо, що демократичне влаштування Української держави передбачає плюралізм релігійних течій, переконань, свободу сповідання будь-яких релігій, їх рівність перед законом. Відправним пунктом для визначення

сфери застосування свободи релігії та переконань має бути самостійне визначення релігії або переконання, хоча державні органи, безсумнівно, мають певну компетенцію, що дозволяє їм застосовувати деякі об'єктивні формальні критерії для визначення правомірності застосування цих термінів у конкретному випадку. Зважаючи на існування значної кількості релігійних спільнот і організацій, свобода релігії та переконань поширюється не тільки на традиційні світові релігії й переконання або на релігії та переконання, які за своїми інституційними характеристиками чи практиками аналогічні традиційним, але й захищає теїстичні, нетеїстичні та атеїстичні переконання, а також право не сповідувати жодної і релігії чи переконань [328].

Вважаємо за доцільне, акцентувати увагу також на необхідності уніфікації деяких понять і термінів, що використовуються в державній політиці. Зокрема, взаємопов'язаними слід вважати конституційні категорії “право на свободу світогляду та віросповідання” та “право на свободу совісті” (ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”) [310], хоча вони й охоплюють різні аспекти свободи людини у сфері релігії. Зокрема, у ст. 35 Конституції України [129] йдеться про “право на свободу світогляду та віросповідання”, що безсумнівно охоплює більш широкий спектр прав людини і включає її право на свободу самостійно обирати свій світогляд, переконання, а також релігійні або інші вірування. Це формулювання підкреслює, що людина має право не лише сповідувати релігію, але й формувати та виражати свої філософські, етичні та моральні переконання. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” [310] використовує термін “свобода совісті”, що теж є важливою категорією, але в дещо вужчому за змістом сенсі.

Зауважимо, що свобода совісті в першу чергу пов'язана з внутрішніми переконаннями людини, її моральними та етичними принципами, а також вибором релігії або атеїзму. Хоча поняття “свобода совісті” включає релігійні вірування, очевидно, що воно менше відбиває світоглядні та нерелігійні аспекти переконань. Водночас у ст. 18 Пакту про громадянські та політичні права (1966 р.) закріплено право кожної людини на свободу думки, совісті та релігії

[184]. Таким чином, обґрунтування понятійно-категорійного поля нашого дослідження ми здійснили в контексті таких взаємопов'язаних понятійних проєкцій (рис. 1.1):

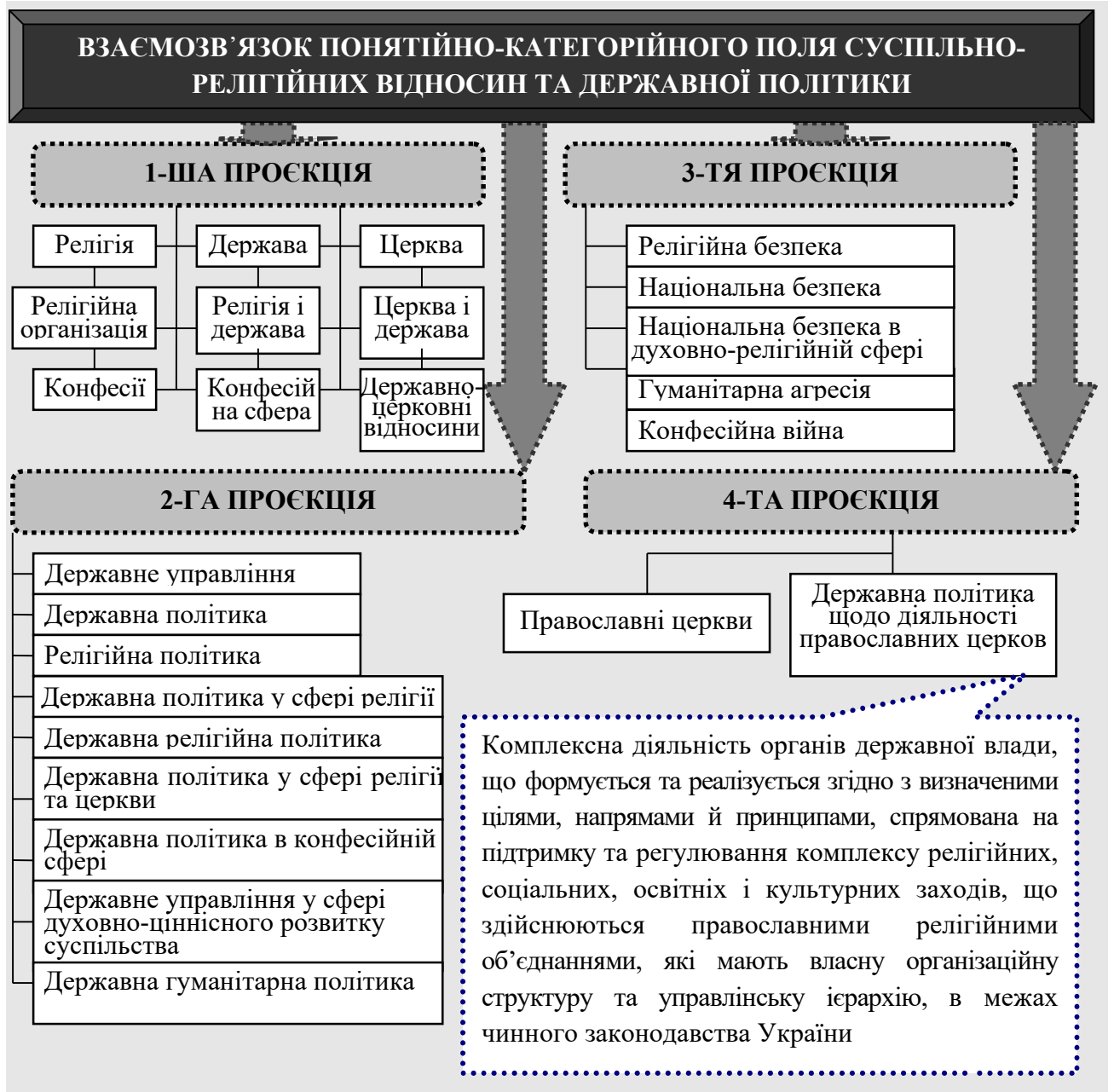

Рис. 1.1. Проекційні підходи до обґрунтування взаємозв'язку понятійно-категорійного поля суспільно-релігійних відносин та державної політики в науковому дискурсі [власна розробка автора]

1-ша проєкція: включає систему первинних понять (“релігія”, “держава”, “релігійна організація”, “церква”, “релігія і держава”, “церква і держава”, “конфесії”, “конфесійна сфера”, “державно-церковні відносини”), що

відображають сутність та взаємозв'язок понятійно-категорійного поля у сфері суспільно-релігійних відносин та державної політики;

2-га проєкція: включає систему понять, що відображають суть категорійних та змістовних трансформацій дефініцій 1-шої проєкції з урахуванням управлінського аспекту загалом та державно-управлінського в тому числі, а саме: “державне управління”, “державна політика”, “релігійна політика”, “державна політика у сфері релігії”, “державна релігійна політика”, “державна політика у сфері релігії та церкви”, “державна політика у конфесійній сфері”, “державне управління у сфері духовно-ціннісного розвитку суспільства”; “державна гуманітарна політика”;

3-та проєкція: містить поняття “національна безпека”, “релігійна безпека”, “національна безпека в духовно-релігійній сфері”, “гуманітарна агресія”, “конфесійна війна”, що відображають взаємозв'язок між національною/ державною безпекою та релігійним фактором у контексті гібридних гуманітарних загроз;

4-та проєкція: представлена базовими поняттями дисертаційного дослідження “православні церкви” та “державна політика щодо діяльності православних церков”.

Резюмуючи, можемо констатувати, що формування й реалізація державної політики України щодо діяльності православних церков вимагає чіткого визначення ключових понять, які визначають зміст та вектори цієї політики. Це є однією з умов наукової обґрунтованості управлінських рішень, узгодженості правових норм і нормативно-правових актів, формування єдиної методології аналізу державно-церковних відносин. Відсутність чітких категорій може призвести до правової невизначеності, управлінських колізій та конфліктів у взаєминах держави і православних церков. Без чітко визначених понять неможливо забезпечити ефективне формування та дієву реалізацію державної політики щодо діяльності православних церков в Україні, яка в умовах сучасних суспільних викликів і загроз має бути спрямована, насамперед, на розвиток свободи віросповідання, регламентацію статусу і засад функціонування діяльності православних церков, використання культових споруд і земельних ресурсів,

гарантування релігійної безпеки та ін. в контексті забезпечення національних інтересів українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

1.2 Стан розробки проблематики дослідження державної політики щодо діяльності православних церков у науковому дискурсі

Зміна суспільного устрою, що розпочалася після здобуття незалежності України, обумовила докорінні суспільно-політичні зміни, що позначилися також і на державно-церковних та міжконфесійних відносинах. Отримавши від СРСР важку релігійну “спадщину” у вигляді майже повністю зруйнованої релігійно-церковної сфери, незалежна Українська держава створила умови для релігійного відродження, на принципово нових засадах унормувала відносини між державою і церквою, заклала таким чином підвалини власної релігійної політики. У даному контексті ми солідарні з думкою В. Бокоч, яка звертає увагу на те, що “в радянському тоталітарному суспільстві державна політика спрямовувалася на послаблення та повну ліквідацію релігії та церкви, а в незалежній українській державі – на її відродження та розвиток” [16].

Аналіз джерельної бази досліджень наукової проблеми формування державної політики щодо релігії та діяльності релігійних організацій (зокрема й православних церков), проведений у даному дисертаційному дослідженні, засвідчує про її багатогранність та безпосередній зв'язок держави та релігії. Водночас маємо констатувати, що різноманітні аспекти даної проблематики в науковому дискурсі виявилися неоднаково дослідженими. Так, наприклад, у радянський період питання формування державної політики щодо релігії та діяльності релігійних організацій до числа актуальних взагалі не належали, оскільки тоталітарний режим СРСР проголосив релігію пережитком минулого та повністю витіснив її із суспільно-політичної сфери.

З огляду на це, методологічну основу даної дисертаційної роботи сформовано на основі вивчення, аналізу та систематизації наукових робіт, які

доцільно структурувати за 5-ма основними групами (табл. 1.2). Важливо також артикулювати, що для більш детального обґрунтування проблематики формування та розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков ми використали історичний управлінський досвід у поліконфесійній за складом населення II Речі Посполитої (у 1918–1939 рр.).

Таблиця 1.2

Основні напрями дослідження питань формування та реалізації державної політики щодо діяльності православних церков у науковому дискурсі*

№ з/п	Тематичний напрям	Представники
1-й напрям	Наукові праці з історії православної церкви та її взаємин з державою в період демократичного розвитку України	Ю. Демедок [56]; С. Здіорук [97]; Ю. Коваленко [120]; А. Колодний [124]; Л. Филипович [123]; О. Хомчук [389] та ін.
2-й напрям	Наукові дослідження, присвячені формуванню та реалізації державно-церковних відносин в Україні	В. Бокоч [16]; С. Здіорук [96]; А. Кобетяка [119]; М. Палінчак [233]; С. Сьомін, Ю. Кальниш, В. Петрик, В. Остроухов [65]; Дж. Г. Панкхерст і К. Говоров [510]; О. Саган [351]; В. Токман [370] та ін.
3-й напрям	Наукові розробки, у яких розглянуто особливості формування державної політики в релігійній сфері, механізмів публічного управління в державно-церковних відносинах загалом, а також окремі аспекти взаємодії органів державної влади та церкви, реалізації державної релігійної політики України в контексті національної безпеки.	В. Бакуменко [9]; А. Богданенко [15]; Н. Драгомирецька [72]; С. Здіорук [96]; А. Корчагіна [144]; Д. Кіслов та С. Романенко [115]; І. Лопушинський [159]; Р. Небожук [201]; О. Оболенський [207]; О. Рафальський [240]; Е. Дробко, Т. Івашук, Т. Краснопольська [74]; В. Перевезій [240]; О. Саган [351]; В. Токман [370] та ін.
4-й напрям	Наукові праці, у яких описано світовий досвід формування та реалізації державно-церковних відносин	А. Арістова [6]; В. Бліхар [373], В. Климов [117]; Я. Котилко [147], С. Онищук [217], М. Палінчак [232] та ін.
5-й напрям	Наукові дослідження з історії ППЦ і відносин державних інституцій з цією церквою в II Речі Посполитій	Л. Алексієвець [4]; І. Власовський [34]; О. Купранець [154]; В. Комар [125]; Н. Стоколос [367]; М. Папезинської-Турек [482]; Т. Мацієвський, М. Брунка та Я. Гершевський [454] та ін.

*Джерело: систематизовано та обґрунтовано автором на основі [6; 9; 15; 16; 34; 56; 65; 74; 96; 97; 115; 120; 123; 144; 147; 154; 159; 207; 217; 232; 233; 240; 351; 367; 370; 454; 482]

Отже, перша група наукових розробок представлена працями з історії православної церкви та її взаємин з державою в період демократичного розвитку України. І це є логічним, адже “в сучасній історіографії спостерігається зростання наукового інтересу до церковної історії ХХ – ХХІ ст., зокрема й до проблеми становлення та розвитку Православних Церков України” [56].

Зазначена тематика знайшла своє відображення в роботах, насамперед, учених-релігієзнавців (А. Арістова [6], Ю. Демедюк [56], С. Здіорук [96; 97], Н. Іщук [110], В. Климов [117], Ю. Коваленко [120], А. Колодний [107; 123; 124], Л. Филипович [168] та ін.), що певною мірою досліджують проблеми відродження та становлення православних церков в Україні та в окремих регіонах, а також обґрунтовують важливі концептуальні узагальнення в контексті означеної теми.

Зокрема Л. Филипович зазначає, що сьогодні жодна нація не формується без участі релігійних процесів [336, с.187].

Концепцію “відкритого православ’я”, що виникла у відповідь на виклики сучасності та перспективи українського православ’я щодо його об’єднання, докладно проаналізовано в дисертації Ю. Коваленка “Концепція “відкритого православ’я”: функціональність та перспективи розвитку” [120]. Зокрема, в ній окреслено джерела й витoki цієї концепції від євангельських текстів і до найсучасніших документів Православної церкви в царині соціальних питань.

У свою чергу, Ю. Демедюк у дисертаційній роботі “Православні церкви України у Одеській, Миколаївській та Херсонській областях 1991 – 2010 рр.: інституалізаційний та громадсько-політичні аспекти” [56] досліджує особливості процесу становлення і розбудови православних церков України у національній та регіональній площинах упродовж 1991-2010 рр.; визначає основні етапи та напрями їх громадсько-політичної діяльності та взаємин із державними органами влади; відображає особливості відродження УАПЦ в Україні упродовж ХХ ст. та розбудови церковних структур на загальнодержавному та регіональному рівнях; розкриває процес утворення УПЦ МП та особливості її інституалізації в південноукраїнських єпархіях та ін. [56, с. 2]. Заслужують на увагу наукові розвідки щодо філософських аспектів соціальної адаптації православ’я, які ґрунтовно досліджено в дисертації Н. Іщук [110].

У даному контексті важливо згадати й про одну з фундаментальних праць нашого дослідження, а саме про 10-й том десятитомної унікальної праці “Історія релігії в Україні”, що виданий в 2003 р. [108] за редакцією А. Колодного [108]. Він стосується релігії і церкви років незалежності України та вміщує наукові

дослідження релігійних процесів в Україні, ролі релігії в суспільному і духовному житті держави, міжконфесійних відносин та прогнози щодо їх гармонізації.

Науковий інтерес мають праці С. Здіорука [66; 95; 96; 97; 346; 370], який одним із перших науковців запропонував переосмислити дефініцію поняття “національна церква” [96]. Зокрема в монографії “Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття” [97] він обґрунтовує закономірність формування незалежної Української церкви, першим кроком до чого називає релігійно-церковну структуризацію українського суспільства. На його переконання, формування єдиної церкви змінить кон’юнктуру внутрішнього спротиву національній самоідентифікації українських громадян і сприятиме налагодженню чіткого механізму співпраці суб’єктів церковної й політичної влади [97].

Доцільно звернути увагу й на інші загальні наукові роботи, автори яких тією чи іншою мірою торкалися проблематики дисертації [106; 389; 113; та ін.], але в її історичному контексті. Наприклад, одна з небагатьох наукових праць, виданих в діаспорі, що стосується дослідження історії Православних Церков в незалежній Україні, була написана в США О. Хомчук [389]. Однак, на наше переконання, окремі її висновки є досить суб’єктивними й потребують критичного переосмислення. Науковці І. Мякінченко та С. Стельникович більш узагальнено розглядають міжконфесійні відносини та їхній вплив на державотворчі процеси в Україні в 1990-х-2010-х рр. Зокрема вони проаналізували інституалізацію української релігійної мережі, державно-конфесійні відносини, вплив міжконфесійних відносин на законотворчий процес та ін. [192]. У праці В. Бондаренка “Національне відродження і процес становлення автокефалії православ’я в Україні” [106, с. 245-291] на основі залучення значного комплексу джерел світського та церковного походження автору вдалося дослідити джерела автокефального руху в Україні, його еволюцію в першій половині XX ст. та особливості церковно-релігійних процесів у 1980 – 1990-х рр. [106]. Проте, в згаданих вище наукових розробках,

наукові інтереси авторів обмежуються періодом, що значно вужче за хронологічні рамки нашого дисертаційного дослідження.

Другу тематичну групу робіт становлять дослідження у сфері формування державно-церковних відносин в Україні. Так, наприклад, нову парадигму таких відносин презентували С. Сьомін, Ю. Кальниш, В. Петрик, В. Остроухов – автори колективної монографії “Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз)” (2002 р.) [65], які узагальнили результати порівняльного розгляду механізмів політичного, організаційного та правового регулювання взаємодії церкви й держави в провідних демократичних країнах світу. Редактор книги І. Тимошенко вказує на необхідність паритетних основ у взаєминах між наявними в Україні конфесіями, а В. Журавський підкреслює важливість наукового аналізу державно-церковних відносин [65, с.7].

Професор М. Палінчак аналізує головні складові поняття “державно-церковні відносини”, яке виражає сукупність багатоманітних зв’язків між суб’єктами соціальної взаємодії, що характеризують державно-суспільну взаємодію як цілісність. Це поняття, за його спостереженням, не набуло статусу правової норми ні в міжнародному, ні у вітчизняному законодавстві, а його невизначеність призводить до односторонньої інтерпретацій та негативно впливає на характер відносин між державою та церквою [231, с. 59-64].

У роботах А. Кобетяка досліджено новочасні тенденції релігійної політики в Україні, спрямованої на запобігання міжконфесійних конфліктів, об’єднання православних конфесій і формування єдиної Помісної православної церкви. Науковець зауважує, що в Україні мають існувати виключно релігійні організації, центр управління яких розташований на території України [119].

Близькою нам є позиція І. Соляра та О. Красівського, які проаналізували трансформацію державно-церковних відносин в Україні упродовж 1989–2021 рр. та аргументували, що Революція гідності й російська збройна агресія 2014 р. стали визначальними чинниками в цьому процесі [360].

Досить аргументовано професори М. Требін і В. Бліхар у своїй праці “Вплив державно-церковних відносин на процес громадянського соціального

розвитку та формування національних форм політичної влади” [373] мотивують оцінити на основі рівноправ’я статус релігії та церкви в сучасній політичній системі та державі, здійснити пошуки нового формату державно-церковних відносин – у контексті міжнародних зв’язків, сучасних глобалізаційних викликів, розвитку новітнього комунікативно-інформаційного простору. Автори колективної монографії “Religion During the Russian Ukrainian Conflict” Дж. Г. Панкхерст і К. Говоров дослідили ставлення українських урядів до надання Вселенським патріархом автокефального статусу Українській церкві та вплив військового конфлікту на міжцерковні відносини [510]. Доктор політичних наук В. Бокоч здійснила ґрунтовний аналіз ролі інституту Президента України у формуванні та реалізації державної релігійної політики [17, с. 12-17].

Третю групу становлять роботи українських учених, у яких розглянуто особливості формування державної політики в релігійній сфері, механізмів публічного управління в державно-церковних відносинах загалом, а також окремі аспекти взаємодії органів державної влади та церкви, реалізації державної релігійної політики України в контексті національної безпеки.

Принагідно зазначимо, що проблематиці державного/публічного управління та формуванню державної політики в релігійній сфері на сьогодні присвячено порівняно невелику кількість наукових праць. Так, державно-управлінський контекст суспільних процесів і релігійної ситуації в Україні розглянуто в дисертації Н. Драгомирецької [72], у монографіях Д. Кілова, Є. Романенка [115] й О. Рафальського [240] та ін. А. Богданенко основну увагу акцентує безросередньо на механізмах публічного управління в державно-церковних відносинах, які визначає як “сукупність правових, гуманітарних, соціологічних, релігійних, теологічних, організаційних, мотиваційних, політичних та економічних засобів впливу органів публічної влади і місцевого самоврядування на християнську комунікацію” [15, с. 244-258]. Цю проблему розглядали й інші науковці [51; 189; 397; 399].

Окремі аспекти механізму взаємодії органів державної влади та церкви України описано в наукових розробках Е. Дробко, Т. Іващук, Т. Краснопольської [74].

Зважаючи на зв'язок сфери релігійного життя зі станом забезпечення національної безпеки, надалі доцільно звернути більше уваги саме на цей контекст наукових досліджень. Наприклад, В. Перевезій аргументовано та послідовно розглядає діяльність структур Московського патріархату в Україні як виклик національній безпеці держави [240, с. 185]. Доктор наук з державного управління І. Лопушинський у своїх роботах основну увагу акцентує на дослідженні чинних законодавчих норм щодо забезпечення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, ситуації навколо ворожої діяльності в Україні УПЦ (яку було названо РПЦвУ), визначає особливості діяльності іноземних релігійних організацій на території України щодо запобігання загрозам національній безпеці України та забезпечення порядку, зокрема у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій та ін. [160]. А. Корчагіна проводить ґрунтовний аналіз механізму державного управління релігійною безпекою як складової національної безпеки України [144].

У продовження озвученої проблематики С. Здіорук і В. Токман простежили специфіку державно-церковних і суспільно-релігійних процесів в умовах повномасштабної воєнної агресії Росії проти України, акцентували на загрозах національній безпеці України з боку УПЦ МП і визначили дієві інструменти реалізації державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії задля зміцнення національної безпеки і захисту національних інтересів Української держави [66].

Слушним видається коментар О. Сагана, який наголосив, що державно-церковні відносини в Україні переживають етап суттєвого переосмислення місця і ролі релігійного чинника в системі національної безпеки та в процесах розбудови гармонійного демократичного суспільства. На його переконання, із 2000 р. “пріоритетним завданням гуманітарної політики незалежної Української

держави залишається конституювання Помісної православної церкви в Україні”, що в державницькому аспекті буде означати “завершення процесу здобуття політичної незалежності України, реалізацію доктрини національної безпеки й виконання ст. 30 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” [351, с. 86].

Четверту групу наукових досліджень становлять праці, у яких вивчається світовий досвід формування та реалізації державно-церковних відносин (А. Арістова [6], В. Бліхар [373], В. Климов [117], Я. Котилко [147], С. Онищук [217], М. Палінчак [232] та ін.). зокрема, А. Арістова обґрунтовує вплив релігійних конфліктів у перехідних європейських суспільствах на релігійно-суспільні процеси та вказує, що наявність кількох паралельних юрисдикцій православних церков в Україні є одним із вагомих конфліктогенних факторів [6]. Професор В. Климов аргументує, що українське релігійне законодавство цілком відповідає міжнародним актам, європейським стандартам і враховує потреби українських вірян; вказує, що сучасна заявлена релігійність не відповідає маніфестованій дійсності, що підтверджують дані різних соціологічних досліджень [118, с. 69, 50].

П’яту групу наукових досліджень представляють праці з історії ППЦ і відносин державних інституцій з цією церквою в II Речі Посполитій.

Авторами перших робіт з історії ППЦ у міжвоєнний період були історик і громадський діяч І. Власовський [34] та інший сучасник тих подій О. Купранець [154]. Обидва церковні історики відзначили репресивний характер політики польського уряду щодо ППЦ.

Інтерес науковців до становища української меншини в II Речі Посполитій та політики польських урядів щодо українців у східних воєводствах зріс на початку 2000-х рр. Так, В. Комар проаналізував місце “українського питання” в політиці санаційних кабінетів і розглянув конфесійні аспекти політики національної асиміляції українців у східних регіонах Польщі [125, с. 120–128]. Стоколос Н. описала політику урядів II Речі Посполитої, спрямовану на обмеження національного розвитку українців та їхньої

релігійної самоідентифікації [367]. Відновлення Польської державності та суспільно-політичні трансформації в період парламентської демократії в 1918–1926 рр. досліджувала Л. Алексієвець [4].

Доктор історичних наук Ю. Крамар проаналізував особливості національно-культурної та релігійної політики польських урядів на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. та їх вплив на суспільно-політичні процеси в краї [148]. У дисертації Я. Вовк досліджено політику II Речі Посполитої стосовно християнських конфесій у 1918–1926 рр. [36]. Релігієзнавчі аспекти надання в 1924 р. Вселенським патріархом автокефального церковного устрою Православної церкви в Польщі розглянула Л. Галуха [45].

Національну політику польських урядів щодо української меншини в II Речі Посполитій, міжнаціональні відносини проаналізували польські вчені Я. Блушковський, П. Еберхард, Р. Домбровський, З. Запоровський, М. Кемпа, В. Міха, Є. Огуновський, Є. Томашевський, А. Хойновський, які ввели в науковий обіг значний масив архівних матеріалів. Серед інших вирізняється монографія М. Папежинської-Турек “Між традицією і дійсністю: держава і Православна церква в Польщі в 1918–1939 рр.” (1989), у якій акцентовано на правовому становищі й організаційній структурі ППЦ у II Речі Посполитій, політичних аспектах набуття нею автокефалії, ставленні українців до ревіндикації церковних святинь [482].

У книзі П. Лещінського “Центральна релігійна адміністрація у Другій Речі Посполитій: Міністерство віросповідань та народної освіти” (2006) розглянуто різні напрями діяльності МВіНО [452].

Діяльність державних інституцій проаналізували М. Полак, Є. Томашевський, А. Хойновський, К. Яблонський, праці яких не втратили своєї актуальності. Л. Глазар, Я. Гоклон, М. Петрзак, К. Гржибоський дослідили діяльність Ради Міністрів Польщі як колегіального органу публічного адміністрування в міжвоєнний період. Зацікавленість питаннями публічного адміністрування в Польщі в міжвоєнний період демонстрували Т. Мацієвський, М. Брунка та Я. Гершевський [454].

Зрештою, польські автори виявили переважно упереджене ставлення до українського населення в II Речі Посполитій, а їхні дослідження відзначаються суб'єктивними оцінками державної політики Польської держави щодо православної церкви.

Отже, проведений аналіз масиву праць українських і зарубіжних учених щодо сформульованої проблеми дає підстави стверджувати таке:

1) складна й багатогранна проблема взаємодії держави і релігії, державно-церковних відносин в Україні в науковому дискурсі представлена, в основному, фахівцями-релігієзнавцями, без належного урахування особливостей державно-управлінського контексту. У результаті відбувається недооцінювання впливу, з одного боку, державної політики на релігійну сферу (зокрема й на діяльність православних церков), з іншого боку, релігії на розвиток суспільно-політичних процесів загалом. Логічним вбачаємо використання міждисциплінарного підходу для поглибленого вивчення феномену “державної політики щодо діяльності православних церков”;

2) вітчизняні науковці розглянули різні аспекти державно-церковних і суспільно-релігійних відносин в Україні за роки незалежності, зокрема релігійно-церковне середовище, міжцерковні відносини, передумови створення ПЦУ й надання їй автокефального статусу, вплив російської воєнної агресії на конфесійне середовище в Україні та ін. Проте в науковому дискурсі та державотворчій практиці до цього часу відсутнє уніфіковане уявлення щодо сутності державно-церковних відносин та закономірностей їхнього розвитку, а також ролі релігійного чинника в цивілізаційному виборі України;

3) не применшуючи правильності і змістової наявних наукових розробок, відзначимо, що на сьогодні в Україні ще не розроблено науково обгрутованої та концептуально визначеної політики держави щодо діяльності релігійних організацій (зокрема і православних церков), хоча, багато науковців практично одноголосно наполягають на розробці та дотриманні такої державної політики, що є надважливим та актуальним з огляду на об'єктивну необхідність

забезпечення національних інтересів українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин;

4) українські й польські історики на значному джерельному масиві дослідили діяльність ППЦ – однієї з найвпливовіших серед українського населення в II Речі Посполитій. Водночас аналіз ступеня вивчення визначеної проблеми дає підстави стверджувати про важливість урахування досвіду державно-церковних відносин у поліетнічній Польській державі в 20-30-х рр. у контексті формування і реалізації державної політики в Україні щодо діяльності православних церков.

Зауважимо, що джерела дослідження дисертаційної проблематики, вважаємо за доцільне, систематизувати за такими видами: законодавчі та нормативно-правові акти, діловодна документація органів влади, міжнародно-правові акти, дипломатичні документи, судово-слідчі матеріали, статистичні матеріали, періодичні видання, документація релігійних організацій і праці ієрархів православних церков, джерела особистого походження (спогади, щоденники й епістолярні матеріали). Із документів архівного походження використано матеріали українських (ЦДІАЛ України, Держархів Волинської області, Держархів Тернопільської області) та польських (Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Instytut Pamięce Narodowej w Warszawie, Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie) архівів.

Важливу групу в складі джерел дослідження становлять законодавчі та нормативно-правові акти України, зокрема: Конституція України [128], закони України “Про свободу совісті і релігійні організації” [310], “Про державну службу” [274], “Про Кабінет Міністрів” [292], “Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи” [270], Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України.

Так, у ст. 35 Конституції України закріплено право кожної людини на свободу світогляду і віросповідання, декларовано, що “це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно

відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність”. Водночас поняття “свобода совісті” було трактовано як одне з ключових у характеристиці державно-церковних відносин: “Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов’язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань” [128].

До цієї ж групи відносяться рішення обласних та місцевих органів влади про прийняття цільових програм розвитку територіальних громад, зокрема: рішення Коломийської міської ради “Про схвалення цільової програми “Духовне життя» на 2021–2025 рр.” [316], “Про затвердження цільової програми “Духовне життя” Калуської міської територіальної громади на 2023–2025 рр.” [281], “Про затвердження міської цільової програми “Духовне життя” на 2022–2025 рр.” Ямницької сільської ради Івано-Франківського району Івано-Франківської області [280] та ін.

До джерел цієї групи входять законодавчі та нормативно-правові акти II Речі Посполитої: Конституції Польської Республіки 1921 р. і 1935 р., декрети Начальника Держави (1918–1922 рр.), Президента Польської Республіки (1922–1939 рр.), закони ухвалені Сеймом Польщі, розпорядження Ради Міністрів. Зокрема, опрацьовано Закон “Про перехід у власність держави земель у деяких повітах Другої Речі Посполитої” від 17 грудня 1920 р., Декрет Президента Речі Посполитої про відношення Держави до Польської Автокефальної Православної Церкви від 18 листопада 1938 р. і Закон “Про врегулювання правового статусу власності Православної церкви” від 23 червня 1939 р. Для з’ясування механізму формування державної політики важливе значення мають накази, розпорядження й приписи МВіНО, накази міністра внутрішніх справ і юстиції та військового, зокрема “Тимчасові правила про відносини держави і Православної церкви в Польщі” від 20 січня 1922 р. та ін. У контексті дослідження політики ревіндикації інформативними є розпорядження Генерального Комісара Східних Земель від 22 жовтня 1919 р. й акт Генеральної прокуратури від 3 вересня 1920 р.

Найчисельнішу групу джерел становить діловодна документація органів влади різного рівня адміністрування: протоколи засідання департаменту віросповідань МВіНО, накази, листи і розпорядження очільників цього відомства, ухвали міжурядових комісій відносно реалізації ідеї “поляка православного”, звіти воєводських і повітових органів держави, листи і розпорядження керманічів воєводських і повітових управлінь із фондів ААНВ. Вони дозволяють простежити та відтворити формування і реалізацію політики польського уряду щодо ППЦ у міжвоєнний період, застосування різних методів адміністрування, проаналізувати засоби впливу на українську меншину. Діловодна документація органів місцевої влади із фондів ЦДІАЛ містить свідчення про становище ППЦ, реалізацію органами влади на місцях урядової політики щодо неї, порушення норм Конституції Польщі щодо свободи віросповідання.

Змістовний пласт використаних джерел склали судово-слідчі матеріали, зокрема: постанова Верховного суду України у справі № 344/12021/22 від 2 травня 2024 р., що визначає, у якому разі релігійні переконання громадянина виключають кримінальну відповідальність за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації за ст. 336 КК України [260]. Окрім того, було проаналізовано подібні документації судових і слідчих органів II Речі Посполитої (звіти слідчих відділів воєводських управлінь поліції й рішення повітових судів), у яких міститься інформація про релігійну ситуацію й міжконфесійні конфлікти на Волині, Холмщині та Підляшші, відносини місцевої влади з православними священниками і вірянами.

У межах визначеної проблеми досліджено міжнародно-правові акти, зокрема: Малий Версальський договір (Трактат про охорону прав національних меншин) і Ризький мирний договір 1921 р., що заклали підвалини гарантій мовних, релігійних та освітніх прав української меншини II Речі Посполитої. Розгляд Конкордату між Ватиканом і II Річчю Посполитою від 10 лютого 1925 р. (ратифікований польським Сеймом) уможливив визначення механізму регулювання відносини між державою і латинськими віросповіданнями, зокрема в статтях щодо майна, що знаходилось у володінні ППЦ. Серед інших

дипломатичних документів проаналізовано листи польського МЗС до Ліги Націй про звернення представників української меншини з приводу порушення державними структурами взятих зобов'язань за Трактатом меншин.

До окремої групи джерел належить документація релігійних організацій, праці та листування ієрархів різних православних юрисдикцій: Вселенського патріарха Варфоломія, митрополита ПЦУ Епіфанія, митрополита ППЦ Діонісія, митрополита УПЦ КП Філарета та ін.

Для розкриття теми дослідження важливими є мемуарні джерела державних (Г. Юзевський), громадських (В. Біднов) і церковних діячів (С. Гаюк, І. Огієнко), хоча їх автори інколи суб'єктивно викладали власне бачення вирішення національного та релігійного питань у II Речі Посполитій.

Інформативним джерелом є українськомовна (“Діло”, “Громадський голос”, “Свобода”, “Українська Нива”, “Шлях”, “Життя і право: вісник теорії і практики”) і польська (“Biuletyn Polsko-Ukraiński”, “Dziennik Ludowy”, “Droga”, “Gazeta Poranna”, “Głos Prawdy”, “Przegląd Prawosławny”, “Sprawy Narodowosciowe”) преса II Речі Посполитої, у якій зображено релігійне життя на західноукраїнських землях. Хронікою українського життя в Польщі була газета “Діло” (1880–1939 pp.), у якій повсякчас інформували про політики урядів щодо української меншини, ППЦ і УГКЦ. На шпальтах журналу “Життя і право: вісник теорії і практики» акцентовано увагу на розгляд звернень української меншини в комісії Ліги Націй. Автори тижневика “Свобода” критикували політику асиміляції українців, писали про арешти православних священників, застосування до них тортур. Використано інформаційні матеріали англійських газет “Manchester Guardian”, “Oldham Evening Chronicle” й американської “New York Times”, що демонстрували реакцію західних демократій на “українське питання” в II Речі Посполитій. Зокрема, “New York Times” надрукувала резолюцію Ради ЛН від 20 грудня 1931 р., яка закликала польський уряд не тероризувати українців, адже “відповідно до “Трактату меншин” вони знаходилися під захистом Ліги Націй”. Англійська газета “Manchester Guardian” акцентувала на непослідовності політики II Речі

Посполитої в національному питанні й відзначала провал Ліги Націй як органа, покликаному захищати права меншин, а Польща була названа винуватицею міжнаціональних конфліктів у Східній Галичині.

Отже, підсумовуючи огляд літератури й джерельної бази визначеної теми дисертаційної роботи, вважаємо за необхідне, висловити принципові зауваження. По-перше, серед масиву наукових праць у державно-управлінській сфері відсутні дослідження, у яких висловлено рекомендації з удосконалення державної політики України щодо діяльності православних церков з урахуванням європейського досвіду державно-церковних відносин, зокрема в політетнічній II Речі Посполитій та викликів воєнного часу. У працях польських і українських авторів, присвячених політиці польського уряду в релігійній сфері в міжвоєнний період, проаналізовано лише політичні, соціальні, міжнаціональні й релігієзнавчі аспекти проблеми, які не містять характеристики управлінських рішень у реалізації державної політики. По-друге, опрацьовані численні джерела, як опубліковані, так і архівні, є достатньо репрезентативними і забезпечують умови для розв'язання визначених проблем дисертаційного дослідження.

З огляду на це, надзвичайної актуальності набуває обґрунтування й узагальнення теоретичних засад формування державної політики щодо діяльності православних церков, про що й піде мова в наступному параграфі дисертаційної роботи.

1.3 Специфіка формування державної політики щодо діяльності православних церков: теоретичний аспект

Осмислення теоретичних засад формування та реалізації державної політики щодо діяльності православних церков створює умови для її ефективної функціональної діяльності з використанням відповідних форм і методів управління, підвищення результативності.

Насамперед зазначимо, що надалі під терміном “державна політика” будемо розуміти “дії системи органів державної влади згідно з визначеними

цілями, напрямками, принципами для розв'язування сукупності взаємопов'язаних проблем у певній сфері суспільної діяльності” [79].

Теорія державного управління визначає об'єктами політики всі явища суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів політики. Ними є елементи політичної, економічної, соціальної і духовної підсистем суспільства [165]. Головним суб'єктом формування державної політики є саме держава / виконавча влада / цілісний комплекс державних установ, що здійснюють владно-політичні та адміністративно-організаційні функції на різних рівнях.

На сьогодні важливим сегментом державної політики є саме релігійна сфера. У даному контексті український науковець Р. Небожук звертає увагу на те, що “специфічність сфери релігії великою мірою визначається тим, що йдеться про сферу, де сектор державного регулювання є справді винятковим – таким, що виокремлює для впливу держави лише частину соціальних відносин... Йдеться про сферу, де діють власні законодавчі системи, котрі наділені сакральною санкцією і реалізуються через відпрацьовані тисячоліттями механізми. Ці системи тяжіють до виокремлення з-під державної юрисдикції не лише вірувань й переконань об'єктів права, а й поведінської діяльності, спрямованої на реалізацію цих вірувань і переконань” [201].

Нагадаємо, що ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” [310] розглядає державну політику в цій сфері як “державну політику щодо релігій і церкви» та “державну політику у сфері релігії”. Інакше кажучи чинне законодавство об'єктами даного виду державної політики визначає релігію і церкву, а також сферу релігії.

З огляду на викладене, вважаємо за доцільне внести пояснення: враховуючи те, що в назві державної політики апріорі є установка щодо сфери управлінського впливу держави, визначено об'єкт її політики, який у нашій роботі стосується саме діяльності православних церков, то надалі ми будемо використовувати термін “державна політика щодо діяльності православних церков”.

У даному контексті зауважимо, що православні церкви та держава – це два самостійних суспільних інститути, кожен із яких відіграє в соціумі свою

роль і реалізує свої функції. Водночас протягом усіх історичних періодів їх становлення і розвитку вони знаходяться в певній системі діалектичної взаємодії, взаємозв'язків, взаємовідносин. Не викликає заперечень позиція, висловлена М. Бабієм, що “таку систему можна розглядати як дуалізм держави і церкви, сутність же його виявляється у тріаді “суспільство-державо-церква” [8]. Отже, надалі важливо осмислити діалектику взаємозв'язків структурних компонентів цієї тріади як певної системи. На сьогодні в Україні православні церкви виступають найпоширенішим різновидом організацій громадянського суспільства, тобто – це релігійні організації й критично важливі суспільно-громадські інституції, що відокремлені від держави, мають свою ієрархічну управлінську систему і провадять релігійну діяльність.

Чинне законодавство України, а саме ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”, трактує релігійні об'єднання такими, що складаються з релігійних організацій (громад, управлінь, центрів, монастирів, братств, місіонерських товариств, духовних навчальних закладів), представлені своїми центрами (управліннями) і водночас є різновидом цих організацій [310, ст.7].

Згідно зі Статутом ПЦУ [343] Православна церква України складається з релігійних організацій, що мають юридичний статус відповідно до положень Конституції та законів України, співпрацює з державними органами в межах державного законодавства й канонічного церковного права заради служіння церковній єдності, захисту релігійної свободи й інших питань, що становлять спільний інтерес [343].

Натомість згідно зі Статутом УПЦ [365] Українська Православна Церква об'єднує єпархії, синодальні установи, благочиння, парафії, монастирі, духовні навчальні заклади, братства, сестринства та місії. Установи УПЦ мають цивільну правоздатність, є юридичними особами з моменту реєстрації їхніх статутів в органах державної влади. Відповідно до українського законодавства, ПЦУ і УПЦ є релігійними об'єднаннями, а в Статуті про управління ПЦУ прямо вказано, що “як релігійне об'єднання згідно законодавства ПЦУ утворена на підставі” рішень Помісних Соборів [344].

Об'єднання релігійних організацій не є повноцінним учасником цивільно-правових чи публічно-правових відносин, якщо юридично не представлено через центральний орган (митрополію, патріархію, синод тощо), що має визначений статус. Православні церкви в Україні, які мають організаційну структуру й представлені центральним релігійним органом зі статусом юридичної особи: ПЦУ (центральний орган – Київська митрополія Православної церкви) та УПЦ (центральний орган – Київська митрополія УПЦ). Тож відповідні митрополії є релігійними адміністративними центрами православних церков та їх представницькими органами.

Отже, поняття “православні церкви”, вважаємо за доцільне, трактувати як структурно-організаційні релігійні об'єднання, що функціонують у межах православного віровчення, мають ієрархічну управлінську систему й провадять діяльність відповідно до свого канонічного устрою і традицій. Можливість вірян об'єднуватися і разом сповідувати свою релігію не є абсолютною та підлягає обмеженню з легітимною метою (права інших осіб, публічний порядок, публічний інтерес, захист моралі тощо). Водночас держава, встановлюючи або застосовуючи подібні обмеження, має враховувати надзвичайне значення таких об'єднань у житті вірян [323, с. 23].

Не зважаючи на те, що церква в Україні відокремлена від держави, православні церкви залишаються “як активним учасником суспільних відносин, так і учасником правовідносин у випадках, коли це передбачено національним законодавством” [177]. Відповідно ми солідарні з думкою науковців [15; 51; 74; 144; 177 та ін.], що держава не може повністю відсторонитися від справ, що пов'язані з реалізацією громадянами права на свободу віросповідання та здійсненням діяльності православних церков, адже:

- 1) держава зобов'язана забезпечити реалізацію конституційного права громадян на свободу віросповідання, створивши для цього сприятливі умови;
- 2) держава повинна охороняти та захищати це конституційне право громадян на свободу віросповідання від будь-яких протиправних посягань чи обмежень;

3) держава повинна законодавчо встановити умови існування, межі діяльності релігійних організацій, їх статус, права й міру відповідальності. Зазначимо, що контроль-регулювальна (урегульована чинним законодавством) діяльність держави у своїй основі стосується лише зовнішніх аспектів діяльності православних церков.

Для того, щоб означені вище вимоги виконати, держава змушена формувати та реалізовувати свою власну політику щодо діяльності православних церков, у рамках якої “держава і церква розглядаються не як антагоністичні, а як взаємодіючі сутності, але внутрішньо незалежні, самодостатні та автономні у своїх функціональних сферах” [8].

Отже, “державна політика щодо діяльності православних церков” – комплексна діяльність органів державної влади, що формується та реалізується згідно з визначеними цілями, напрямками й принципами, спрямована на підтримку та регулювання комплексу релігійних, соціальних, освітніх і культурних заходів, що здійснюються православними релігійними об’єднаннями, які мають власну організаційну структуру та управлінську ієрархію, в межах чинного законодавства України.

Водночас погоджуємося з думкою В. Луценко, що “управлінський вплив держави не може поширюватися на релігійну свідомість, оскільки погляди і почуття, віра в надприродне є сферою особистого внутрішнього вибору людини і не залежать від волі держави. Тобто релігійна свідомість, будучи складовою сфери релігії як об’єкта державної політики, водночас перебуває поза межами управлінського впливу держави” [165].

В Україні питання формування і реалізації державної політики щодо церкви є суверенним правом держави. Так, ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” чітко закріплює, що здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України [310, ст. 5]. Це положення національного законодавства деталізує положення статей 1 і 2 Конституції України [128], які проголошують, що Україна є суверенна держава і її суверенітет поширюється на всю її територію.

Разом із цим О. Мельничук [177] слушно звертає увагу на те, що “Україна існує у сучасному світі не відособлено. Вона є учасником міжнародних відносин, учасником різноманітних міжнародних договорів та конвенцій, які проголошують та забезпечують реалізацію прав і свобод людини та громадянина, в тому числі і з питань реалізації права особи на свободу віросповідання. Тому підтверджуючи суверенність України у здійсненні державної політики щодо релігії і церкви, хочемо підкреслити, що така політика не може суперечити міжнародним стандартам по правам людини” [177].

Відзначаючи широкий спектр наукових досліджень із питань державного управління та державної політики у сфері релігії загалом (див. параграф 1.1.), зауважимо, що діяльність православних церков, як специфічний вид діяльності в релігійній сфері, визначає свої особливості державної політики в цій сфері. Тому надалі потрібно уточнити сутність поняття “діяльність православних церков” та з’ясувати її види.

Як зазначено вище, в Україні держава не може впливати на всі складові діяльності православних церков і не втручається в духовну складову культової й позакультової діяльності [165, с. 101].

А. Колодний культову діяльність визначає як сукупність релігійних дій, пов’язаних із відношенням до надприроднього (молитви, богослужіння, таїнства, обрядові, ритуальні дії, свята тощо), а позакультова діяльність, на його думку, це сукупність релігійно зумовлених дій вірян, релігійних інститутів, спрямованих на задоволення духовних та практичних потреб функціонування релігійних організацій. Позакультова діяльність поділяється на духовну сферу (продукування релігійних ідей, богословсько-теологічне обґрунтування, інтерпретація, систематизація) і практичну складову (пропаганда, поширення релігійних ідей, виробництво предметів релігійного культу, місіонерство, релігійно-освітня, доброчинна, виховна, управлінська діяльність у релігійних інституціях) [329, с. 95].

Держава здійснює управлінський вплив лише на практичну складову діяльності церков. Богослужбова та сакральна діяльність не підлягають прямому правовому регулюванню з боку держави, оскільки є внутрішньою справою релігійної

організації та питанням свободи совісті й віросповідання, що гарантуються Конституцією України (ст. 35) [128], ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” [310], міжнародними актами. Тож регулювання тут є лише опосередкованим через загальні правові рамки й виключає втручання у зміст богослужінь.

Загалом Статут про управління ПЦУ не містить окремої норми з переліком видів її діяльності. Водночас Статут про управління УПЦ визначає види її діяльності: звершення богослужінь, здійснення таїнств, обрядів, хресних ходів і церемоній; місіонерську діяльність; подвижницьку діяльність; поширення своїх переконань у суспільстві безпосередньо або через засоби масової інформації; справи милосердя та добродійності; релігійну освіту та виховання; паломництво; будівництво нових храмів, інших споруд, турботу про реставрацію храмів, нагляд за станом архітектурних пам’яток та церковних старожитностей; іншу діяльність, яка відповідає правилам і традиціям УПЦ [365].

З урахуванням окремих положень статутів православних церков і чинного законодавства України вважаємо можливим виокремити такі напрями їхньої діяльності й визначити характер управлінського впливу (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

**Управлінський вплив держави на види діяльності
православних церков***

Вид діяльності	Зміст діяльності	Характер управлінського впливу держави
1	2	3
Богослужбова та сакральна діяльність	Проведення богослужінь, таїнств, обрядів	Гарантується свобода; державне втручання заборонено Конституцією; у разі публічного характеру застосовуються норми про зібрання
Організаційно-управлінська діяльність	Функціонування церковної ієрархії, управління релігійними громадами, майном, фінансами, землекористування.	Регулюється нормами цивільного, податкового, земельного, кримінального, законодавства
Освітньо-просвітницька діяльність	Проведення катехизації, недільних шкіл, духовних лекцій, видання релігійної літератури, робота духовних навчальних закладів	Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви; православні церкви мають право відповідно до внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи та проводити навчання в інших формах

Продовження таблиці 1.3

1	2	3
Культурно-історична діяльність	Збереження та відновлення храмів, пам'яток церковної архітектури, поширення духовної спадщини	Здійснюється в межах законодавства про охорону культурної спадщини, із погодженням реставраційних робіт тощо
Соціальна та благодійна діяльність	Допомога нужденним, робота з вразливими категоріями населення, військово та медичне капеланство, волонтерські ініціативи	Потребує дотримання норм соціальної, медичної, військової політики
Міжконфесійна взаємодія	Участь у міжрелігійному діалозі, співпраця з державними органами, громадянське партнерство у сфері моралі, освіти, миру та національної єдності	Відбувається переважно на добровільних засадах; держава може сприяти через дорадчі органи чи комунікаційні платформи
Державна взаємодія	Визначення правосуб'єктності, реєстрація, погодження статутів, звітність, участь у державних програмах	Держава здійснює правове регулювання; забезпечує державну реєстрацію, облік, нагляд; захищає права і законні інтереси православних церков тощо
Святкування православних церковних свят	Внутрішньоцерковні та публічні святкування	Частина свят офіційно закріплена як державні вихідні; у разі масових заходів застосовуються норми безпеки, громадського порядку

*Джерело: узагальнено автором на основі [310; 365; 344]

Зауважимо, що священники УПЦ не мають права на мандат військового капелана [271]. Військове капеланство як окремий напрям діяльності православних церков сьогодні реалізується лише ПЦУ. Таким чином, “діяльність православних церков” – це комплекс релігійних, соціальних, освітніх і культурних заходів, що здійснюються православними релігійними об'єднаннями, які мають власну організаційну структуру та управлінську ієрархію. Відповідно державна політика щодо діяльності православних церков має бути представлена системою дій органів державної влади згідно з визначеними цілями, напрямками, функціями і принципами для розв'язування сукупності взаємопов'язаних проблем шляхом використання відповідних форм, моделей, методів та інструментів як низки регулятивних заходів.

Саме православні церкви як інституційні утворення/об'єднання вірян “одночасно виступають і суб'єктами державної політики, оскільки саме з ними держава вступає у відносини в процесі реалізації своєї політики, і об'єктами

(складовими об'єкта) державної політики, оскільки саме на них буде спрямований управлінський вплив держави” [165].

Отже, можемо констатувати, що метою державної політики щодо діяльності православних церков є створення цілісної збалансованої системи правових, адміністративних та комунікаційних засад, що забезпечують гарантування принципів свободи совісті та релігійних переконань, а також ефективний прозорий контроль і нагляд за дотриманням законодавства в конфесійній сфері задля гармонійного духовного розвитку суспільства.

Реалізація означеної мети значною мірою визначатиме місію державної політики щодо діяльності православних церков, а саме – забезпечення реалізації конституційного права громадян на свободу світогляду та віросповідання.

Водночас головна мета державної політики щодо діяльності православних церков визначає її завдання та функції, що відображають об'єктивні тенденції, соціальні/суспільні закони, рекомендації теорії управління у сфері державно-церковних відносин загалом.

Правильне формулювання завдань забезпечуватиме результативність такої політики та її загальну дієвість, “підсвічуючи” глибину взаємин держави і православних церков, ступінь їх інтеграції або ж дезінтеграції, співпраці, партнерства тощо.

Наукові пошуки в колі даної проблеми дозволили нам виокремити низку завдань державної політики щодо діяльності православних церков, серед яких найбільш значущими є такі:

– встановлення “правил” щодо зовнішніх аспектів діяльності православних церков (умови існування, межі діяльності релігійних організацій, їх статус, права й міра відповідальності). Правовому регулюванню взаємозв'язків держави і церкви (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального чи іншого правового регулювання) підлягають лише ті суспільні відносини, які забезпечують реалізацію права особи на свободу віросповідання;

– закріплення моделі взаємовідносин держави і православних церков на партнерських засадах із проактивною позицією церкви щодо вирішення актуальних питань суспільного значення;

- забезпечення, охорона та захист конституційного права громадян на свободу совісті та віросповідання;
- ефективний державний нагляд і контроль, що забезпечує прозорість і підзвітність релігійних організацій (зокрема православних церков) й не обмежує їх автономію;
- розробка та реалізація стратегічних і тактичних рішень, що регламентують питання міжконфесійних відносин;
- збереження та розвиток релігійно-культурної спадщини, використання культових споруд і земельних ресурсів;
- забезпечення державної підтримки релігійних організацій, що сприяють розвитку української культури та збереженню ідентичності;
- формування в суспільстві атмосфери толерантності щодо релігійного світогляду особистостей, “яка б максимально сприяла гідному виразу усього багатства релігійних почуттів людини, захисту її прав та задоволення духовних потреб, дальшому розвитку релігійних інституцій, а також формування соціально політичних механізмів, які б зробили неможливим повторення жахів і трагедій минулого” [7, с. 23] та ін.

З огляду на визначені вище завдання потребують уточнення функції (від лат. *functio* – виконання, здійснення, а також діяльність, обов’язок, призначення, роль) державної політики щодо діяльності православних церков.

Функції державної політики щодо діяльності православних церков – це самостійні та якісно однорідні складові, об’єднані між собою єдиною метою, особливостями реалізації, за допомогою яких реалізуються мета та завдання державної політики щодо діяльності православних церков (мета ↔ завдання для виконання ↔ функція, як процес вирішення завдання).

Проведені дослідження дозволяють ідентифікувати такі основні функції державної політики щодо діяльності православних церков: регулятивна, організаційна, контролююча, інтеграційна, забезпечувальна, медіаційна, інформаційна, соціальна. Більш детально означені функції будуть досліджені в параграфі 4.3.

Важливо констатувати, що ідентифіковані вище функції державної політики щодо діяльності православних церков тісно взаємопов'язані та можуть призвести до бажаного ефекту лише тоді, коли вони співпрацюють комплексно.

Формування державної політики щодо діяльності православних церков має ґрунтуватися на системі відповідних принципів (лат. *principium* – начало, основа), що розглядаються як вихідні положення, правила, покладені в основу такої політики. Так, на думку Н. Нижник, “принципи державного управління є динамічними, їх формують для кожної конкретної сфери діяльності, а у процесі безпосереднього втілення реформаційних заходів окремі з них можуть змінюватись залежно від середовища, управлінських зв'язків та інших факторів (але обов'язково має бути дотримана системна єдність і логічний взаємозв'язок між ними)” [205].

До складу принципів формування державної політики щодо діяльності православних церков пропонуємо включити такі: верховенство права, відокремленість православних церков від держави, конструктивний багаторівневий діалог, забезпечення релігійної інклюзивності, захист прав людини і релігійних громад, соціальна діяльність. Детальне обґрунтування цих принципів буде здійснено в параграфі 4.3.

Прийнято вважати, що найґрунтовніше зміст державної політики в релігійній сфері розкривається через моделі державно-церковних відносин, що виступають ключовим концептом у дослідженні державної політики в церковно-конфесійній сфері.

За визначенням В. Клімова [117], модель державно-церковних відносин – це сукупність засадничих норм, закріплених звичаєвим правом, законами, іншими нормативно-правовими актами, якими регулюються взаємовідносини держави і церкви, визначається світський чи клерикальний характер держави, правовий статус релігійних організацій та їхніх членів, майновий стан, участь церкви у справах держави і суспільства тощо. Ці норми утворюють властиву державі на даному історичному етапі систему (модель) взаємовідносин цих двох інституцій і фіксують, з одного боку, ставлення державних структур до

всього сакрального, а з іншого – правове місце церкви, особи (вірян та невіруючих) у державі й суспільстві [117, с. 52].

При цьому Ю. Кальниш деталізує підтипи моделей державно-церковних відносин, а основним їхнім критерієм розподілу називає різні аспекти суспільно-політичної взаємодії церкви і держави. Перша модель – синкретична, підтипами якої є:

- система державної церкви, у якій провідна релігійна конфесія стає державним інститутом;
- система національної церкви, у якій провідна конфесія не є державним інститутом, але визнана привілейованою щодо інших;
- клерикальна система – провідні конфесії впливають на державне управління і на певний час досягають привілейованого стану;
- теократична держава – домінуюча конфесія стає над державою.

Друга модель – антагоністична, підтипами якої є:

- система відкритого ворожого ставлення держави до церкви;
- система відокремлення церкви від держави, у якій церква діє в межах встановлених державою законів.

Третя модель – симбіотична, підтипами якої є:

- система розділення церкви і держави зі спільним державно-церковним координаційним органом для розгляду й узгодження пріоритетів церкви чи держави у сфері перетину їхніх компетенцій;
- ліберально-симбіотична система передбачає укладення угод між державними органами, установами і релігійними організаціями на місцевому та галузевому рівнях;
- система державно-церковного конкордату, у якій відносини між державою і церквою, насамперед провідними конфесіями, будуються на нормах міжнародного права в договірному порядку; договір укладають глава держави (уповноважена особа) та глава Ватикану, жодна зі сторін не може самочинно його змінити. Остання система схожа до синкретичної моделі, оскільки

церковні інститути, за згодою держави, можуть перебирати на себе деякі державні функції [113, с.72–73].

Усі вищевказані моделі взаємовідносин державних та церковних інститутів не функціонують у чистому вигляді, а в межах тієї або іншої моделі можливе існування їхніх різних варіантів [439, с. 68].

У Конституції України законодавчо закріплена модель автономії в державно-церковних відносинах, зокрема в ст. 35 задекларовано: “Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви”. За спостереженням В.Токмана і С. Здіорука, на практиці в Україні реалізується партнерська модель, адже укладають меморандуми між державними і релігійними організаціями, створюють дорадчі органи, співпрацюють у соціальній сфері та ін. [370, с.7]. Становлення партнерської моделі зумовлено наявністю низки важливих суспільних завдань, які кожна зі сторін не може виконати самотужки. У контексті становлення в Україні демократичної системи публічного управління, моделі багаторівневого врядування, а також в умовах сучасної російсько-української війни партнерська модель є найбільш ефективною. Водночас важливо встановлювати ефективні системи регулювання державно-церковних відносин, щоб не порушити права людини у сфері релігії.

Зазначимо, якщо використовувати поняття “державно-церковні відносини” з метою з’ясування державної політики, то в цьому випадку, на думку М. Палінчака, простежуються чотири головні напрями:

- 1) політика одержавлення релігії й Церкви;
- 2) лівацько-анархічні погляди та дії – як держава, так і Церква прагнуть проводити політику щодо Церкви, релігії та вірян через нетолерантні, адміністративно-формальні, примусові заходи, зокрема переслідування;
- 3) політика примиренства в релігійному питанні – релігія і Церква вважаються головною силою, за допомогою якої можливо та необхідно перебудувати суспільство, регулювати державно-церковні відносини та соціальні відносини в цілому;

4) політика толерантності – держава не втручається у справи Церкви, а Церква – у державні справи [232].

Водночас формування національної моделі державно-церковних відносин для кожної країни є специфічним процесом, на який чинить вплив значна кількість внутрішніх і зовнішніх факторів (на кшталт, державного устрою, правових норм та традицій, поглядів світської та церковної влади, національних традицій, суспільно-ціннісні орієнтири тощо).

Наприклад, щодо державно-церковних відносин в Україні, то вітчизняні й зарубіжні фахівці виділяють декілька моделей, що діяли впродовж тисячоліття від хрещення України-Русі: Києворуська модель; Козацько-могилянська модель; Модель часів державного будівництва в 1917–1919 рр.; Радянська модель; Пострадянська, транзитивна модель [191].

Не применшуючи правильності та змістової точності виокремлених вище моделей державно-церковних відносин, на нашу думку, така типізація на сьогодні вже має дещо звужений характер і не демонструє увесь спектр сучасних трансформацій державно-церковних відносин в Україні. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне, дещо уточнити та розширити типізацію моделей державно-церковних відносин в Україні за рахунок виокремлення таких типів моделей:

- модель періоду Київської держави;
- модель доби Національної революції XVII ст.;
- модель періоду Української революції 1917–1921 рр.;
- модель у західноукраїнських землях у складі II Речі Посполитої (1918–1939 рр.) (більш детально про неї мова піде у 3-му розділі роботи);
- радянська тоталітарна модель;
- посттоталітарна транзитивна модель (1991–2014 рр.);
- партнерська демократична модель (2014 р. – до сьогодні). Важливість виокремлення цієї моделі пояснюється тим, що Революція гідності, Російська збройна агресія, що розпочалася ще з 2014 р. стали визначальними чинниками подальшої трансформації державно-церковних відносин в Україні, що призвели до створення Української помісної автокефальної православної церкви.

Загальна типологія та характеристика моделей державно-церковних відносин в Україні, що діяли впродовж тисячоліття від хрещення України-Русі, з урахуванням авторської позиції, відображена на рис. 1.2.

Рис. 1.2. Типологія моделей державно-церковних відносин в Україні
[узагальнено, доповнено та обґрунтовано автором на основі [109; 350; 359]]

У контексті дослідження теоретичних засад формування та реалізації державної політики щодо діяльності православних церков доцільно провести огляд основних видів забезпечення такої політики, а саме: інституційно-правового та ресурсного.

I. Інституційно-правове забезпечення є визначальним і спричиняє значний вплив на інституційно-функціональну діяльність у сфері державної політики та систему установ, зорієнтованих на реалізацію державної політики щодо діяльності православних церков. Правова складова тісно пов'язана з правовими нормами, що регламентують організаційно-інституційну структуру, й покликана забезпечувати функціонування та координацію суб'єктів формування і реалізації державної політики щодо діяльності православних церков.

Тобто інституційно-правове забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков доцільно розглянути в розрізі двох складових:

1) Інституційна складова представлена:

– державними інституціями: забезпечують реалізацію державної політики щодо діяльності православних церков у частині здійснення контролю і нагляду за діяльністю релігійних об'єднань;

– консультативно-дорадчими інституціями: відіграють важливу роль для консолідації громадянського суспільства;

– міждержавними інституціями: органи міжнародної системи правовідносин, що можуть впливати на діяльність православних церков.

2) Правова складова: відіграє важливу роль у формуванні та реалізації державної політики щодо діяльності православних церков, зокрема забезпечує правове регулювання державно-церковних відносин. Вона представлена комплексом взаємопов'язаних нормативно-правових актів (юридичних інструментів), що визначають стратегію розвитку державно-церковних взаємовідносин; особливості розвитку державної політики щодо діяльності православних церков, основні її завдання та результати; регулюють обмеження у сфері релігії, зокрема захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій; порядок реєстрації релігійних громад і правила їх пільгового оподаткування; право приватних закладів, заснованих релігійними організаціями, визначати свою релігійну спрямованість та ін. До цієї складової входять законодавчо закріплені норми формування та реалізації державної політики щодо діяльності православних

церков, підзаконні нормативно-правові акти, міжнародно-правові акти, а також рішення Конституційного суду України та Європейського суду з прав людини.

II. Ресурсне забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков у роботі представлено в розрізі таких складових:

1) Кадрова складова: повинна забезпечити формування кадрового потенціалу у сфері формування та реалізації державної політики щодо діяльності православних церков, створювати умови для формування і постійного вдосконалення професійної компетентності персоналу у сфері взаємовідносин держави та православних церков. Йдеться як про діяльність, спрямовану на виконання функцій, пов'язаних із пошуком, добором і розстановкою кадрів, правовим регулюванням їхньої трудової діяльності у сфері державно-церковних відносин, так і ту, що пов'язана з підготовкою та розвитком кадрового потенціалу під час формування й реалізації державної політики щодо діяльності православних церков.

2) Суспільно-мотиваційна складова: включає моральне заохочення й популяризацію цілей і змісту державної політики щодо православних церков, забезпечує мотивацію суб'єктів політики до дотримання законодавства, підтримки суспільного діалогу та конструктивної взаємодії між державою, православними церквами і громадянами.

3) Фінансово-економічна складова: передбачає можливість фінансування православних церков із боку держави. Відповідно до ч. 4 ст. 5 ЗУ "Про свободу совісті і релігійні організації" в Україні заборонено фінансування державою діяльності будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії [310]. Проте держава здійснює фінансування охорони культурної спадщини, що перебуває у власності православних церков, забезпечує спеціальні правила щодо пільгового оподаткування релігійних організацій, дозволяє залучати благодійні кошти для релігійних потреб.

4) Інформаційно-комунікативна складова: представлена комплексом інструментів і методів інформаційно-методичного забезпечення реалізації державної політики щодо православних церков. Комунікативна обізнаність є необхідною умовою розвитку сприятливого конфесійного середовища в умовах сучасних викликів в Україні, зокрема використання інформаційного простору

для дестабілізації ситуації в суспільстві та розпалювання релігійних конфліктів. Важливим є також залучення православних церков до світової міжрелігійної комунікації, створення сприятливих умов для проведення міжнародних заходів в Україні, участь представників православних церков та держави в міжнародних конференціях, наукових, інформаційних і комунікаційних заходах.

Отже, ідентифіковані складові забезпечення процесу формування й реалізації державної політики щодо діяльності православних церков, як правило, застосовуються комплексно (їх діагностику проведено в окремому розділі нашої роботи) та забезпечують конструктивну співпрацю держави та православних церков в Україні, а сучасна суспільно-політична ситуація визначає доцільність партнерської моделі державно-церковних відносин.

Резюмуючи викладене вище, вважаємо, що сучасним концептуальним засадам формування державної політики України щодо діяльності православних церков притаманні такі особливості:

1) здійснення діяльності православних церков не може обійтися без регулювальної ролі держави, яка виконує насамперед функції щодо врегулювання зовнішніх аспектів діяльності православних церков;

2) діяльність православних церков є досить специфічним об'єктом державної політики, оскільки “для управлінського впливу держави виокремленою є тільки частина цієї сфери, пов'язана із практичними аспектами релігійних відносин, релігійної діяльності та створення релігійних організацій” [165];

3) духовні аспекти створення та функціонування діяльності православних церков перебувають поза межами управлінського впливу держави;

4) православні церкви є одночасно і суб'єктами державної політики, з якими держава вступає у відносини, і складовими об'єктами державної політики, на які буде спрямований управлінський вплив держави;

5) наявність інституційної асиметрії, що полягає в неоднорідності православного середовища, множинності юрисдикцій і вимагає гнучких механізмів комунікації, здатних враховувати конфесійну специфіку;

б) синергія стратегічного й ситуативного виміру, коли держава повинна не лише реагувати на актуальні виклики (наприклад, міжконфесійні конфлікти, іноземний вплив, питання церковного майна), але й формувати довгострокову політику, що сприятиме гармонізації державно-церковних відносин;

7) така державна політика вимагає врахування історичних традицій, правових засад, суспільних очікувань, а також міжнародних стандартів у сфері свободи совісті та віросповідання;

8) у процесі історичного розвитку постійно змінюються цілі та завдання державної політики щодо діяльності православних церков, у результаті чого трансформуються її основні напрями, моделі, форми, методи, інструменти та функції.

Таким чином, ідентифіковані особливості, що притаманні сучасним концептуальним засадам формування державної політики України щодо діяльності православних церков, мають забезпечити: по-перше, скоординоване, цілеспрямоване керівництво процесом управління у сфері релігії та церкви; по-друге, відповідний організаційно-управлінський вплив на суспільний розвиток держави в контексті конструювання конфесійної ідентичності; по-третє, реалізацію цілей і завдань державної політики щодо діяльності православних церков як загальних, так і персоніфікованих, що є важливим задля консолідації громадянського суспільства в умовах російсько-української війни.

Висновки до розділу 1

1. Проаналізовано взаємозв'язок понятійно-категорійного поля суспільно-релігійних відносин та державної політики, що характеризує його роль у тезаурусі наук. Зокрема, базові дефініції в роботі досліджено, виходячи з чотирьох проєкцій: 1-ша включає систему первинних понять, що відображають сутність та взаємозв'язок понятійно-категорійного поля у сфері суспільно-релігійних відносин та державної політики; 2-га включає систему понять, що відображають суть категорійних та змістовних трансформацій дефініцій 1-шої

проекції з урахуванням управлінського аспекту загалом та державно-управлінського; 3-тя містить поняття, що відображають взаємозв'язок між національною/державною безпекою та релігійним фактором у контексті гібридних гуманітарних загроз; 4-та представлена базовими поняттями дисертаційного дослідження “православні церкви” та “державна політика щодо діяльності православних церков”.

На цій підставі розвинуто понятійно-категорійний апарат у досліджуваній сфері за рахунок уточнення сутності таких понять: “релігійна безпека”, “конфесійна війна”, “державна політика щодо діяльності православних церков”.

Запропоновано уніфікувати термінологію державної політики в конфесійній сфері, зокрема поняття “право на свободу світогляду та віросповідання” (ст. 35 Конституції України) та “право на свободу совісті” (ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”).

Зроблено висновок, що реалізація державної політики України щодо діяльності православних церков вимагає чіткого визначення ключових понять, які визначають її зміст і вектори, що є обов'язковою умовою обґрунтованості управлінських рішень, узгодженості правових норм і нормативно-правових актів, формування єдиної методології аналізу державно-церковних відносин.

2. З'ясовано стан розробки проблематики дослідження державної політики щодо діяльності православних церков у науковому дискурсі. Методологічну основу даної дисертаційної роботи сформовано на основі вивчення, аналізу та систематизації наукових робіт, які структуровано за 5-ма тематичними групами/ напрямками: 1) наукові праці з історії православної церкви та її взаємин з державою в період демократичного розвитку України; 2) наукові дослідження, присвячені формуванню та реалізації державно-церковних відносин в Україні; 3) наукові розробки, у яких розглянуто особливості формування державної політики в релігійній сфері, механізми публічного управління в державно-церковних відносинах загалом, а також окремі аспекти взаємодії органів державної влади та церкви, реалізації державної релігійної політики України в контексті національної безпеки;

4) наукові праці, в яких описано світовий досвід формування та реалізації державно-церковних відносин; 5) наукові дослідження з історії ППЦ і відносин державних інституцій з цією церквою в II Речі Посполитій. Зазначено, що історичний управлінський досвід у поліконфесійній за складом населення II Речі Посполитій (1918–1939 рр.) було використано для більш детального обґрунтування проблематики формування та розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков.

Констатовано, що складна й багатогранна проблема взаємодії держави і релігії, державно-церковних відносин в Україні в науковому дискурсі представлена, в основному, фахівцями-релігієзнавцями, без належного урахування особливостей державно-управлінського контексту. У результаті відбувається недооцінювання впливу, з одного боку, державної політики на релігійну сферу (зокрема й на діяльність православних церков), з іншого боку, релігії на розвиток суспільно-політичних процесів загалом. З огляду на це, логічним вбачаємо використання міждисциплінарного підходу для поглибленого вивчення феномену “державної політики щодо діяльності православних церков”. Окрім того, в Україні так і не розроблено науково обґрунтованої та концептуально визначеної політики держави щодо діяльності релігійних організацій (зокрема і православних церков). Хоча, багато науковців практично одноголосно наполягають на розробці та дотриманні такої державної політики, що є надважливим та актуальним з огляду на об’єктивну необхідність забезпечення національних інтересів українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

3. Уточнено теоретичні основи формування державної політики щодо діяльності православних церков. Встановлено, що державна політика щодо діяльності православних церков – це комплексна діяльність органів державної влади, що формується та реалізується згідно з визначеними цілями, напрямками й принципами, спрямована на підтримку та регулювання комплексу релігійних, соціальних, освітніх і культурних заходів, що здійснюються православними релігійними об’єднаннями, які мають власну організаційну структуру та

управлінську ієрархію в межах чинного законодавства України. З'ясовано сутність та види діяльності православних церков як виду релігійних об'єднань. На цій підставі ідентифіковано мету, місію, завдання, функції, принципи, моделі державної політики щодо діяльності православних церков та ідентифіковано складові елементи її забезпечення (інституційно-правове та ресурсне забезпечення).

Уточнено та розширено типізацію моделей державно-церковних відносин в Україні за рахунок виокремлення таких типів моделей: модель періоду Київської держави; модель доби Національної революції XVII ст.; модель періоду Української революції 1917–1921 рр.; модель у західноукраїнських землях у складі II Речі Посполитої (1918–1939 рр.); радянська тоталітарна модель; посттоталітарна транзитивна модель (1991–2014 рр.); партнерська демократична модель (2014 р. – до сьогодні).

Обґрунтовано, що концептуальним засадам формування державної політики України щодо діяльності православних церков притаманні такі особливості: здійснення діяльності православних церков не може обійтися без регулюючої ролі держави; діяльність православних церков є досить специфічним об'єктом державної політики, оскільки для управлінського впливу держави виокремленою є тільки частина цієї сфери, пов'язана із практичними аспектами релігійних відносин, релігійної діяльності та створення релігійних організацій; духовні аспекти створення та функціонування діяльності православних церков перебувають поза межами управлінського впливу держави; православні церкви є одночасно і суб'єктами державної політики, з якими держава вступає у відносини, і складовими об'єктами державної політики, на які буде спрямований управлінський вплив держави; така державна політика вимагає врахування історичних традицій, правових засад, суспільних очікувань, а також міжнародних стандартів у сфері свободи совісті та віросповідання та ін.

Основні положення розділу дисертаційної роботи відображено в таких працях автора: [132; 133; 135; 138; 142].

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ

2.1 Конфесійно-церковне середовище України: стан та актуальні виклики

Конфесійно-церковне середовище України формувалося упродовж століть у переплетенні східних і західних, традиційних і нетрадиційних віросповідань.

Сучасний релігійний ландшафт почав формуватися після Першої світової війни, а в період Української революції 1917–1921 рр. активізувався рух за українізацію та автокефалію православ'я, що призвело до конституювання УАПЦ. Від початку 20-х рр. ХХ ст. поширилися нові й харизматичні течії. Після втрати державності українські землі опинилися у складі Румунії, Чехословаччини та II Речі Посполитої, більшість було окуповано більшовицькою Росією, у яких реалізовувалися різні (в двох останніх – руйнівні) стратегії щодо української сакральної спадщини.

У радянській Україні, попри формальні гарантії свободи віросповідання, діяльність вірян і релігійних організацій зазнавала цілеспрямованих і жорстких обмежень.

Так, у 1920–1940-х рр. відбувався перший системний наступ на релігію, що характеризувався політичними репресіями проти духовенства, руйнацією культових споруд, нищенням церковного майна, провадженням політики “войовничого атеїзму”.

Другу хвилю репресій здійснювали державні органи упродовж 50–80-х рр. ХХ ст. Головними методами тиску в цей період стали адміністративні й нормативні, економічні й пропагандистські заходи. Результатом таких дій влади стали:

– скорочення релігійної мережі через відмову реєстрації нових громад або зняття з реєстрації тих, які працювали;

- ліквідація сільських парафій;
- вилучення, перепідпорядкування або руйнування культових споруд;
- нехтування релігійними потребами громадян та принципами релігійної свободи (дозволена реєстрація лише 9 конфесій);
- контроль місцевих органів влади та органів безпеки за діяльністю релігійних громад та ієрархів;
- перебування на нелегальному становищі УГКЦ, церкви адвентистів сьомого дня, свідків Єгови, низки п'ятидесятницьких течій;
- ліквідація Вірменської апостольської церкви, Вірменської католицької церкви;
- розрив зв'язків з УАПЦ у діаспорі;
- зняття з реєстрації всіх мусульманських громад;
- встановлення суворого контролю за синагогами;
- занепад чернецтва;
- підрив матеріальної бази релігійних організацій;
- ліквідація релігійної преси;
- обмеження громадянських прав вірян;
- жорстоке придушення релігійного дисидентства та опору режимові;
- антицерковна державна пропаганда; та ін.

Релігійне відродження на межі 80–90-х років ХХ ст. справило потужний вплив на політичні, етнокультурні, світоглядні процеси й заклало підґрунтя формування громадянського суспільства в Україні.

Водночас, аналізуючи ідеологічні та політико-правові засади моделі державно-церковних відносин в умовах тоталітарного радянського режиму, можемо констатувати, що така модель передбачала повне домінування органів державної влади над церквою. На різних етапах радянської історії релігійна політика на території України змінювалася лише в частині вибору тактики боротьби за релігією загалом. А от стратегія щодо її ліквідації залишалася незмінною. Однак, незважаючи на більш жорстке ставлення представників партійного апарату та державних органів до релігії та церкви в Україні,

порівняно з іншими республіками СРСР, релігійні організації (насамперед, православні церкви) демонстрували свою здатність до виживання та відродження.

У даному контексті, доречним виглядає висновок професора М. Палінчака, який звертає увагу на таке: “Невдалі спроби на поч. ХХ ст. створити свою державу не дали Україні можливості визначити власну внутрішню та зовнішню політику, стратегію, основні засади, напрями та механізми здійснення релігійної політики. Перебуваючи у складі Радянського Союзу, український народ змушений був впродовж майже сімдесяти років жити за законами, які розроблялися у Москві, а не в Києві” [230].

Проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України стало початком її справжнього самостійного буття, в тому числі й у сфері церковного життя та державно-церковних відносин. Так, одержавши від СРСР такий “проблемний спадок” у вигляді майже повністю зруйнованої релігійно-церковної сфери, незалежна Українська держава з поч. 90-х років ХХ ст. з метою релігійного відродження розпочинає закладати підвалини власної релігійної політики (зокрема й у сфері православних церков) та здійснювати суспільно-політичні перетворення, що надалі позначилися на розвитку державно-церковних та міжконфесійних відносинах у країні.

Так, упродовж 1988–2025 рр. загальна кількість релігійних організацій в Україні збільшилася майже в 5 разів: із 6 500 до 34 663 [38, с. 45; 2 г], що є показником не лише кількісної зміни, але й якісної еволюції державно-церковних відносин і релігійної культури українського суспільства (наведені статистичні дані за 2025 р. не враховують тимчасово окуповану АР Крим та м. Севастополь).

Відповідно до сучасних трансформаційних змін у релігійно-церковній сфері в Україні, що відбулися з 1991 р. до сьогодні, з урахуванням впливу як внутрішніх і зовнішніх чинників, вважаємо за доцільне, виокремити кілька етапів розвитку конфесійно-церковного середовища в Україні за цей період (табл. 2.1).

Надалі більш детально розглянемо особливості реалізації кожного означеного в табл. 2.1 етапу трансформації конфесійно-церковного середовища та визначимо основні проблеми його функціонування.

**Етапи розвитку конфесійно-церковного середовища в Україні
протягом 1991–2025 років***

№ з/п	Етапи	Особливості
1.	1991–2014 рр.	Становлення системи державно-конфесійних відносин в умовах інституціоналізації свободи совісті, формування багатоконфесійного простору й намагань держави зберігати міжконфесійну рівновагу; відбувалося зростанням конфліктогенності між православними конфесіями різних юрисдикцій.
2.	2014 р. – до 24 лютого 2022 р.	Постреволюційна трансформація й посилення ролі релігійного чинника в умовах зовнішньої агресії РФ; переосмислення державою своєї політики в сфері державно-церковних відносин, зокрема, через законодавчі ініціативи ідентифікації релігійних організацій, пов'язаних із державою-агресором; зростає суспільний запит на релігійну автономію від впливу МП, посилюється співпраця держави з конфесіями у сфері національної безпеки, культури та гуманітарної політики.
3.	від 24 лютого 2022 р. – дотепер	Переоцінка в умовах воєнного стану ролі релігійного фактору для забезпечення національної єдності й активізація державної політики щодо подолання інституційного впливу РПЦ на українське релігійне середовище; посилення державної регуляції релігійної сфери, суспільна поляризація щодо канонічної належності православних громад і зростання ролі ПЦУ як суб'єкта духовної консолідації.

*Джерело: власна розробка автора

На нашу думку, відродження релігії в Україні з поч. 90-х рр. ХХ ст. дуже тісно супроводжувалося її зближенням з політикою. У даному контексті є слушним коментар В. Бокоч, яка зауважує, що “в умовах зародження багатопартійності та посилення партійно-політичної конкуренції, зростання суспільного авторитету релігії, вона почала привертати до себе увагу різних політичних сил, які вбачали у ній дієвий засіб політичних технологій та інструмент виборчих кампаній” [16].

Загалом вже з поч. 90-х рр. ХХ ст. соціальний статус релігійних організацій та інституцій в незалежній Україні, порівняно з УРСР, суттєво змінився, адже релігійно-політичні протиріччя в українському соціумі загрожували основам громадянського миру. Відповідно підтримка кожної з конфесій серед громадянського загалу і політикуму дозволили вберегти хитку рівновагу та сформували визначальні риси українського релігійного ландшафту, а саме:

– поліконфесійність;

- плюралізм;
- висока конкурентність;
- регіональний розподіл конфесійного впливу;
- фаворитизм окремих конфесій на рівні регіонів;
- сильні позиції етноконфесійних меншин;
- високий рівень суспільної довіри до церкви як соціального інституту;
- толерантне ставлення соціуму до різних віросповідань.

На кінець 1991 р. в Україні діяло 26 конфесій і понад 10,8 тис. релігійних організацій. При цьому ключовими православними юрисдикціями від початку відродження стали:

- Українська православна церква Київського патріархату;
- Українська автокефальна православна церква;
- Українська православна церква МП.

Взаємовідносини між зазначеними православними юрисдикціями понад чверть століття формували особливості національного громадсько-церковного буття в Україні, зокрема:

- загострення міжправославних відносин і налагодження діалогу;
- внесення законодавчих змін у сфері свободи совісті та свободи релігії;
- змагальності за лідерство в репрезентації загальноукраїнської ідентичності, наближення до влади тощо.

Упродовж 90-х рр. ХХ ст. в Україні відбулося загострення міжрелігійних і міжцерковних розбіжностей і актуалізувалися давні релігійні конфлікти, а саме: між православними церквами різних юрисдикцій; між православними і протестантськими конфесіями; між традиційними і нетрадиційними деномінаціями; після репатріації кримських татар загострилися православно-мусульманські протистояння в південних регіонах та ін. Все це, у свою чергу, “підсвітило” ключові проблеми міжконфесійних стосунків на подальші роки.

У середовищі УПЦ МП на цей час вже сформувалася національно орієнтована опозиція, а Помісний собор єпископів у листопаді 1991 р. звернувся до керівництва РПЦ із проханням дарувати їй повну незалежність відповідно до церковних

традицій. Це рішення підтримало керівництво республіки. У відповідь Москва розпочала пропагандистку війну проти спроб набуття автокефального статусу УПЦ. Використовуючи агентурні важелі впливу, МП відкрив боротьбу проти митрополита Філарета і його прихильників, які виступали за здобуття УПЦ автокефалії. У результаті 2 квітня 1992 р. Архиєрейський собор РПЦ ухвалив перенести розгляд питання про незалежність УПЦ на наступний Помісний Собор, а митрополита Філарета було усунуто з Київської кафедри, але він відмовився виконувати це рішення.

За ініціативою Синоду РПЦ у травні 1992 р. в Харкові відбувся собор УПЦ, більшість учасників якого новим предстоятелем УПЦ обрала митрополита Володимира (Сабодана). Митрополит Філарет, відчуваючи підтримку з боку Президента України Л. Кравчука і частини народних депутатів України, не визнав ухвал собору в Харкові та заявив, що його постанови є порушенням ухвал Архиєрейського собору РПЦ про дарування незалежності й самостійності в управління УПЦ. Рада у справах релігії 29 травня 1992 р. виступила з спеціальною заявою, в якій звинуватила Харківський собор у порушенні церковних правил. Президія Верховної Ради України у своїй заяві також зауважила, що Харківський собор “проведений з порушенням Статуту Української Православної Церкви, а тому його рішення не можуть бути визнаними” [101, с. 319].

25–26 червня 1992 р. митрополит Філарет, якого підтримувала частина громад, що вийшла з-під юрисдикції УПЦ, разом із митрополитом УАПЦ Антонієм провели об’єднавчий собор. Його учасники своїм рішенням скасували Акт 1686 р. про підпорядкування Київської митрополії МП, визнали Харківський собор актом духовної експансії та утворили УПЦ КП, що стала правонаступницею УПЦ та УАПЦ, усіх договорів та угод, укладених ними раніше, коштів, майна, храмів. Предстоятелем об’єднаної Церкви заочно було обрано предстоятеля УПЦ в США митрополита Мстислава. Державна підтримка об’єднавчому процесові була надана у формі організаційної допомоги й сприяння в оформленні юридичних документів.

У липні 1992 р. Статут УПЦ КП [364] було зареєстровано Радою у справах релігії при КМУ. Так українська православна громада стала на шлях творення національної автокефальної православної спільноти.

Ситуацію в українському православ'ї ускладнили непослідовна позиція патріарха Мстислава, протидія промосковського єпископату й окремих політичних угруповань. Це призвело до юрисдикційного розколу православного середовища на три церковні структури: УПЦ (КП), УПЦ в єдності з Московським патріархатом і УАПЦ (була відновлена на Соборі єпископів у липні 1993 р.).

Від початку 1990-х рр. загалом простежувалася тенденція поступового зростання частки вірян УПЦ КП, патріархом якої у жовтні 1995 р. на Помісному соборі обрано митрополита Філарета. Відбулося переплетення політичних та етноконфесійних поділів, гуртування церков із різними політичними партіями та громадськими об'єднаннями, що репрезентували різні візії державотворення, національних та геополітичних інтересів Української держави. Конфронтації в православному середовищі сприяли діяльність московської агентури, конфлікти навколо культових споруд, зміни юрисдикції окремих парафій, протистояння й ворожнечі церковних еліт, втручання в церковні справи промосковських еліт в органах влади центральних, південно-східних регіонів України. Зауважимо, що спроби налагодити конструктивний діалог і об'єднавчий процес між православними церквами не мали конструктивних зрушень.

Погоджуємося з думкою О. Сагана, що українські події 90-х рр. ХХ ст. у сфері православ'я слід оцінювати “через призму неможливості отримання автокефалії від МП”. Це було неможливим із кількох об'єктивних причин: була б створена православна церква кількісно більш чисельна за ту, яка автокефалію надала (майже половина приходів РПЦ перебували в Україні, а в Росії лише 26%); наростання національних рухів на територіальних окраїнах “московської духовної імперії”, зокрема в Молдові, Білорусії, могло спонукати їхні церкви ініціювати питання про зміну статусу [350, с. 702]. Головною причиною

роз'єднання православної спільноти були відмінності в ідентичності, які віддзеркалювалися в церковному орієнтуванні громад [85, с. 4–5]. Громади з українською ідентичністю тяжіли до спільноти національних церковних структур – УПЦ КП й УАПЦ і зрештою сприяли збереженню національної єдності, а громади з викревленою ідентичністю зазнавали тиску колишніх компартійних функціонерів і московської пропаганди, опинялися в структурі УПУ МП. Її духовенство залишалося в структурі МП й повсякчас підтримувало та поширювало серед вірян імперські ідеї (“три братніх народи”, РПЦ – єдина канонічна церква, українська мова непридатна до богослужіння, думка про автокефалію є гріховною та ін.). Тож збереження розз'єднаності українського православ'я було важливою політикою РФ в Україні.

Отже, на нашу думку, до 2014 р. відбулася стабілізація релігійно-інституційних процесів, а саме:

- завершився екстенсивний розвиток релігійної мережі;
- соціальна база провідних конфесій була практично сформована, що призвело до розгортання харитативної діяльності (англ. *charitable organization*; *philanthropic organization*; *public charity* – неприбуткова, філантропічна діяльність) релігійних організацій;
- усталився конфесійний ландшафт і розподіл регіонального впливу.

Разом із цим важливо нагадати, що в цей час спостерігався високий рівень маніфестації віри за малої активності релігійних практик і низької релігійної освіченості вірян. Спроби президента В. Януковича кардинально переглянути систему державно-конфесійних відносин у бік відвертого фаворитизму УПЦ МП призвели до тимчасового звуження сфери релігійної свободи. За допомогою адмінресурсу вона багато років зберігала майже монопольне становище у більшості регіонів країни (особливо в східних, південних та центральних областях), при цьому нерідко будучи провідником проросійських наративів та впливів серед українських віруючих [394].

Ми погоджуємося з позицією науковців, що саме в цей період релігійні організації в Україні, “зміцнивши свої позиції, у свою чергу, відчули свою

здатність впливати на політичні події і процеси, політичну поведінку широких мас населення, електоральні уподобання віруючих. Хоча законодавство України їм не дозволяло їм втручатися у політику, вони, декларуючи свою аполітичність, поступово налагоджували контакти з політичними партіями, їхніми лідерами, брали участь у партійно-політичних акціях та заходах” [16]. Тобто, як засвідчує практика, релігійні організації, з одного боку, втягувалися певними світськими силами у політичний процес, а з іншого, – часто самі добровільно йшли на співпрацю з ними.

Таким чином, до поч. 2014 року окреслилася низка проблем державно-церковних і суспільно-релігійних відносин:

- нав’язування суспільству пріоритету УПЦ МП через підтримку на рівні державних і місцевих органів влади та ігнорування інших конфесій;

- зростання загрози національній безпеці Української держави через неправомірну політику органів центральної влади та органів місцевого самоврядування щодо УПЦ МП;

- сервілізм владних структур щодо певних релігійних організацій;

- сакралізація політики і політизація релігії [16];

- невідповідність механізмів та способів здійснення в ЗСУ гуманітарної політики, яка відповідала б стандартам НАТО у ЗСУ та інших військових формуваннях, створених згідно з Конституцією України та ЗУ “Про оборону України”, що призвело до формування суспільного запиту на запровадження Служби військових капеланів;

- гостра потреба щодо конституювання Української Помісної Православної Церкви;

- відсутність цивілізованої взаємодії світської системи освіти з релігійними закладами освіти [346];

- неефективні механізми співпраці Української держави, церков і деномінацій у сфері збереження й примноження українських культурних цінностей та ін.

Другий період формування та розвитку конфесійно-церковного середовища в Україні (див. табл. 2.1) від 2014 р. до 22 лютого 2022 р.

ознаменувався важливими трансформаційними процесами в конфесійно-церковному середовищі, зумовленими, зміною зовнішньополітичного курсу нашої держави, анексією Криму, збройною агресією РФ на Донбасі й суспільним запитом на духовну ідентичність, відокремлену від імперського минулого. У результаті релігійна сфера стає важливим чинником національної безпеки, міжконфесійна взаємодія – предметом державної політики (насамперед у гуманітарній сфері), а політика у сфері свободи совісті – інструментом забезпечення державного суверенітету.

З огляду на це, наголосимо, що великий вплив на розвиток релігійної сфери в Україні мала Революція Гідності. Адже саме в цей час вперше на практиці реалізувався принцип міжконфесійної єдності, коли в молитовному наметі (Каплиці Майдану) служили представники православних, греко-католицької й протестантських церков, що стало символом спільного бачення цінностей свободи, гідності й прав людини. Відповідно конфесії, які підтримували демократичні прагнення народу, посилили свій моральний авторитет, зокрема зросла суспільна довіра до УГКЦ, УПЦ КП, протестантських церков. Натомість конфесії, які займали нейтральну або проросійську позицію, втратили частину підтримки. Все це, у свою чергу, обумовило посилення суспільного запиту на релігійну ідентичність, відокремлену від “русского мира” та актуалізувало питання канонічної незалежності українського православ’я.

Зрештою, у грудні 2018 року на Об’єднавчому соборі УПЦ КП і УАПЦ було створено Православну церкву України, а її предстоятелем обрано Митрополита Епіфанія. Церква отримала від Вселенського Патріарха Варфоломія I Томос про надання автокефального церковного устрою [43]. Це рішення Варфоломія I про надання автокефалії ПЦУ зазнало критики РПЦ та її сателітів. У відповідь на ці закиди Вселенський Патріарх зазначив, що ще в 1924 р. перед ухваленням рішення про надання автокефалії ППЦ спеціальна комісія визнала, що приєднання у 1686 р. Київської митрополії до МП відбулося внаслідок симонії (підкупу), а тому через 238 років воно визнано неканонічним і анульовано [484, s. 898–391]. Це зайвий раз підтверджувало, що

не існує такого канону, який би свідчив, що гріх або антиканонічність з плином часу зцілюються і перетворюються на канонічність.

Отже, Україна набула статусу повноправного суб'єкта Вселенського православ'я. Об'єднавчий собор не консолідував розділені гілки українського православ'я. Від УПЦ МП в ньому взяли участь лише два ієрархи. Очільник УПЦ КП патріарх Філарет уже після об'єднання заявив про “обман” з боку президента П. Порошенка та митрополита Епіфанія, вимагав повторного, “справжнього” Томосу від Константинополя, відкликав свій підпис під рішенням про створення ПЦУ і заявив відновлення діяльності УПЦ КП. Філарет навіть намагався організувати власний собор і рукопоکлав кількох нових єпископів [387].

Зняття з реєстрації та вилучення з ЄДРЮО УПЦ КП викликало заперечення з боку її керівництва. За юридичного визнання двох православних церков (ПЦУ та УПЦ) сьогодні фактично існує три церкви разом із УПЦ КП [300]. Така позиція УПЦ КП дезорієтувала багатьох вірян у церковній ідентифікації й посирила прояв т. зв. дуальної ідентичності, коли визнається прихильність і довіра до обох церковних структур.

До січня 2022 року з УПЦ до ПЦУ перейшло майже 700 парафій [37]. Перебування УПЦ у складі МП і промосковські настрої низки діячів УПЦ на тлі анексії з боку РФ Криму та війни на Донбасі сприяли посиленню у суспільстві негативного ставлення до діяльності структур МП в Україні [405].

Об'єднавчий Собор поклав початок новій сторінці в історії українського православ'я, але не вирішив всіх наявних проблем і протиріч, серед яких найбільш визначальними стали такі:

– незавершеність процесу визнання автокефалії ПЦУ на всеправославному рівні;

– одночасне існування двох великих православних юрисдикцій (ПЦУ та УПЦ МП), що посилювало міжконфесійну конкуренцію та конфлікти щодо церковної власності, дезорієтувало вірян і породжувало дуальну ідентичність або втрату цими церквами прихожан;

– опір духовенства та віруючих УПЦ МП державній політиці духовної незалежності та процесу переходів релігійних громад до ПЦУ;

– використання “церковного питання” в політичній боротьбі, що загрожувало політизації релігійної сфери та ін.

Повномасштабна військова агресія РФ на території суверенної України, що розпочалася у лютому 2022 р., кардинально вплинула на церковну ситуацію. Крім того, В. Путін вторгнення російської армії на територію України, серед іншого, виправдовував необхідністю забезпечити захист структур УПЦ МП в Україні [394].

Наразі в Україні серед майже 9 тисяч священників УПЦ панують різні настрої, зокрема оформилося проукраїнське крило, але воно не має загально визнаного духовного лідера. Єпископи УПЦ демонструють неоднозначну позицію, зокрема на неформальній архиєрейській нараді Києво-Печерській лаврі 28 липня 2023 р. близько десятка архиєреїв намагалися, хоч і безуспішно, порушувати питання про необхідність здійснити більш послідовні кроки щодо відокремлення УПЦ від РПЦ [406]. Водночас в УПЦ до цього часу зберігається вплив промосковського крила [404].

Загалом, як засвідчують результати соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні з 25 по 31 жовтня 2024 р., в Україні частка тих, хто відносить себе православних у 2024 році зменшилася до 55%, порівняно з 70 % у 2014 р.. За цей час дещо більшою стала частка греко-католиків (вона зросла з 8% до 12%). Разом із цим 10% назвали себе “просто християнами”, а 18% відповіли, що не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань [339].

Загальна динаміка конфесійної структури населення України за досліджуваний період відображена на рис. 2.1. При цьому доречно звернути увагу на те, що за даними Pew Research кількість православних станом на 1991 р. в Україні становила 39% [511].

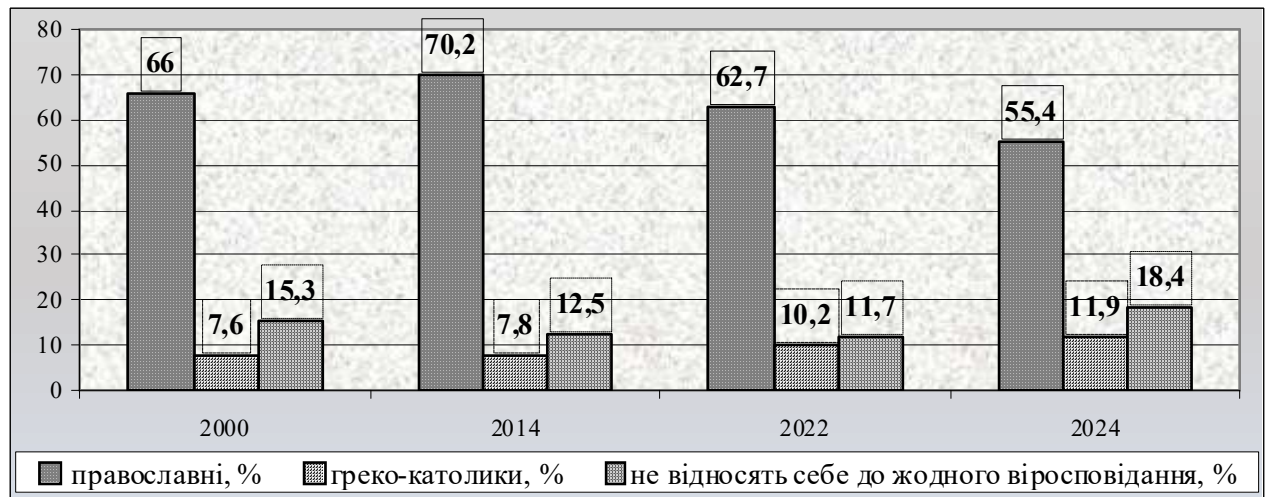

Рис. 2.1. Динаміка конфесійної структури населення України станом на кінець 2000, 2014, 2022, 2024 рр. (за самоідентифікацією), %

[побудовано автором на основі [392; 511]]

На нашу думку, така ситуація обумовлена декількома чинниками:

- ідентифікаційний розкол серед православних (багато хто не визначився до якої церкви себе відносити – ПЦУ, УПЦ чи “просто православний”);
- криза довіри до УПЦ (МП);
- зростання частки людей, які вважають себе віруючими без інституційної належності;
- секуляризація молоді. Так, станом на жовтень 2024 р. частка православних зростає від 41% серед молодих людей віком 18–24 роки до 61% серед тих, кому 60 і більше років. Чим молодші респонденти, тим більшим серед них стає число тих, хто не належить до жодного з віросповідань (від 13% серед тих, кому 60 і більше років, до 33% серед тих, кому менше 25 років) [339].

При цьому загальна чисельність прихожан ПЦУ змінювалась таким чином: у 2020 р. чисельність прихожан ПЦУ була 20%, а в 2021 р. вона зросла до 24%, у 2022 р. – до 36%, у 2023 р. – до 42% серед загальної чисельності опитаних.

У 2024 р. віднесли себе до вірних ПЦУ 35% опитаних, що відповідає рівню 2022 р.. Зменшення частки вірних ПЦУ порівняно з 2023 р.

співвідноситься зі зменшенням чисельності православних порівняно з 2023 р.: з 61% до 55%. Водночас після повномасштабного вторгнення Росії в Україну істотно менше стало тих, хто відносить себе до вірних УПЦ МП: з 13% у 2021 р. до 5,5% у 2024 р. [339]. Така статистика свідчить про сприйняття частиною суспільства УПЦ як структурно і символічно пов'язану з РПЦ, що в умовах війни викликає глибоку недовіру. Це прояв громадського вибору та ідентифікації з українським нарративом, зокрема через перехід до ПЦУ.

Також у конфесійному самовизначенні спостерігається виразна регіональна специфіка. Станом на жовтень 2024 р. найбільша частка православних в Україні є характерною для Центрального регіону (67%), на Півдні вони становлять 56%, на Сході – 53%. На Заході країни частка православних становить – 38%, тоді як 40% жителів цього регіону віднесли себе до греко-католиків. Порівняно з іншими регіонами на Заході країни істотно менше тих, хто не відносив себе до конкретної християнської конфесії (6%, тоді як в інших регіонах – від 10% до 15%). У Західному та Центральному регіонах (відповідно 9% і 17%) менше, ніж у Південному та Східному (відповідно 25% і 29%), тих, хто не відносить себе до жодної релігії [339]. Такий перерозподіл обумовлений історичними особливостями державотворення України, зокрема впливом на віруючих у різних регіонах України “європейської цивілізації (протестантсько-католицької), з одного боку, та російсько-імперської (православної) і радянсько-імперської (атеїстичної), з іншого” [38].

Серед віруючих православних церков також спостерігається регіональні особливості. Наприкінці 2024 р. найбільша частка вірних ПЦУ (45% усіх опитаних) була в Центральному регіоні, на Півдні та Заході – 28%, на Сході – 29,5%. Вірні УПЦ МП у Західному, Центральному і Східному регіонах становлять 5% опитаних, у Південному – 10%. Найменше “просто православних” у Західному регіоні (4%), в інших регіонах – 17–18% [339].

На сьогодні церковно-конфесійне середовище України зіштовхується і долає низку системних і довготривалих викликів, що впливають на державну

політику щодо діяльності православних церков і потребують осмислення з позицій державного управління. Найголовнішими серед них є:

– міжправославне протистояння та протидія російському впливу через релігійні структури (діяльність релігійних організацій, афілійованих з РПЦ, що становлять загрозу національній безпеці; потреба в законодавчому врегулюванні діяльності організацій, пов'язаних із державою-агресором, що спричиняє напругу в суспільстві). Детальніше дана проблематика аналізується в параграфі 2.3;

– юридичні, майнові та ідентифікаційні конфлікти між православними юрисдикціями (після створення ПЦУ розпочався процес переходу православних парафій в її юрисдикцію, що призвело до конфліктів у громадах, судових суперечок через церковне майно; держава змушена балансувати між захистом прав релігійних організацій і забезпеченням публічного порядку [405]). Зауважимо, що силові методи вирішення суперечок між православними юрисдикціями за церковне майно шкодять міжнародному іміджу України як демократичної країни й дискредитують православ'я [14]. Ключовим питанням у запобіганні міжконфесійних конфліктів є міжконфесійний діалог. Доцільним є інституціоналізація державно-конфесійного та міжконфесійного діалогу на якісно новому рівні через запровадження в Україні міжконфесійного консультативного органу із офіційним статусом. Його основою може стати ВРЦіРО, що сьогодні є недержавним координаційним міжконфесійним органом, що сприяє діалогу між державою та релігійними громадами, рішення якого мають рекомендаційний характер;

– доцільність оновлення державної політики у сфері свободи совісті та державної політики щодо діяльності православних церков (необхідність перегляду нормативно-правової бази, її гармонізації з національною безпековою стратегією та європейськими стандартами прав людини; створення та впровадження Концепції державно-церковних відносин, що забезпечить послідовність і цілісність дій держави у сфері свободи совісті,

діяльності православних церков та міжконфесійної взаємодії). Детальніше проблема удосконалення державної політики щодо діяльності православних церков розглядається у IV розділі дисертації.

– ризики процесу секуляризації та втрати довіри до Церкви (наведена статистичні дані свідчать, що молодь віддаляється від традиційних релігійних практик; внутрішні конфлікти та політичні заяви священнослужителів можуть спричинити втрату авторитету Церкви серед громадянства) та ін.

Отже, сучасне конфесійно-церковне середовище в Україні є складною, динамічною системою, що сформувалося на перетині історичних традицій, посттоталітарного релігійного ренесансу та сучасних викликів безпекового й цивілізаційного характеру.

Воно характеризується поліконфесійністю та релігійним плюралізмом, співіснуванням різних конфесій – православ'я, греко-католицизм, протестантизм, іслам, юдаїзм та ін. Проте, саме Православ'я залишається найбільш поширеним за чисельністю релігійним напрямом, а його внутрішня юрисдикційна фрагментованість залишається джерелом напруження, духовного розділення, конфліктів юридичного та майнового характеру.

У період російсько-української війни релігійна належність стала елементом громадянської позиції, відбувається перехід від сакрального сприйняття релігії до інструменту духовного спротиву та солідарності.

Змінилася і роль церкви, що стала суб'єктом громадянського суспільства, учасником волонтерського руху, моральної реабілітації військових і ВПО. Як наслідок, держава почала активніше реагувати на загрози, пов'язані з РПЦ, формуючи тим самим “фундамент” для потенційного конституювання засад Української Помісної Православної Церкви.

2.2 Аналіз інституційно-правового та ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков

Як відзначено в параграфі 1.3, з метою визначення засад та особливостей формування й реалізації державної політики щодо діяльності православних церков в Україні доцільно здійснити огляд основних видів забезпечення такої політики, а саме: інституційно-правового та ресурсного.

Зауважимо, що саме інституційно-правове забезпечення в контексті нашого дослідження є визначальним, адже спричиняє значний вплив на інституційно-функціональну діяльність у сфері державної політики та систему установ, зорієнтованих на реалізацію державної політики щодо діяльності православних церков. При цьому правова складова тісно пов'язана з правовими нормами, що регламентують організаційно-інституційну структуру, й покликана забезпечувати функціонування та координацію суб'єктів формування і реалізації державної політики щодо діяльності православних церков. Тобто надалі аналіз інституційно-правового забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков в Україні має передбачати аналіз двох складових його компонент: інституційної та правової.

Інституційне забезпечення державної політики щодо православних церков в Україні має чітко виражену організаційну основу, що формується через суб'єктний склад державних та інших органів та їх посадових осіб. При цьому, як відомо, організаційні засади державної політики щодо православних церков в незалежній Україні зазнали складної трансформації, а структура органів, що здійснювали контроль за діяльністю релігійних об'єднань і нагляд за захистом релігійних прав громадян, змінювалася залежно від історичних етапів і політичних режимів.

На сьогодні інституційне забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков представлено системою різних інституцій, а саме:

1) державними інституціями: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини,

Міністерство культури та стратегічних комунікацій України, Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство юстиції України, місцеві органи виконавчої влади і органи місцевого самоврядування);

2) консультативно-дорадчими інституціями: Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, Громадська рада при ДЕСС та ін.;

3) міжнародними інституціями: Європейська комісія з прав людини та Венеційська комісія та ін.

Розглянемо їх більш детально.

I. Державні інституції, як правило, здійснюють формування й реалізацію державної політики щодо православних церков, контроль і нагляд за діяльністю релігійних об'єднань, забезпечують захист релігійних прав в Україні. Зокрема на загальнодержавному рівні розробку та реалізацію державної політики у сфері релігії загалом і щодо православних церков зокрема забезпечують Верховна Рада України, КМУ та Президент України. Координацію діяльності щодо регулювання, моніторингу, аналітики, контролю, нагляду, навчання, підвищення кваліфікації та ін. у цих сферах здійснюють Міністерство культури та стратегічних комунікацій України, Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмен), Служба Безпеки України та ін.

На сьогодні в Україні немає окремого міністерства, що займається питаннями релігії, а функціонує низка установ і консультативних органів, які забезпечують діалог між державою та православними церквами, гарантують захист релігійних свобод у межах правової бази.

Центральним органом виконавчої влади, що відповідає за реалізацію державної політики у сфері релігії, етнополітики, а також за дотримання прав релігійних спільнот є Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (zareestrovana yak yuridichna osoba 18.03.2020 p. [317]). Діяльність цього органу спрямовує і координує КМУ, що забезпечує формування та реалізацію

державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Повноваження Державної служби України з етнополітики
та свободи совісті (ДЕСС) ***

№ з/п	Види повноважень
1.	Узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, КМУ та подає їх на розгляд КМУ, здійснює нормативно-правове регулювання у відповідній сфері.
2.	Взаємодіє з центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у вирішенні питань, що належать до її компетенції.
3.	Бере участь у розробленні проєктів державних цільових програм та забезпечує їх виконання у межах своїх повноважень.
4.	Здійснює державний контроль за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації.
5.	Забезпечує проведення релігієзнавчої експертизи статутів релігійних організацій за участю їх представників, представників наукових установ, науковців-релігієзнавців та інших спеціалістів.
6.	Вивчає та аналізує суспільні процеси у сфері свободи совісті та релігії.
7.	Встановлює контакти і координаційні зв'язки з відповідними органами іноземних держав.
8.	Вживає в межах компетенції заходів щодо запобігання проявам міжрелігійних і міжконфесійних конфліктів та ворожнечі.
9.	Проводить відповідно до законодавства реєстрацію: статутів (положень) релігійних центрів, управлінь, монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій), духовних (релігійних) закладів освіти та ін.
10.	Створює експертні комісії для перевірки релігійних організацій, які підозрюються в співпраці з Російською православною церквою; у разі виявлення порушень, видає припис такий церкві на виправлення ситуації; у разі, якщо зв'язки з країною-агресором не були припинені, ДЕСС подає на цю юридичну особу позов до суду, який матиме право ухвалити рішення про заборону.

*Джерело:: узагальнено автором на основі [310; 290]

Відповідно основними функціями ДЕСС є дозвільна, моніторингова, контрольна, аналітична, медіаційна, просвітницька. Водночас серед завдань цього державного органу визначено такі :

1) реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні;

2) внесення на розгляд КМУ пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні;

3) впровадження євроінтеграційної політики у сфері свободи совісті, релігії та забезпечення прав національних меншин (спільнот) та корінних народів України [275].

Разом із ДЕСС Міністерство культури та стратегічних комунікацій України (МКСК) активно співпрацює з православними церквами в питаннях культурної спадщини, організації релігійних свят і розв'язанні конфліктів щодо майнових прав на культові споруди. У своїй діяльності цей державний орган керується Постановою КМУ “Деякі питання діяльності Міністерства культури та стратегічних комунікацій” (від 16 жовтня 2019 року № 885), яка в п. 4 декларує, що “відповідно до покладених завдань МКСК веде бази даних про переміщені культурні цінності, а також вирішує питання щодо безоплатної передачі вилучених або конфіскованих культурних цінностей, обернених відповідно до закону в дохід держави, для постійного зберігання в державну частину музейного, бібліотечного та архівного фондів або релігійним організаціям” [67; 294].

Наразі МКСК здійснює підтримку релігійних спільнот на тимчасово окупованих територіях України. Зокрема 21 липня 2024 р. ввідомство звернулося з нотою до ЮНЕСКО через знищення Хрестовоздвиженського храму ПЦУ в тимчасово окупованій Євпаторії і подано дії окупантів доказом до позову проти Російської Федерації [187].

У контексті аналізу інституційного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков доцільно згадати й про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена), який здійснює нагляд за дотриманням прав людини, включно з правами на свободу совісті та віросповідання. Він реагує на випадки порушення прав релігійних спільнот, зокрема православних церков, та займається розглядом скарг, пов'язаних із дискримінацією за релігійною ознакою. Він також контролює дотримання прав вірян і забезпечує рівність різних релігійних громад, зокрема православних, перед законом [368].

Окремі важливі функції в контексті формування та реалізації державної політики України щодо православних церков відіграє Міністерство юстиції України.

Зокрема, Мінюст опрацьовує законопроекти, що стосуються державної політики у сфері релігії; відповідає за забезпечення законодавчої бази, що регулює діяльність релігійних організацій, а також надає їм правовий статус Це включає правову допомогу у вирішенні конфліктних ситуацій та розгляд питань реєстрації релігійних громад і їхніх статутів. Зокрема, у разі відмови в реєстрації релігійної організації законодавством передбачена можливість звернутись до Мінюст та його територіальних органів із метою оскарження рішення [285].

У свою чергу Служба безпеки України є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, який виконує функції із забезпечення національної безпеки, контролюючи в тому числі й діяльність релігійних організацій у випадках, коли вони можуть загрожувати державній безпеці або використовуватися для зовнішнього впливу. Зокрема в контексті діяльності релігійних організацій, пов'язаних із Московським патріархатом. СБУ, як правило, здійснює моніторинг релігійної діяльності, що може бути пов'язана з ризиками для національної безпеки, особливо в контексті війни з Росією. СБУ взаємодіє з релігійними організаціями для виявлення та запобігання зовнішньому втручанню в релігійну сферу. Зокрема, за матеріалами СБУ, станом на серпень 2024 р. відкрито кримінальні провадження щодо понад 100 священнослужителів УПЦ (МП) [354].

II. Консультативно-дорадчі інституції забезпечують взаємодію і координацію діяльності між православними церквами й органами державної влади щодо впровадження партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні.

Провідними такими консультативно-дорадчими органами на національному рівні, насамперед, є Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій та Громадська рада при ДЕСС.

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) є недержавним органом, який було утворено наприкінці 1996 р. як міжконфесійну інституцію. Метою її діяльності визначено об'єднання зусиль конфесій у справі духовного відродження України та координації

міжцерковного діалогу в Україні та за її межами, участь у розробленні проєктів нормативних актів із питань державно-конфесійних відносин та здійснення комплексних заходів добродійного характеру [105]. Тобто ВРЦіРО є важливим консультативним майданчиком для співпраці релігійних спільнот і держави. Вона об'єднує представників найбільших конфесій України та виступає як посередник у діалозі між державою та релігійними громадами, що сприяє вирішенню питань суспільного значення та міжконфесійної злагоди.

У своїй діяльності ВРЦіРО керується Положенням про Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій [253]. До її складу в червні 2021 р. входило 15 церков і релігійних організацій, 1 міжцерковне об'єднання, серед яких – православні, греко- і римсько-католицька, протестантські та євангельські церкви, іудейське та мусульманське релігійні об'єднання. Вони представляли більше як 95 % усіх релігійних організацій України [105].

Для забезпечення виконання своїх завдань ВРЦіРО входить до центральних і місцевих державних органів та керівних органів громадських і релігійних організацій з відповідними пропозиціями; одержує в установленому порядку від органів державної виконавчої влади всіх рівнів інформацію з питань, які виносяться на її розгляд; звертається за необхідною інформацією до керівних органів громадських і релігійних організацій; залучає до роботи на громадських засадах релігієзнавців, експертів-правників, інших фахівців з питань, що виносяться на її розгляд; приймає звернення до громадськості; використовує для підготовки питань, що виносяться на розгляд Ради, теоретичні розробки відповідних релігійних, громадських чи державних інституцій, інші матеріали інформаційного, консультативного чи рекомендаційного характеру; створює на громадських засадах робочі групи з актуальних напрямів діяльності (відродження духовності, морального виховання, експертно-консультативної роботи, добродійництва та милосердя, міжцерковної злагоди, видавництва та зв'язків із ЗМІ тощо) [253].

У практичній діяльності ВРЦіРО взаємодіє з державними інституціями з метою вироблення рішення щодо подальшого розвитку партнерської моделі державно-конфесійних відносин, за якої потенціал релігійної спільноти може

якнайкраще послужити українському суспільству в справі морального оздоровлення, становлення справедливості, розвитку доброчинності та вирішення багатьох нагальних суспільних викликів. ВРЦіРО проводить регулярні зустрічі з Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, керівництвом міністерств та парламентських фракцій, представниками судової гілки влади.

У 2008 р. ВРЦіРО уклала угоду про співпрацю з Міністерством охорони здоров'я України та ініціювала співпрацю з МОН України. У 2009 р. спеціальні громадські ради для діалогу та співпраці держави з релігійними організаціями було утворено при МОН України, МОЗ України, Міноборони України, а згодом – при МЗС України та Мін'юсті України.

Важливим тимчасовим консультативно-дорадчим органом для сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики (зокрема й щодо діяльності православних церков) на сьогодні виступає Громадська рада при ДЕСС, діяльність якої врегульовується Постановою КМУ “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 03.11.2010 р. [277]. Вона була створена для координації діяльності органів державної влади та релігійних організацій, насамперед, під час обговорення проєктів нормативно-правових актів і вирішення актуальних питань державно-церковних відносин.

У даному контексті доцільно також згадати ще одну правозахисну організацію – Інститут релігійної свободи, який було засновано 2001 р. у м. Києві. На сьогодні він здійснює незалежний моніторинг релігійної ситуації в Україні, зокрема на тимчасово окупованих територіях Криму і Донбасу; готує аналітичні матеріали та рекомендації для церков і релігійних організацій, для представників національної та місцевої влади; розробляє проєкти законів і бере участь у законотворчому процесі; здійснює адвокаційні заходи в Україні та на міжнародному рівні [104].

III. Міжнародну комунікацію православних церков на світовій арені з питань державно-церковних відносин забезпечують представництва України при

міжнародних організаціях: Постійне представництво України при міжнародних організаціях у Відні, Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві, Постійне представництво України при ООН, Постійне представництво України при Раді Європи, Постійне представництво України при ЮНЕСКО, Представництво України при ЄС [186].

Моніторинг та оцінку релігійної ситуації в Україні здійснюють міжнародні організації, що надають особливу увагу ситуації навколо УПЦ МП і нехтуванням РФ свободи релігії та віросповідання на тимчасово окупованих територіях України [421].

У міжнародній системі правовідносин щодо релігійних організацій ключову роль відіграють Європейська комісія з прав людини та Венеційська комісія. Окрім цих міжнародних інстанцій існують державні та громадські ініціативи з моніторингу рівня забезпечення релігійних свобод, зокрема Religious Freedom і Щорічний звіт Держдепартаменту США щодо порушень релігійних свобод у світі (Annual report 2023, 2024) [391].

З огляду на викладене вище, важливо звернути увагу на те, що інституційне забезпечення у сфері державної політики України щодо православних церков має певну ієрархічність (рис. 2.2).

Так, на міжнародному рівні воно реалізується завдяки комунікаціям церков із державними, міждержавними і недержавними інституціями, чим створюються сприятливі умови для реалізації завдань зовнішньої політики Української держави. Упродовж останніх десятиріч пріоритетними напрямками міжнародної взаємодії православних церков є пропагування справедливості та миру, захист свободи релігії та віросповідання, сприяння міжцерковним відносинам.

Важливим у цьому є також залучення православних церков до міжрелігійної комунікації на світовому рівні, продукування прийнятних умов для організації та реалізації міжнародних заходів на території України, участь їх представників і представників Української держави у роботі міжнародних конференцій, наукових, інформаційних і комунікаційних заходах, присвячених питанням релігії і церкви, захисту свободи совісті.

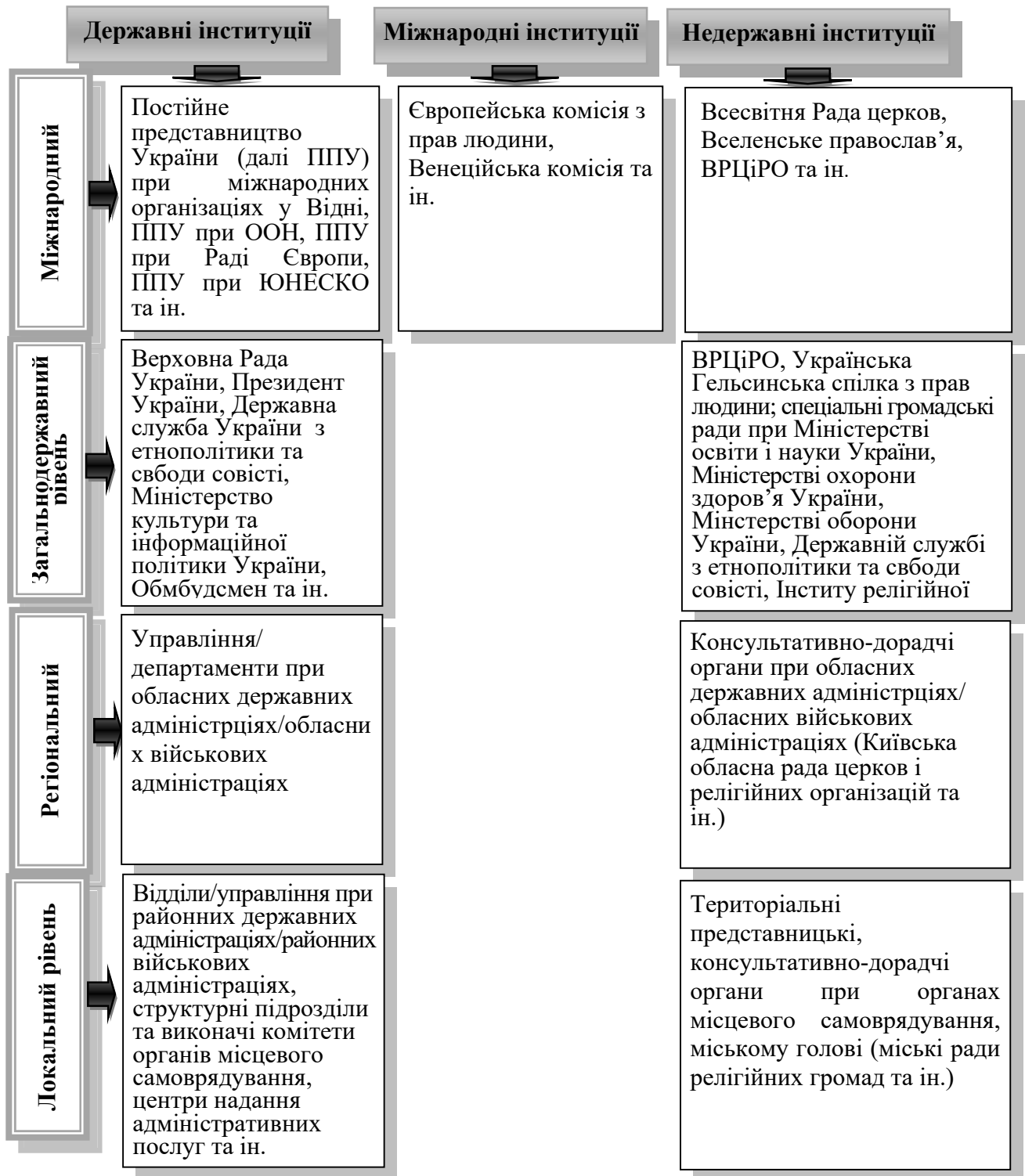

Рис. 2.2. Ієрархія інституційного забезпечення державної політики України щодо православних церков [узагальнено та обґрунтовано автором]

Важливу роль у налагодженні міжнародного співробітництва православних церков відіграє ВРЦіРО. Зокрема, у жовтні 2023 р. делегації ВРЦіРО взяли участь в окремій нараді в Держдепартаменті США, де зустрілися

з Послом США з особливих доручень у справах міжнародної релігійної свободи Рашадом Хусейном, а також доєдналися до дискусії в Інституті миру Сполучених Штатів у Вашингтоні й круглого столу за участі американських експертів і лідерів думок [55].

До моменту створення 15.12.2018 р. ПЦУ жодна українська православна церква, зокрема й УПЦ МП, не була представлена у світовому православ'ї і не була суб'єктом міжнародної комунікації. ПЦУ стала однією з 15 Церков Вселенського православ'я і суб'єктом міжнародної комунікації після надання їй Вселенським Патріархом Варфаламієм I Патріаршого і Синодального Томосу [183].

На загальнодержавному рівні згадані вище інститути/інституції (Президент, ВРУ, КМУ, МКСК України, ДЕСС, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмен), СБУ), як правило, здійснюють формування і реалізацію державної політики щодо православних церков, контроль і нагляд за діяльністю релігійних об'єднань, забезпечують захист релігійних прав в Україні (див. рис. 2.2).

Регіональний і локальний рівень інституційної складової формування і реалізації державної політики щодо православних церков представлений низкою органів. Так, у КУ закріплено дві системи влади на місцях: місцеві державні адміністрації, які є місцевими органами виконавчої влади та органи місцевого самоврядування як публічну владу територіальних громад. Водночас нагадаємо, що сьогодні в умовах воєнного стану ОДА та РДА виконують функції військових адміністрацій, якщо в окремих регіонах утворено відповідні обласні або районні військові адміністрації (ОВА/РВА). Це передбачено ЗУ "Про правовий режим воєнного стану" (ст. 4 та ст. 10) [306].

На обласному рівні у складі ОДА/ОВА діють відповідні департаменти, на локальному – функціонують відділи при РДА/РВА структурні підрозділи та виконавчі комітети ОМС. Зокрема, при Чернігівській ОВА діє Департамент культури та туризму, національностей та релігій. У деяких ОДА/ОВА та РВА/РДА відповідні департаменти можуть мати іншу назву. На рівні РДА

таких відділів зазвичай немає, або їх функції можуть бути делеговані працівникам гуманітарних відділів.

Як правило, місцеві адміністрації займаються реєстрацією релігійних громад на рівні областей та підтримують діалог між релігійними громадами на місцевому рівні. Вони також розглядають питання надання земельних ділянок для культових споруд і сприяють організації місцевих релігійних заходів. На рівні місцевих органів вирішують питання, пов'язані з діяльністю релігійних громад, зокрема надання дозволів на будівництво храмів, передача в оренду приміщень тощо. Зокрема, у м. Києві державну реєстрацію створення/зміну відомостей/припинення діяльності юридичної особи-релігійної організації здійснює Департамент з питань реєстрації виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) через Центри надання адміністративних послуг у м. Києві державних адміністрацій [226].

У Роз'ясненні ДЕСС від 31.08.2022 р. про підстави заборони / обмеження діяльності релігійних організацій, згідно зі ст. 19, 140, 143, 144, 146 КУ, ст. 25 ЗУ “Про місцеве самоврядування”, ст. 4 Європейської хартії місцевого самоврядування, Рішення КСУ від 16.04.2009 р. ОМС не наділені повноваженнями за власним рішенням припиняти та/або обмежувати діяльність релігійних організацій [345].

ОМС разом із представниками релігійних організацій займаються підготовкою й проведенням духовно-культурних заходів, масових просвітницьких і благодійних акцій, обмінюються соціально значущою інформацією. У системі виконавчих ОМС, зазвичай, створюють структурні підрозділи або призначають окремих посадових осіб, які відповідають за взаємодію з релігійними організаціями та інформаційні контакти з громадянами щодо здійснення останніми свободи совісті й віросповідання [166, с. 27–37].

Місцеві ради та їхні виконавчі комітети здійснюють державний контроль за додержанням законодавства України про свободу совісті й релігійні організації, погоджують місце розташування культових споруд, передають релігійним організаціям у довгострокову оренду земельні ділянки, приміщення. Враховуючи неприбутковий напрям діяльності релігійних організацій, місцеві

ради надають їм пільги щодо орендної плати за приміщення й земельні ділянки, за можливості передають у безоплатне користування (позику) приміщення колишніх церков, звільняють від сплати місцевих податків і зборів. Виконавчі комітети сільської, селищної, міської рад мають право видавати дозвіл на проведення публічних релігійних заходів (богослужіння, обряди, церемонії, процесії тощо). ОМС в деяких містах організують надання інформаційних послуг стосовно релігій і релігійних організацій громадянам та юридичним особам, зокрема через мережу “Інтернет”.

Практика сьогодення свідчить, що відносини органів місцевого самоврядування і релігійних організацій можуть бути продуктивними лише за умов їх спільної діяльності [166]. Зазначимо, що ст. 17 ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” [310] передбачає, що релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами. Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим – Уряду Республіки Крим. Ст. 29 цього ж закону [310] вказує, що державний контроль за додержанням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації здійснюють місцеві Ради народних депутатів та їхні виконавчі комітети.

Зауважимо, що на практиці органи місцевого самоврядування не завжди можуть здійснювати свої повноваження щодо забезпечення діяльності релігійних організацій. Згідно з даними опитування від 1 лютого 2024 року, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення громадської організації “ДЕСПРО” за підтримки Проєкту USAID “ГОВЕРЛА”, 55% органів місцевого самоврядування в Україні стикаються з проблемою недостатньої спроможності здійснювати власні та делеговані

повноваження і лише 34% заявили, що не мали такої проблеми або вважають, що такої взагалі не існує [414].

При органах місцевого самоврядування можуть створювати дорадчі органи. Таким прикладом може бути Корюківська міська рада релігійних громад – громадський, міжконфесійний, консультативно-дорадчий орган при міському голові. Основними завданнями цієї Ради релігійних громад було визначено обговорення актуальних питань релігійного життя та підготовка взаємоузгоджених пропозицій органам місцевого самоврядування, що відносяться до питань свободи совісті та релігійних організацій, етики та моральності та ін. [254].

Отже, інституційна складова інституційно-правового забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков характеризується багаторівневою та розгалуженою структурою. Православні церкви відокремлені від держави, проте саме через державні, дорадчо-консультативні, міжнародні інститути/інституції формується й реалізується політика у сфері діяльності православних церков, захищаються права та інтереси таких релігійних організацій, забезпечується релігійна на національна безпека в державі.

Разом із цим, ефективність діяльності зазначених на рис. 2.2 інститутів/інституцій значною мірою залежить від її правового врегулювання та чіткого виконання обов'язків що поставлені перед їх працівниками.

Правове забезпечення формування та реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков формують міжнародно-правові акти, законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти України, рішення КСУ та рішення Європейського суду з прав людини (рис. 2.3).

Тож нижче більш детально охарактеризуємо виокремлені на рис. 2.3 блоки правового забезпечення державної політики України щодо православних церков.

Міжнародно-правові акти. Із проголошенням незалежності України державні діячі й владні інституції у формуванні та реалізації державної політики щодо православних церков намагалися дотримуватися основоположних демократичних принципів, використовувати адекватні механізми розв'язання проблем у сфері релігії і державно-церковних відносин.

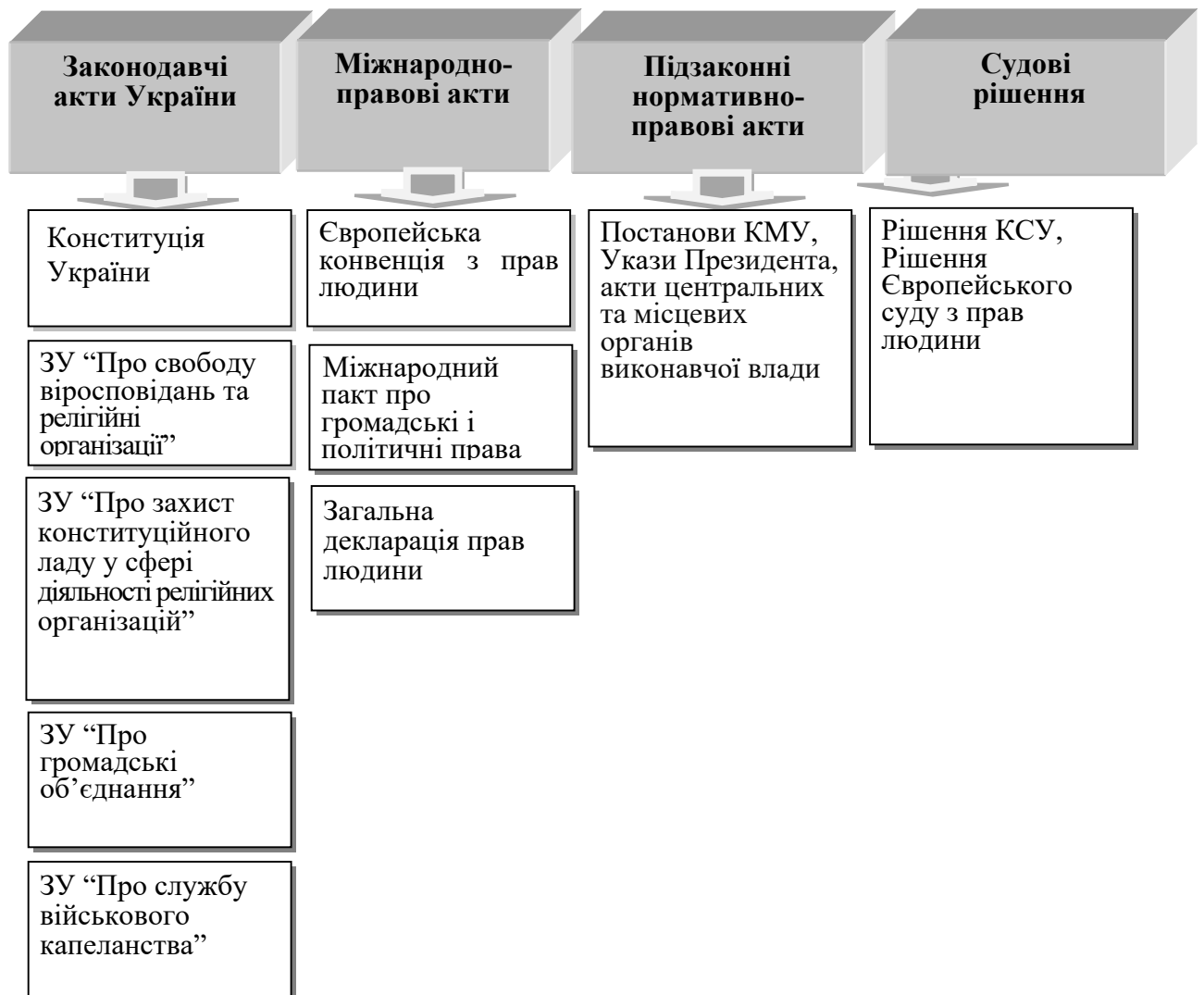

Рис. 2.3. Правове забезпечення формування і реалізації державної політики України щодо православних церков [узагальнено автором]

Насамперед, вони керувалися Декларацією прав людини, що була прийнята і проголошена резолюцією ООН у 1948 р. [88], Європейською конвенцією з прав людини 1950 р. [82], Міжнародним пактом про громадянські та політичні права [185].

Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод (1950 р.) [82] була ратифікована Україною в 1997 р. У ст. 9 цієї Конвенції зазначено: “Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та

дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно” [82]. Після набуття чинності цієї Конвенції для України з 11 вересня 1997 р. ця стаття має пряму дію на її території і може бути застосована в судах, зокрема і в Європейському суді з прав людини.

Загальна декларація прав людини (1948 р.) у ст.18 гарантує свободу думки, совісті та релігії, включно зі свободою змінювати релігію або переконання, а також вільно практикувати релігію або переконання індивідуально чи колективно, публічно або приватно [88]. Ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ратифікована Указом Президії Верховної Ради Української РСР у 1973 р.) [185] декларує, що кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії.

Ураховуючи вектор європейської інтеграції Української держави, важливим путівником є “Рекомендації щодо аналізу законодавства у сфері релігії або переконань” (2004 р.) [327] і “Рекомендації щодо правосуб’єктності релігійних громад та громад, які дотримуються певних переконань” (2015 р.) [328]. Метою даних рекомендацій є надання особам, які беруть участь у розробці й застосуванні законодавства про свободу релігії та переконань, зокрема представникам громадянського суспільства, базового документа, який визначає мінімальні міжнародні стандарти щодо визнання релігійних громад і громад, які дотримуються певних переконань. Автори мали на меті окреслити правову базу для надання справедливої можливості зацікавленим громадам отримати статус юридичної особи та гарантувати недискримінаційне застосування встановлених критеріїв.

Законодавчі акти України. Не дивлячись на спільність правових засад щодо права на свободу думки, совісті та релігії, кожна держава виробляє власне ставлення до релігії, її місце в суспільному житті, що відбивається в обраній моделі відносин. Основними законодавчими актами як частини правового механізму формування і реалізації державної політики України щодо православних церков є Конституція України [128], ЗУ “Про свободу віросповідань та релігійні організації” [310], ЗУ “Про громадські об’єднання”

[272], ЗУ “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій” [290], ЗУ “Про службу військового капеланства” [312].

Конституція України як частина правового забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков має фундаментальне значення, оскільки формує конституційно-правові рамки взаємовідносин між державою та релігійними організаціями, включаючи православні церкви. Її норми визначають як зміст державної політики, так і межі допустимого втручання у релігійну сферу [128]. КУ визначає засади державної політики щодо діяльності православних церков, встановлюючи правові межі свободи віросповідання (ст. 35), принцип відокремлення церкви від держави, а також заборону примусу до участі у релігійному житті. Разом із положеннями про верховенство права (ст. 8), суверенітет народу (ст. 5) та заборону діяльності об’єднань, що загрожують конституційному ладу (ст. 37), Конституція створює правове підґрунтя для регулювання діяльності релігійних організацій, у тому числі православних, з урахуванням інтересів національної безпеки, територіальної цілісності та суспільної стабільності. Вона визначає рівність усіх конфесій перед законом, не надаючи жодній з них державного статусу, що формує підґрунтя для політики нейтральності держави у релігійній сфері, але з можливістю правомірного втручання у випадках загроз суверенітету чи публічному порядку [128].

ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” (1991 р.) є базовим актом, що визначає засади державної політики у сфері релігії. Його ключова функція – гарантувати реалізацію конституційного права громадян на свободу світогляду і віросповідання. Він визначає принципи відокремлення церкви від держави та школи від церкви, гарантує рівність релігійних організацій перед законом, а також регулює порядок їх реєстрації та діяльності. Закон забезпечує правову основу для функціонування релігійних організацій, їх участі в суспільному житті та взаємодії з державними органами [310].

ЗУ “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій” (2024 р.) спрямований на забезпечення захисту національної та

громадської безпеки, прав і свобод людини визначає особливості діяльності іноземних релігійних організацій в Україні.. Основною метою закону є заборона діяльності в Україні релігійних організацій, афілійованих з Російською православною церквою (РПЦ), які становлять загрозу для суверенітету та територіальної цілісності держави. Закон визначає критерії, за якими релігійні організації можуть бути заборонені, зокрема, якщо їх керівний центр знаходиться в державі-агресорі, а діяльність спрямована на підрив конституційного ладу України [290].

ЗУ “Про службу військового капеланства” регулює відносини у сфері реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України, а також визначає правові та організаційні засади і принципи діяльності Служби військового капеланства [312].

Підзаконні нормативно-правові акти. Підзаконні нормативно-правові акти є частиною правового механізму формування і реалізації державної політики щодо православних церков: Постанови КМУ, Укази Президента України, Накази Уповноваженого ВРУ з прав людини та ін. Крім того, до підзаконних нормативно-правових актів, що визначають діяльність державних інститутів у сфері реалізації державної політики щодо православних церков, належать: Положення про ДЕСС [283], Постанова КМУ “Деякі питання діяльності Міністерства культури та стратегічних комунікацій” [67], Постанова КМУ “Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України” [285] та ін.

Діяльність Громадської ради при ДЕСС регулюється Постановою КМУ “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 3 листопада 2010 р. [277].

З метою надання доступу до результатів виконання державної функції щодо реєстрації статутів (положень) релігійних організацій (релігійних центрів, управлінь), монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій),

духовних навчальних закладів і змін до них, визначення опису процедури надання цієї послуги, складу, послідовності дій одержувача та адміністративного органу, строків надання послуги, вимоги щодо необхідного рівня її доступності та якості був розроблений Стандарт надання адміністративної послуги з реєстрації статуту (положення) релігійної організації та змін до нього [288].

Ураховуючи те, що релігійні організації існують в основному за рахунок пожертвувань вірян, відіграють значну роль у духовному відродженні суспільства, піклуються про хворих, знедолених, інвалідів, беруть участь у благодійницькій діяльності, у червні 1994 р. був прийнятий Указ Президента України “Про надання пільг релігійним організаціям” [296].

З метою створення належних умов для відновлення порушеної справедливості, захисту прав і законних інтересів релігійних організацій, утвердження принципів свободи совісті та віросповідної рівності в березні 2002 р. був прийнятий Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього СРСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій” [299] та Розпорядження КМУ “Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій” [304].

У період російсько-української війни з метою забезпечення духовної незалежності, недопущення розколу в суспільстві за релігійною ознакою, сприяння консолідації українського суспільства та захисту національних інтересів був прийнятий Указ Президента “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 р. “Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)” [301].

Судові рішення. Судові рішення Конституційного Суду України (КСУ) та Європейського суду з прав людини та рішення є юридично дієвими щодо питань свободи совісті та релігії.

Серед судових рішень щодо свободи совісті та релігійних організацій в Україні є рішення КСУ у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності КУ (конституційності) ЗУ “Про внесення зміни до статті 12 ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”” [341].

Важливим для унормування деяких питань діяльності релігійних організацій є рішення КСУ в справі за конституційним поданням Уповноваженого ВРУ з прав людини щодо відповідності КУ (конституційності) положень частини п’ятої ст. 21 ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) (справа № 1-13/2016, 8 вересня 2016 р.). У рішенні суду зазначено, що відповідно до принципу дружнього ставлення до міжнародного права практика тлумачення та застосування Конвенції з прав людини Європейським судом з прав людини має враховуватися в розгляді справ у порядку конституційного судочинства. Тобто КСУ враховував приписи чинних міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана ВРУ, та практику тлумачення і застосування цих договорів міжнародними органами, юрисдикцію яких визнала Україна, зокрема Європейським судом з прав людини [342]. У своїх рішеннях КСУ неодноразово посилався на практику Європейського суду з прав людини, наприклад, на рішення у справі “Свято-Михайлівська Парафія проти України» від 14 червня 2007 р., рішення у справі “Баранкевич проти Росії” від 26 липня 2007 р. [342].

Зазначимо, що в Україні канонічне право православних церков не є частиною національної правової системи, але опосередковано впливає на формування і реалізацію державної політики щодо діяльності церков. Зокрема, це відбувається через механізми правового регулювання взаємовідносин між державою і православними церквами, визначені КУ та іншими законами.

ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” визнає за православними церквами та іншими релігійними організаціями право діяти відповідно до власних канонів і внутрішніх статутів, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Також релігійні об’єднання мають право на реєстрацію своїх статутів, які можуть містити канонічні положення [310]. Держава не втручається в питання канонічної юрисдикції чи внутрішньої організації церков.

Отже, означені вище компоненти правової складової механізму формування й реалізації державної політики щодо діяльності православних церков утворюють систему правових норм, що забезпечують функціонування відносин між державою та православними церквами в Україні. Водночас зазначимо на важливості підготовки нової Концепції державно-церковних відносин, у якій було б обґрунтовано модель взаємовідносин держави і православних церков на партнерських засадах.

Доцільним є внесення змін до ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”, який утверджує обов’язок держави забезпечити захист від іноземного впливу через діяльність релігійних організацій, а також потрактує поняття “релігійна безпека”. Безперечно, що стан справ у царині державно-церковних відносин та свободи совісті є важливим показником загального розвитку суспільства.

Важливим елементом формування і реалізації державної політики щодо діяльності православних церков виступає також ресурсне забезпечення. Воно включає в себе кадрову, інформаційно-комунікативну, суспільно-мотиваційну та фінансову складову, аналіз яких проведемо нижче (рис. 2.4).

Кадрова складова ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков. Кадрова складова ресурсного забезпечення визначається, в основному, людським потенціалом працівників органів влади (адміністративно-політична еліта й кадровий склад органів державної влади) та інших осіб, безпосередньо зайнятих у процесі реалізації державної політики у сфері регулювання відносин між державними інституціями та православними церквами.

Рис. 2.4. Ресурсне забезпечення формування і реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков
[узагальнено й обґрунтовано автором]

На наше переконання, на якість досліджуваної кадрової складової ресурсного забезпечення впливають, насамперед, такі фактори:

1) підготовка фахівців у галузі релігієзнавства. Зауважимо, що в Україні підготовку фахівців зі спеціальності 031 “Релігієзнавство”, здатних розв’язувати комплексні проблеми, проводити дослідження та здійснювати педагогічну діяльність упродовж останнього десятиріччя здійснюється у трьох вишах: Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара (випускова кафедра філософії) [222], Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (випускова кафедра релігієзнавства) [220], Національному університеті “Острозька академія” (випускова кафедра філософії і культурного менеджменту) [221].

Принагідно відзначимо, що упродовж останніх 5 років спостерігається негативна тенденція підготовки фахівців-релігієзнавців – зменшення місць державного замовлення на підготовку фахівців-релігієзнавців. Зокрема, у

2024 р. обсяг державного замовлення на підготовку фахівців за рівнем бакалавра за спеціальністю 031 “Релігієзнавство” становив 10 місць, а за результатами конкурсу були розподілені лише 2 місця [39]. Останнє зумовлює необхідність внесення змін у підходах до розміщення державного замовлення на підготовку фахівців ОПП “Релігієзнавство” за кошти державного бюджету, які після завершення навчання обіймуть посади у відповідних управлінських структурах державних і місцевих органів влади;

2) професійна компетентність публічних службовців. Публічні службовці центральних і місцевих органів влади, місцевого самоврядування, повноваження яких мають відношення чи опосередковано охоплюють сферу релігії та конфесійне середовище, повинні відповідати кільком вимогам: мати кваліфікацію управлінців публічної сфери, готовими працювати в умовах релігійно-конфесійного різноманіття; мати компетентності фахівця-гуманітарія в сфері релігієзнавства. Утім, як засвідчує практика, професійна кваліфікація службовців профільних департаментів і відділів центральних державних інституцій не завжди відповідає цим вимогам, а більшість з них мають кваліфікацію фахівця в галузі публічного управління, юриста, професіонала гуманітарної або освітньої галузей;

3) етична відповідальність. Передбачає дотримання принципів нейтральності для запобігання й урегулювання конфліктів, зокрема у виділенні органами місцевого самоврядування земельних ділянок, коли важливо публічне оголошення конкурсу, проведення громадських слухань, дотримання рівних умов щодо претендентів на їх отримання тощо;

4) інституційна пам'ять і наступність. Збереження і передача знань між поколіннями фахівців є необхідним чинником для стабільності політики, зокрема дозволяє мінімізувати конфлікти. Відсутність інституційної пам'яті та наступності стали очевидними у процесі переходу окремих парафій під юрисдикцію створеної у грудні 2018 р. ПЦУ, перереєстрації статутів і передачі церковного майна, що зумовило конфлікти, юридичні суперечки між релігійними організаціями. Це зумовлювалося також відсутністю відповідної кваліфікації в окремих службовців органів місцевої влади та місцевого

самоврядування, що призводило до юридичних помилок під час реєстрації статутів і подання судових позовів. Зафіксовані конфліктні ситуації підкреслюють важливість розробки чітких процедур і дотримання правових норм під час реалізації державної політики у сфері релігійних відносин [11; 382; 386].

Отже, головними проблемами формування якісної кадрової складової ресурсного забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков на сьогодні є:

1) низький рівень професійної підготовки кадрів у сфері державно-церковних відносин і брак кваліфікованих спеціалістів у сфері релігієзнавства і законодавства в церковно-конфесійній сфері, міжконфесійних відносин;

2) недостатня кількість вищих закладів освіти, в яких реалізуються ОПП “Релігієзнавство” першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів, недосконалий механізм розміщення державного замовлення на підготовку фахівців на ці освітні програми;

3) політизація конфесійного середовища, коли використання православних церков у політичних цілях може призводити до роздробленості українського суспільства, збільшення внутрішніх конфліктів й підриває довіру до державних інституцій;

4) недостатня етична компетентність службовців, які працюють у сфері релігії, що може призвести до зловживань і дискримінаційних рішень.

Інформаційно-комунікативна складова ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков. Інформаційно-комунікативна складова ресурсного забезпечення забезпечує ефективну взаємодію між державними органами, релігійними організаціями та українським суспільством. Тобто вона сприяє прозорості державної політики щодо православних церков, формуванню суспільного консенсусу та підвищенню рівня довіри до державних інституцій у питаннях релігійної свободи. При цьому досліджувана інформаційно-комунікативна складова, як правило, охоплює:

1) проведення моніторингу релігійної ситуації в Україні: зокрема збір та аналіз даних про діяльність релігійних організацій, що систематично проводять

органи державної влади, а узагальнює ДЕСС. Серед недержавних організацій незалежний моніторинг церковно-релігійної ситуації в Україні, зокрема на тимчасово окупованих територіях Криму і Донбасу, проводять Центр Разумкова [381] та Інститут релігійної свободи [104];

2) комунікація між державою та релігійними організаціями: відбувається шляхом проведення зустрічей та консультацій представників владних структур і представників православних церков. Також в Україні функціонують окремі консультативно-дорадчі органи: Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, громадські ради при органах місцевого врядування;

3) інформаційна взаємодія з громадськістю: сприяє наданню громадянам інформації про державну політику через масмедіа, зокрема публікації офіційних заяв і коментарів щодо питань свободи совісті. Електронні ресурси (вебсайти, соціальні мережі) використовуються для інформування громадськості про державні ініціативи та зміни правовідносин у сфері релігії і церкви. ДЕСС має офіційну сторінку в соціальних мережах facebook, youtube та ін. ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” [310] регулює публічне інформування про діяльність релігійних організацій.

Таким чином інформаційно-комунікативна складова ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков забезпечує її прозорість, підвищує рівень обізнаності населення про їхні права на свободу віросповідання та процедури реєстрації релігійних організацій; формує позитивний імідж державної політики, орієнтованої на толерантність та міжконфесійний мир.

Суспільно-мотиваційна складова ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков. Суспільно-мотиваційна складова ресурсного забезпечення забезпечує мотивацію суб’єктів державної політики до дотримання законодавства, підтримки суспільного діалогу та конструктивної взаємодії між державою, православними церквами і громадянами, сприяє стабільності державно-церковних відносин через формування позитивного ставлення до релігійної свободи та міжконфесійного

миру. Її елементом є мотивація громадян до підтримки релігійної свободи через проведення просвітницьких кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності про права людини та свободу совісті. Національна стратегія у сфері прав людини передбачає проведення заходів для популяризації міжконфесійного миру та недопущення дискримінації за релігійною ознакою [298]. Відповідно до Національної стратегії у сфері прав людини показники оцінки стану свободи думки і релігії в Україні визначаються рейтингом “Свобода у світі” (Freedom in the World) – щорічного дослідження неурядової організації Freedom House у США [540]. Результати рейтингу прямо впливають на євроінтеграцію України та є стимулом підтримувати релігійну свободу.

Мотивація релігійних організацій відбувається через стимулювання державними інституціями співпраці церков з органами влади, зокрема: надання статусу юридичної особи релігійним організаціям відповідно до ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” [310], підтримка спільних соціальних ініціатив щодо участі православних церков у програмах соціального захисту та допомоги внутрішньо переміщеним особам. Зокрема, 19 вересня 2024 р. на зустрічі Блаженнішого митрополита Київського і всієї України Епіфанія з Міністром соціальної політики України О. Жолнович обговорено низку соціальних проєктів і напрямів можливої співпраці [263].

Важливим мотивувальним чинником є відзначення державними нагородами й відзнаками іншого рівня священнослужителів православних церков за їхнє сприяння суспільному добробуту та участь у гуманітарних місіях [42].

Мотивація державних службовців, які забезпечують публічне управління в сфері державно-церковних відносин, передбачає підвищення їхньої кваліфікації у сфері міжконфесійних відносин через систему професійного навчання, що включає підвищення кваліфікації. Відповідно до ст. 48 ЗУ “Про державну службу” таке навчання проводиться за рахунок державного бюджету та інших джерел, не заборонених законодавством [274]. У 2025 р. питання міжконфесійних відносин або питання правового забезпечення державно-церковних відносин не визначені окремими пунктами серед пріоритетних

напрямів підвищення кваліфікації державних службовців НАДС, але держслужбовці можуть ініціювати включення таких курсів до програм підвищення кваліфікації [413].

Загалом реалізація суспільно-мотиваційної складової ресурсного механізму формування та реалізації державної політики щодо православних церков базується на прикладних засобах і інструментах стимулювання співпраці й формування позитивного конфесійного середовища.

Фінансова складова ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков. Фінансова складова ресурсного забезпечення формує матеріальну основу функціонування системи державно-церковних відносин, гарантує свободу совісті, підтримку культурно-історичної спадщини. Вона охоплює бюджетне фінансування, податкові пільги, благодійну діяльність (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Джерела фінансування державної політики України щодо діяльності православних церков [узагальнено автором]

Важливим елементом цієї складової є державне фінансування програм релігійного характеру. ЗУ “Про охорону культурної спадщини” серед таких визначає фінансування охорони культурної спадщини, що перебуває у власності православних церков [303]. Насамперед відбувається виділення коштів на реставрацію соборів і монастирів, що мають історичне значення, зокрема у 2023 р. були виділені бюджетні кошти на реставрацію Софійського собору в Києві, яке планують завершити до 2028 р. [337]. Прикладом фінансування державної політики у сфері релігії і церкви на місцевому рівні є

цільова програма “Духовне життя” на 2021–2025 рр. у місті Коломия від 07.10.2020 р. № 201 [316]. Більша частина фінансування спрямована на забезпечення поточних ремонтних робіт з упорядкування пам’яток сакральної архітектури, сприяння церквам і релігійним організаціям у ремонтах храмів. Відзначимо відсутність цільових національних програм для забезпечення духовного розвитку.

Фінансова складова передбачає також надання податкових пільг для релігійних організацій, зокрема звільнення від сплати податку на пр\

ибуток неприбуткових організацій відповідно до ст. 133 ПКУ [250]. ПКУ також встановлює низку спеціальних правил щодо пільгового оподаткування релігійних організацій [250].

Грошова підтримка через благодійні внески є одним із фінансових компонентів ресурсного механізму. Пожертви громадян та організацій є важливим фінансовим ресурсом для православних церков. ЗУ “Про свободу совісті і релігійні організації” дозволяє церквам отримувати добровільні пожертвування від фізичних і юридичних осіб [310]. ЗУ “Про благодійну діяльність та благодійні організації” визначає загальні засади благодійної діяльності в Україні, яка може включати внески, призначені на підтримку православних церков [269].

Фінансову діяльність релігійних організацій контролюють відповідно до ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”, ст. 18 якого визначає вимоги до звітності про використання пожертв і фінансів, ЗУ “Про публічні закупівлі” визначає правові та економічні засади здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави, територіальних громад, регулює державні витрати на релігійні проекти [307].

Зрештою, фінансова складова ресурсного забезпечення державної політики щодо православних церков забезпечує матеріальні умови для реалізації релігійної свободи і сприяє збереженню культурної спадщини, слугує підґрунтям партнерству держави та православних церков, використовуючи механізми фінансування, податкових пільг і контролю.

Узагальнюючи викладене вище, в Додатку В систематизуємо основні проблеми функціонування та розвитку державної політики щодо діяльності православних церков в Україні (в рамках інституційно-правового та ресурсного забезпечення такої політики).

Таким чином, аналіз інституційно-правового та ресурсного забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков дає підстави стверджувати, що одним із головних стратегічних завдань у сфері державної політики щодо православних конфесій і державно-церковних відносин є створення сприятливих умов для ефективного державного управління на шляху євроінтеграції України в умовах російсько-української війни. Перспективні вектори удосконалення та концептуалізації державної політики України щодо діяльності православних церков буде розглянуто в 4-му розділі дисертаційної роботи.

2.3 Державна політики щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану: основні проблеми та тенденції розвитку

Широкомасштабна збройна агресія Росії проти України, яка розпочалася в ніч на 22 лютого 2022 р., принесла на українську землю катастрофічні руйнування і змінила усталений спосіб життя мільйонів українців, налагоджені відносини між державою і церквою, а також між конфесіями. Сформований упродовж років незалежності України порядок у сфері свободи совісті та віросповідань зазнає важких випробувань, а релігійне життя українців стає проблемним як на індивідуальному рівні, так і на рівні окремих спільнот.

Ураховуючи рішення Ради національної безпеки і оборони України “Про стратегію забезпечення державної безпеки”, введене в дію Указом Президента України від 16 лютого 2022 р. №56/2022, актуалізуються нові завдання у сфері державної політики, що передбачають забезпечення протидії деструктивній пропаганді (що використовує суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти та підриває суспільну єдність) як зовні, так і в середині України [309]. Вагомими інструментами реалізації такої державної політики,

нам вбачаються, такі як: дотримання демократичних стандартів у сфері забезпечення прав і свобод людини, означення дієвих кроків України щодо гармонізації державно-церковних відносин загалом, мінімізації ризиків використання релігії як інструмента зовнішнього впливу та посилення стійкості українського суспільства перед загрозами гібридної війни та гуманітарної агресії.

Нагадаємо, що ще в 2018 р. В. Василенко (Надзвичайний і Повноважний Посол України, її представник в раді ООН з прав людини в 2006-2010 рр.) у своєму виступі на європейському безпековому форумі слушно акцентує увагу на чотирьох основних складниках гуманітарної агресії РФ, а саме: “мовно-культурна війна проти України, пропагандистська війна, війна проти української історичної пам’яті, конфесійна війна” [40].

Погоджуючись із позицією В. Василенка, зазначимо, що гуманітарний і культурний простір певної країни завжди перебуває в тісному зв’язку з її політичним режимом. Зрозуміло, що в іншому випадку культурно-політичний проєкт “русского мира” виявився б беззмістовним і непотрібним, а його інструментальна спроможність і вплив на суспільства нульовими. Втім у реальності відбувається все навпаки. Зокрема, характеризуючи сутність “русского мира”, патріарх РПЦ МП Кірілл (Гундяєв) виокремив такі базові елементи цієї доктрини: православну віру, російську мову та культуру, спільну історичну пам’ять і спільний погляд на суспільний розвиток [374].

Сьогодні не є таємницею те, що РПЦ МП перебуває в стані зрощення з державною владою путінської РФ й усіма засобами намагається утримати монополізованим релігійний простір. Метою такої політики є недопущення вагомих демократичних альтернатив для російської “національної” церкви, її ідей, картини світу та спотворених цінностей. Саме тому вагоме місце в арсеналі гуманітарної агресії РФ кількох останніх десятиріч посідає *конфесійна війна* – гібридна форма гуманітарної агресії, що через деструктивну пропаганду як ззовні, так і в середині України спрямована на підрив суверенітету держави, зміни ідентичності її населення, розпалювання ворожнечі і провокування конфліктів у релігійно-церковному середовищі через пропаганду ідеології

“русского мира”, контроль над частиною релігійних організацій в Україні, інформаційні кампанії з дискредитації української ідентичності та автокефалії ПЦУ. Очевидною метою конфесійної війни РФ проти України є відсутність альтернативи для російської “національної” церкви, її ідей, картини світу та цінностей, а свобода совісті та віросповідання – одна з підвалин ліберальної демократії – лишається лише на папері.

Конфесійна війна проти України використовується авторитарним путінським режимом від початку збройної агресії РФ, що розпочалася 20 лютого 2014 р. Під час повномасштабного вторгнення російських військ у 2022 р. спеціальні органи країни-агресора ще активніше використовують деструктивну пропаганду як ззовні, так і в середині України для розпалювання ворожнечі та розколу в українському православ’ї, провокування локальних конфліктів у православних громадах. Усе спрямовано для висунення звинувачень українському уряду в порушенні релігійної свободи та ослабленні міжнародної підтримки України [25].

Три роки “гарячої фази” війни продемонстрували істотні відмінності між двома найбільшими православними юрисдикціями – ПЦУ і УПЦ МП. Якщо ПЦУ засудила російське вторгнення, виступила за відновлення територіальної цілісності Української держави, виявилася активним учасником акцій із надання гуманітарної допомоги потерпілим, ВПО і ЗСУ. Натомість УПЦ МП, попри тисячі жертв серед цивільного населення, зруйновані українські міста і села, насильну депортацію українських громадян (понад 1,6 млн українців за перші 6 місяців агресії [100]), знищення сотень культових споруд, вбивства і захоплення священнослужителів або релігійних лідерів, продовжує заперечувати російську військову агресію проти України, приховує шовіністичну політику керівництва РПЦ, протидіє визнанню автокефалії ПЦУ помісними православними церквами. Вищі церковні чини УПЦ МП намагаються уникати тем, пов’язаних із війною, ухиляються називати речі своїми іменами. Зокрема, засуджуючи масові вбивства жителів у місті Буча, очільник цієї церкви митрополит Онуфрій жодним словом не вказав на російських

солдат як винуватців злочинів проти людяності [146]. Фактично дві найбільші православні юрисдикції (ПЦУ і УПЦ МП) перебувають у стані конфронтації, а рівень конфліктної атмосфери характеризується регіональним виміром.

Повномасштабне російське вторгнення та особливості воєнного стану зумовили формування кількох важливих тенденцій у конфесійному середовищі України:

1) релігійні організації стали активними учасниками гуманітарного фронту й долучилися до вирішення нагальних проблем, що стосуються налагодження життєдіяльності суспільства;

2) пришвидшився процес зміни релігійними громадами юрисдикційної приналежності, коли майже в усіх областях України відбувався вихід парафій із підпорядкування УПЦ МП і перехід до ПЦУ (у 2022 р. канонічну приналежність з УПЦ МП на ПЦУ змінило 496 громад, у 2023 р. – 471, у 2024 р. – 232 громади [377]);

3) спостерігається зміцнення правосуб'єктності ПЦУ на геоцерковному рівні внаслідок визнання її автокефалії Константинопільською, Олександрійською, Елладською, Кіпрською та ін. авторитетними церквами;

4) поглиблюється внутрішня криза УПЦ МП, відбувається її переформатування та фрагментація;

5) через майже 34 роки після проголошення Незалежності України стало можливим здійснити системні кроки задля здобуття повної духовної самостійності шляхом звільнення національного релігійного, культурного, освітнього й інформаційного простору від присутності в ньому МП [66, с. 8–10].

Окрім того, доцільно звернути увагу на те, що з початком повномасштабної збройної агресії 22 лютого 2024 р. майже 3800 населених пунктів у 231 територіальній громаді в Донецькій, Луганській, Житомирській, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернігівській, Сумській та Одеській областях зазнали тимчасової окупації. У тимчасово окупованих громадах була зруйнована державна система управління, припинено надання адміністративних та інших публічних послуг,

здійснювалися спроби запровадити освітні програми держави-агресора, було заблоковано роботу українського теле- та радіомовлення [279].

Російська та підтримувана РФ влада здійснює систематичні релігійні переслідування на окупованих територіях України. Поступово утиски силових структур РФ у сфері свободи віросповідання на окупованих територіях стали жорсткішими. Якщо раніше священникам здебільшого лише погрожували та залякували насильством, то у 2022 р. релігійних діячів убивали й катували в набагато більших масштабах, ніж це було в 2014 р..

Згідно з доповіддю американського Інституту вивчення війни (квітень 2023 р.), у перший рік повномасштабної війни російська влада на окупованих українських територіях закрила, націоналізувала або примусово перевела щонайменше 26 культових споруд до підконтрольної Кремлю РПЦ Московського патріархату, вбила або захопила щонайменше 29 священнослужителів або релігійних лідерів, а також розграбувала, осквернила або навмисно зруйнувала щонайменше 13 культових споруд [540].

Шокуючі дані було оприлюдненими Головою ДЕСС України В. Єленським, що “під час повномасштабної війни російські війська зруйнували або пошкодили 630 культових споруд, понад 40 священників і пасторів загинули; були зафіксовані численні випадки викрадення священнослужителів, наприклад, у Херсонській області, де 14 лютого 2024 р. зник священник ПЦУ Степан Подольчак” [265].

Водночас, як повідомляється у Звіті проєкту “Релігія в огні: документування воєнних злочинів Росії проти релігійних громад України” станом на лютий 2025 р. зафіксовано: 643 релігійні споруди, які зазнали пошкоджень або були знищені, 53 об’єкти повністю зруйновані, 97 будівель отримали важкі ушкодження (45–75% руйнування), 157 об’єктів мають середні пошкодження (5–45%), 255 релігійних будівель постраждали частково (до 15%). Серед повністю знищених релігійних споруд найбільше належало УПЦ МП – 31 об’єкт та ПЦУ – 5 [334].

Звичною практикою для російських агресорів стало вбивство, викрадення й застосування тортур до священнослужителів. За оцінкою уповноваженого ВРУ з прав людини Д. Лубінеця, релігійні переслідування “є частиною російської кампанії культурного геноциду та етнічних чисток, спрямовані на знищення ідеї незалежної української нації та Православної Церкви України”. Він підкреслив, що переслідування членів релігійних організацій на тимчасово окупованих територіях є грубим порушенням Росією ст. 18 Загальної декларація прав людини та ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якими кожен має право на свободу думки, совісті та релігії [214].

Від початку російської агресії проти України актуальності набуло поняття релігійної безпеки. У чинному на момент її початку в 2014 р. ЗУ “Про основи національної безпеки України” серед загроз національним інтересам і безпеці зазначено про “можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізму та проявів екстремізму в діяльності деяких об’єднань національних меншин та релігійних громад, загрози проявів сепаратизму на релігійній основі в окремих регіонах України” [302]. В ухваленому Верховною Радою в 2018 р. ЗУ “Про національну безпеку України” відсутні спеціальні статті, які регулювали б питання релігійної безпеки, але є положення щодо захисту прав людини і громадянина, що може бути застосовано для забезпечення релігійної безпеки в контексті загальної національної безпеки [397].

23 вересня 2024 р. набув чинності ЗУ “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій”, який передбачає, що іноземні організації можуть здійснювати діяльність в Україні за умови, що вона не шкодить національній або громадській безпеці, охороні публічного порядку, здоров’ю, моралі, правам і свободам інших осіб. Іноземною релігійною організацією вважають релігійну організацію (у тому числі релігійне управління, об’єднання, центр) як юридичну особу, що утворена та/або зареєстрована відповідно до законодавства іншої держави, має

місцезнаходження за межами України [290]. Цей закон відображає волю більшості громадян України щодо заборони УПЦ МП, що створила загрозу національній безпеці України.

Водночас чинним законодавством [290] в Україні заборонено діяльність іноземних релігійних організацій, які відповідають одночасно таким критеріям:

1) знаходяться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України;

2) прямо або опосередковано (зокрема через публічні виступи керівників або інших органів управління) підтримують збройну агресію проти України [290].

До іноземних релігійних організацій, які знаходяться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, належать іноземні релігійні організації (зокрема релігійні управління, об'єднання, центри), керівний центр (управління), яких знаходиться за межами України у відповідній державі-агресорі.

Зважаючи на те, що РПЦ є ідеологічним інструментом правлячого режиму держави-агресора, співучасницею воєнних злочинів і злочинів проти людяності, що вчиняються від імені РФ, її діяльність в Україні заборонена. Упродовж 6 місяців із дня опублікування цього закону КМУ повинен здійснити заходи щодо повернення державного майна з користування юридичних осіб, власником, учасником яких є іноземна релігійна організація, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до ст. 3 ЗУ “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій” [290].

У законі не згадується УПЦ, а використано формулювання “будь-які релігійні організації, пов'язані з релігійними центрами держави-агресора”. Втім, коментуючи ухвалений закон, офіційні спікери УПЦ постійно наголошують, що вона є “повністю незалежною” (“de-facto автокефальною”). Натомість відомо, що УПЦ не ухвалила жодного документа про свій вихід зі складу РПЦ МП. Крім того, для всіх інших помісних православних церков світу УПЦ не є

самостійною церквою, а лише канонічним структурним підрозділом у складі РПЦ МП [404].

У висновках релігієзнавчої експертизи Статуту про управління УПЦ на наявність церковно-канонічного зв'язку з МП, проведеної за наказом ДЕСС України від 23 грудня 2022 р. “Про забезпечення проведення релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви”, вказано:

“1. Прийняття нової редакції Статуту про управління УПЦ (від 27.05.2022) та Постанови Собору УПЦ не призвели до розриву церковно-канонічного зв'язку Української Православної Церкви із РПЦ. Статус УПЦ як структурного підрозділу РПЦ, що користується певними правами самостійності, але не утворює автокефальну Церкву, залишається незмінним.

2. УПЦ відносно РПЦ має церковно-канонічний зв'язок частини із цілим. Відносини УПЦ з РПЦ не є відносинами однієї самостійної (автокефальної) церкви з іншою самостійною автокефальною церквою. УПЦ також не має статусу автономної Церкви, який би визнавався іншими церквами, а, отже, з точки зору еклезіології та канонічного права є структурним підрозділом РПЦ, що має окремі права самостійного утворення без власної канонічної суб'єктності.

3. Нинішня діяльність чи бездіяльність найвищих органів церковної влади та управління УПЦ свідчить про те, що УПЦ продовжує перебувати відносно РПЦ у відносинах підпорядкування. Вона не діє як самостійна (автокефальна) Церква і не проголошує власної самостійності (автокефалії). Жодних документів чи дій, які би свідчили про трансформацію УПЦ в самостійну відносно РПЦ релігійну організацію, членами Експертної групи не виявлено” [29].

Водночас під час підготовки “Висновку релігієзнавчої експертизи” в переліку дій, що могли б засвідчити про вихід УПЦ (МП) зі складу Російської Православної Церкви, експерти рекомендували виконати такі дії:

1) оприлюднити офіційний документ органу церковної влади або особи (осіб), уповноважених говорити від імені УПЦ, про вихід УПЦ з усіма її

єпархіями, синодальними установами, благочиннями, монастирями, духовними навчальними закладами, братствами, сестринствами, парафіями та місіями зі складу РПЦ;

2) архієреям та клірикам УПЦ, які входять до складу єпископату РПЦ, її Синоду, синодальних установ, комісій Міжсоборної присутності, надіслати заяви про вихід з них і оприлюднити ці заяви;

3) офіційно повідомити Помісні Православні Церкви про вихід УПЦ зі складу РПЦ;

4) накласти церковні покарання та/або виключити зі складу єпископату і кліру осіб, які брали безпосередню участь в анексії загарбаних українських земель, добровільно співпрацюють з російськими окупантами, освячують зброю, якою вбивають українців;

5) органу церковної влади, на який внутрішніми настановами УПЦ покладено обов'язок вираження її позиції з актуальних проблем сучасного суспільства та оцінка найважливіших подій у сфері міжцерковних, міжконфесійних та міжрелігійних відносин, оприлюднити офіційну позицію з приводу вчення патріарха Кирила про змиття гріхів загарбникам, які загинуть в Україні, благословення ним війни проти України, а також дії органів церковної влади з анексії єпархій УПЦ [247].

Від початку повномасштабної агресії РФ і до вересня 2024 р., за матеріалами СБУ, було відкрито 100 кримінальних проваджень щодо проросійськи налаштованих священнослужителів УПЦ, майже 50 фігурантам яких було повідомлено про підозру, а 26 отримали судові вироки [354]. Серед фігурантів резонансних справ були: настоятель Святогірської лаври митрополит Арсеній, якому висунуто звинувачення в розголошенні вірянам під час служби місця розташування блокпостів підрозділів ЗСУ, СБУ, НПУ й Сил оборони України на території Святогірської громади, що є кримінальним злочином відповідно до ст. 114-2 ККУ; настоятель Києво-Печерської лаври митрополит Павло, якого СБУ звинувачує у виправдовуванні та запереченні збройної агресії РФ проти України (ст. 161 ККУ), порушенні рівноправності

громадян залежно від їх расової, національної та регіональної належності (ст. 436-2 ККУ) [248]. Митрополита Чернівецького і Буковинського Мілетія Президент України позбавив українського громадянства, екскерівник Кіровоградської єпархії митрополит Йоасаф отримав вирок – три роки позбавлення волі з іспитовим терміном два роки.

На початку 2025 р. релігійна й міжконфесійна ситуація в Україні залишається напруженою. Існуючий розкол між православними церквами стимулює політичні та соціальні конфлікти, стає приводом для інформаційних маніпуляцій з боку РФ, що ставить під загрозу національну безпеку України. Наприкінці квітня 2024 р. КМІС було проведено всеукраїнське опитування громадської думки “Омнібус”, результати якого засвідчили, що 83% українців вважають, що держава має втрутитися в діяльність УПЦ МП (у грудні 2022 р. таких було 78%, у травні 2023 р. – 85%). Окрім того, 63% учасників опитування вважають, що ця церква має бути повністю забороненою в Україні (у грудні 2022 р. – 54%, у травні 2023 р. – 66%), ще 20% виступають за дещо “м’якший” підхід, що вимагає встановлення державного контролю та нагляду (у грудні 2022 р. – 24%, у травні 2023 р. – 19%). Водночас, на думку 12% респондентів, нічого не варто робити і не варто втручатися у справи УПЦ МП, а розслідувати лише окремі можливі випадки правопорушень (це ж число опитуваних було в грудні 2022 р., у травні 2023 р. – 6%) [416].

Зауважимо, що державна політика щодо діяльності православних церков в Україні потребує корегування з урахуванням історичних і сучасних контекстів (конфесійного середовища), дотримання принципу відокремлення церкви від держави, забезпечення свободи віросповідання, врахування національних інтересів і особливостей ситуації зовнішньої агресії. Реалізація національних інтересів у духовно-релігійній сфері можлива лише за умов, коли державно-церковна політика повністю узгоджується з практичними діями вищих керівних структур в інших галузях державного управління. Відповідно стратегію реалізації національних інтересів у духовно-релігійній сфері можна визначити в таких аспектах, як самозбереження, розвиток та експансія.

Отже, на наше переконання, в умовах воєнного стану основними принципами захисту національних інтересів України в духовно-релігійній сфері є:

1) пріоритет прав людини, верховенство закону та єдине правове поле для усіх суб'єктів державно-церковних відносин незалежно від їхньої національної приналежності, фінансових можливостей та політичних уподобань;

2) дотримання балансу інтересів особи, громади вірян, конфесії, суспільства, держави та їхня взаємна відповідальність щодо захисту національних інтересів у духовно-релігійній сфері;

3) своєчасність та адекватність дій держави стосовно реальних загроз національній безпеці України з метою якнайефективнішого захисту національних інтересів у духовно-релігійній сфері;

4) пріоритет ненасильницьких (договірних) засобів у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів у сфері духовно-релігійних відносин;

5) відповідність концепції, форм і методів забезпечення національної безпеки України в духовно-релігійній сфері загальноєвропейській та світовій системам безпеки, а також створення відповідних умов інтеграції до цих систем.

Надалі, вважаємо за доцільне, артикулювати увагу на обмеженнях у сфері релігії та церкви, що передбачені міжнародним законодавством. Зокрема, у ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) визначено: “Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб” [82]. Водночас у ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.) зазначено, що “Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб” [185].

Зауважимо, що в обох вищевказаних міжнародно-правових актах є формулювання “в інтересах громадської безпеки”, “охорони публічного

порядку” та “охорони суспільної безпеки”, які декларують, що для забезпечення демократичного державного устрою та суспільної безпеки ці обмеження є допустимими та прийнятними. Утім, критики з боку міжнародних і українських експертів зазнав ЗУ “Про внесення зміни до статті 12 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (від 20 грудня 2018 року), що встановив обмеження для діяльності українських релігійних об’єднань, які мали свої центри управління в РФ [271].

Насправді таких обмежень немає й досі, навіть після рішення КСУ щодо конституційності цього закону – йдеться про втрату правочинності статуту релігійної організації у частині назви. Але зарубіжні експерти вважали, що прийняті рішення української влади – надмірно заборонні: найменування релігійних організацій є питанням релігійного вчення, а отже, таким, куди держава не повинна втручатися. Посилаючись на рішення ЄСПЛ, який неодноразово стверджував, що уряди не можуть намагатися впливати на внутрішню структуру релігійних організацій (наприклад, Рекомендації ОБСЄ/БДПЛ щодо право суб’єктності релігійних громад, 2014 р.), вони прямо радять: “Держави повинні виконувати свої зобов’язання, забезпечуючи, щоб національне законодавство залишало це самій релігійній громаді... визначити її керівництво” [510].

Через подання 49 народних депутатів України до КСУ запиту щодо відповідності вищевказаного закону Конституції України виконання закону на 4 роки відтерміновано. Наприкінці 2022 р. КСУ визнав цей ЗУ конституційним [127]. Отже, чиновники не мають права саботувати виконання закону, але й досі після рішення КСУ [127] жодних конкретних дій чи роз’яснень щодо виконання закону не з’явилося. Наприкінці 2024 р. міжнародні експерти в особі Верховного комісару ООН розкритикували Закон України “Про захист

конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій”. Ухвалений Верховною Радою 20 серпня 2024 р., на третьому році воєнної агресії РФ проти України, цей законодавчий акт визначає критерії та наслідки заборони діяльності іноземних релігійних організацій та їхніх філій, особливості припинення з мотивів пропаганди ідеології “русского мира” і прямою вказівкою забороняє діяльність РПЦ в Україні. Натомість верховний комісар ООН зауважив, що обмеження свободи релігії не можна обґрунтовувати національною безпекою. У його доповіді наголошено, що ні Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ні Європейська конвенція з прав людини не визнають національну безпеку підставою для таких обмежень, як це передбачає український закон.

Ліквідацію релігійної організації у його доповіді було названо “серйозним кроком, який вимагає вагомих причин”, а Україна, за словами авторів документа, не продемонструвала необхідності та пропорційності такого рішення. Позиція ж МЗС України ґрунтується на тому, що закон не забороняє жодної з релігійних організацій, а лише виключає можливість їхнього підпорядкування центрам у країні-агресорі або організаціям, які підтримують збройну агресію проти України. У МЗС також зазначили, що Росія використовує релігію як інструмент агресії, а РПЦ активно підтримує злочини проти українців [28].

Іншу оцінку Закону України “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій” [290] у січні 2025 р. дав голова ДЕСС України, відомий релігієзнавець В. Єленський, який підкреслив, що навіть під час війни Україна демонструє високий рівень релігійної свободи, а за індексом релігійної свободи, складеним Pew Research Center, випереджає навіть деякі західноєвропейські демократії. На його переконання, українська модель характеризується плюралізмом, конкуренцією релігійних організацій і відсутністю складних бюрократичних перепон для здобуття релігійними організаціями статусу юридичної особи. При цьому В. Єленський наголосив, що Закон України “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності

релігійних організацій” [290] загалом відповідає демократичним стандартам, оскільки переслідує легітимну мету – недопущення діяльності РПЦ, яка спрямована на знищення культури та ідентичності; передбачає демократичну процедуру, в якій вирішальне слово належить суду; є пропорційним – оскільки не забороняє жодної релігійної організації, а лише вимагає залишити організацію з центром у країні-агресорі; не накладає жодного тягаря на совість вірян, оскільки підпорядкування МП не є частиною православного віровчення [265]. Цілком погоджуємося з такими аргументами й висловленою оцінкою.

Загалом повномасштабна російська воєнна агресія проти України стала для більшості церков і деномінацій екзистенційним викликом через усвідомлення реальної загрози ціннісним основам суспільства – державі, її незалежності, свободі, демократичному шляху розвитку й самій фізичній можливості врятувати націю і державу. Разом із органами державної/публічної влади, волонтерськими рухами конфесії долучилися до вирішення нагальних проблем щодо налагодження життєдіяльності суспільства й підтримки ЗСУ. Важливим напрямком діяльності ПЦУ стало зміцнення єдності й згуртованості соціуму, зокрема підтримка психологічного здоров'я воїнів сил безпеки й оборони України.

Діяльність ПЦУ у цьому напрямку відбувалася в межах правового поля ухваленого 30 листопада 2021 р. ВРУ Закону України “Про Службу військового капеланства” [312], що набув чинності 1 липня 2022 р. Так, у ст. 4 визначено, що “Служба військового капеланства призначена для організації заходів щодо задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців та працівників Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України і членів їх сімей” [312]. Право на здійснення військової капеланської діяльності надавав мандат – документ державного зразка, який виготовляється центральним органом виконавчої влади. Головними ж напрямками військової капеланської діяльності визначено: задоволення духовно-релігійних потреб, консультування військового командування з релігійних питань, релігійно-просвітницька робота, соціально-доброчинна діяльність та ін. [312].

ПЦУ активно долучилося до діяльності Служби військового капеланства від моменту її запуску. Делеговані нею військові капелани, окрім вищої богословської освіти, пройшли навчання за спеціальною програмою у закладах вищої освіти ЗСУ та особливу підготовку у сфері душпастирської опіки воїнів, мають відповідну психологічну підготовку. Як пояснювали представники ПЦУ: “Військові капелани звершують своє служіння в умовах, які дуже відрізняються від умов служіння звичайних священників. Паства військових капеланів – активна, фізично сильна, озброєна, часто перебуває у неспокійному, нестабільному душевному настрої” [398]. Безперечно, що лише мотивований і морально-психологічно підготовлений солдат, виконуючи бойове завдання згідно бойового розпорядження, здатен ефективно нищити ворога та перемагати.

Зауважимо, що станом на грудень 2024 р. жоден священнослужитель УПЦ МП, що продовжує заперечувати російську воєнну агресію проти України, хоча й офіційно не належить до ворожого патріархату, не отримав мандат капелана і не залучений до капеланської служби. Коментуючи це питання, начальник відділу у справах релігії ДЕСС України В. Горшков зауважив: “У нас є діючий, чинний закон, так званий закон про перейменування (“Про внесення зміни до статті 12 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України” 2019 р. – авт.). У цьому законі є один момент про те, що ніякі права УПЦ – тієї, яка рахується у єдності з Московським патріархатом, не обмежуються, окрім того, що неможливо бути капеланом від цієї церкви. Тому жодного мандата священнослужителя цієї церкви не отримали, відповідно до цього закону. Ми – державний орган, орган виконавчої влади, тому ми якраз, якщо є закон, маємо по цьому закону йти” [87].

На початку 2025 року КМУ ухвалив зміни до положення про видачу мандатів на здійснення капеланської діяльності, які “... спрямовані не лише на

покращення процедур, але й на підтримку наших військовослужбовців, які щодня стоять на захисті України” [111]. Згідно з нововведеннями, кандидати отримали 6 місяців замість трьох для підписання контракту після видачі мандату, а копії мандатів видаватиме лише Державна служба України з етнополітики та свободи совісті.

Отже, під час військової агресії РФ Україна зазнає низки потенційних викликів у сфері державної політики щодо діяльності православних церков:

- 1) використання релігійних організацій як інструментів зовнішньої політики зумовлює загрозу національній безпеці;
- 2) міжконфесійні конфлікти, зокрема внаслідок відкритого протистояння ПЦУ та УПЦ МП, можуть спровокувати соціальну і політичну напругу в суспільстві;
- 3) необхідність забезпечити умови для реалізації релігійної свободи вірянам православних церков з одночасним дотриманням національних інтересів.

У свою чергу, сучасні суспільні виклики у сфері державної політики України щодо діяльності православних церков визначають та формують основні тенденції її розвитку, насамперед, в умовах воєнного стану. Серед них:

- 1) зосередження на безпекових аспектах релігійної сфери;
- 2) урахування історичного та сучасного досвіду державно-церковних відносин у країнах Центрально-Східної Європи для модернізації парадигми державної політики в умовах поліконфесійного середовища;
- 3) посилення нормативно-правового регулювання релігійної сфери (активізація законотворчих ініціатив, спрямованих на оновлення правового забезпечення);
- 4) децентралізація у сфері релігійної політики шляхом посилення ролі місцевих органів влади в регулюванні державно-церковних відносин, зокрема щодо процедури зміни юрисдикції релігійних громад;
- 5) розширення експертно-аналітичної підтримки ухвалюваних рішень у релігійній сфері та ін.

Вирішення окреслених вище завдань вбачається можливим, насамперед, за рахунок переосмислення й удосконалення державної політики щодо діяльності православних церков із урахуванням досвіду європейських країн із поліконфесійним складом населення як у міжвоєнний період (II Річ Посполита, Румунське королівство, Королівство Югославія), так і після Другої світової війни (Республіка Польща, Республіка Румунія, ЧССР, СФРЮ до її розпаду на початку 1990-х рр.), коли в суспільному просторі яких співіснували найрізноманітніші віросповідання. Відповідно виникає об'єктивна необхідність вивчення зарубіжного історичного досвіду та здійснення ретроспективного аналізу розвитку державної політики щодо діяльності православних церков, який надалі в роботі ми проаналізуємо на прикладі державної політики в II Речі Посполитій (1918–1939 рр.). Адже, як відзначав англійський вчений Д. Берн, для розуміння дійсного в науці слід вивчити минуле, про що й піде мова у наступному розділі дисертаційної роботи.

Висновки до розділу 2

1. Охарактеризовано стан та структуру конфесійно-церковного середовища України як об'єкта державної політики та визначено актуальні виклики в цій сфері. Встановлено, що сучасне конфесійно-церковне середовище в Україні є складною, динамічною системою, що сформувалася на перетині історичних традицій, посттоталітарного релігійного ренесансу та сучасних викликів безпекового й цивілізаційного характеру. Воно характеризується поліконфесійністю та релігійним плюралізмом, співіснуванням різних конфесій – православ'я, греко-католицизм, протестантизм, іслам, юдаїзм та ін. При цьому в Україні майже 97 % конфесійних структур належить до християнської традиції. Найчисельнішим напрямом серед них є православ'я, а відносини між його основними юрисдикціями (УПЦ, ПЦУ) визначають національне громадсько-церковне буття в країні.

З'ясовано, що в умовах тоталітарного радянського режиму модель державно-церковних передбачала повне домінування органів державної влади над церквою. Трансформаційні зміни в релігійно-церковній сфері в незалежній Україні, що відбулися з 1991 р. до сьогодні, досліджено з позиції трьох основних етапів, а саме: 1) перший етап (1991 р.– 2014 рр.), пов'язаний зі становлення системи державно-конфесійних відносин в умовах інституціоналізації свободи совісті, формування багатоконфесійного простору й намагань держави зберігати міжконфесійну рівновагу; 2) другий етап (2014 р. – до 24 лютого 2022 р.) характеризується постреволюційною трансформацією й посиленням ролі релігійного чинника в умовах зовнішньої агресії РФ, розширенням співпраці держави з конфесіями у сфері національної безпеки, культури та гуманітарної політики та ін.; 3) третій етап (від 24 лютого 2022 р. – дотепер), передбачає переоцінку в умовах воєнного стану ролі релігійного фактору для забезпечення національної єдності й активізацію державної політики щодо подолання інституційного впливу РПЦ на українське релігійне середовище, посилення державної регуляції релігійної сфери, суспільну поляризацію щодо канонічної належності православних громад і зростання ролі ПЦУ як суб'єкта духовної консолідації. Відповідно до кожного етапу розвитку конфесійно-церковного середовища в незалежній Україні ідентифіковано основні проблеми його формування та реалізації, що впливають, насамперед, на державну політику щодо діяльності православних церков і потребують осмислення з позицій державного управління. Найголовнішими серед них є: міжправославне протистояння та протидія російському впливу через релігійні структури; юридичні, майнові та ідентифікаційні конфлікти між православними юрисдикціями; необхідність оновлення державної політики у сфері свободи совісті та державної політики щодо діяльності православних церков; ризики процесу секуляризації та втрати довіри до Церкви та ін.

2. Проаналізовано інституційно-правове забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков в Україні в контексті двох складових його компонент: інституційної та правової. Встановлено, що інституційне

забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков представлене системою різних інституцій, а саме: а) державними інституціями (ВРУ, Президент України, КМУ, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, МКСК України, ДЕСС, МВС України, Міністерство юстиції України тощо); б) консультативно-дорадчими інституціями (Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, Громадська рада при ДЕСС та ін.); в) міжнародними інституціями (Європейська комісія з прав людини та Венеційська комісія та ін.). Обгрунтовано, що інституційне забезпечення у сфері державної політики України щодо діяльності православних церков має певну ієрархічність та характеризується багаторівневою та розгалуженою структурою.

Аргументовано, що, незважаючи на те, що православні церкви відокремлені від держави, проте саме через державні, дорадчо-консультативні, міжнародні інститути/інституції формується й реалізується політика у сфері діяльності православних церков, захищаються права та інтереси таких релігійних організацій, забезпечується релігійна та національна безпека в державі.

Встановлено, що правове забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков формують міжнародно-правові акти, законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти України, рішення КСУ та рішення Європейського суду з прав людини. При цьому відзначено, що реалії сьогодення, насамперед, завдання посилення згуртованості суспільства, вимагають подальшого вдосконалення правового забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков.

3. Проведено діагностику ресурсного забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков, яке в роботі розглянуто в контексті таких складових як: кадрова, інформаційно-комунікативна, суспільно-мотиваційна та фінансова. Обгрунтовано, що на якість кадрової складової ресурсного забезпечення впливають, насамперед, такі фактори: підготовка фахівців у галузі релігієзнавства; професійна компетентність публічних службовців; етична відповідальність; інституційна пам'ять і наступність. З'ясовано, що

інформаційно-комунікативна складова ресурсного забезпечення сприяє прозорості державної політики щодо православних церков, формуванню суспільного консенсусу та підвищенню рівня довіри до державних інституцій у питаннях релігійної свободи. При цьому досліджувана інформаційно-комунікативна складова, як правило, охоплює: проведення моніторингу релігійної ситуації в Україні; комунікацію між державою та релігійними організаціями; інформаційну взаємодію з громадськістю. У свою чергу суспільно-мотиваційна складова ресурсного забезпечення забезпечує мотивацію суб'єктів державної політики до дотримання законодавства, підтримки суспільного діалогу та конструктивної взаємодії між державою, православними церквами і громадянами, сприяє стабільності державно-церковних відносин через формування позитивного ставлення до релігійної свободи та міжконфесійного миру. І, насамкінець, фінансова складова ресурсного забезпечення формує матеріальну основу функціонування системи державно-церковних відносин, гарантує свободу совісті, підтримку культурно-історичної спадщини.

4. Виявлено проблеми та систематизовано тенденції розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану. Встановлено, час під час військової агресії РФ Україна зазнає низки потенційних викликів у сфері державної політики щодо діяльності православних церков: а) використання релігійних організацій як інструментів зовнішньої політики; б) міжконфесійні конфлікти, як результат відкритого протистояння ПЦУ та УПЦ МП, що провокує соціальну й політичну напругу в суспільстві; в) необхідність забезпечити умови для реалізації релігійної свободи вірянам православних церков з одночасним дотриманням національних інтересів. Аргументовано, що сучасні суспільні виклики у сфері державної політики України щодо діяльності православних церков визначають та формують основні тенденції її розвитку, насамперед, в умовах воєнного стану.

Серед них: зосередження на безпекових аспектах релігійної сфери; урахування історичного та сучасного досвіду державно-церковних відносин у країнах ЦСЄ для модернізації парадигми державної політики в умовах

поліконфесійного середовища; посилення нормативно-правового регулювання релігійної сфери (активізація законотворчих ініціатив, спрямованих на оновлення правового забезпечення); децентралізація у сфері релігійної політики шляхом посилення ролі місцевих органів влади в регулюванні державно-церковних відносин, зокрема щодо процедури зміни юрисдикції релігійних громад; розширення експертно-аналітичної підтримки ухвалюваних рішень у релігійній сфері та ін.

Основні положення розділу дисертаційної роботи відображені в таких працях автора: [130; 131; 134; 135; 142; 208].

РОЗДІЛ 3

ГЕНЕЗА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ: ІСТОРИЧНІ УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

3.1 Правове регулювання у сфері віросповідань як основа юридичного статусу Польської православної церкви у 1918-1939 роках

Крах європейських імперій на завершальному етапі Першої світової війни, національні революції в країнах Центрально-Східної Європи поставили на чільне місце суспільного життя проблему нацменшин, яка надовго прикула до себе увагу громадськості та правлячих кіл Європи. З одного боку, за умов поглиблення післявоєнного цивілізаційного процесу постала настійна потреба визначити правовий статус численних національних меншин, з другого – окреслилася політика деяких країн використовувати їх як фактор дестабілізації післяверсальського європейського порядку, підриву зсередини суверенітету й подальшої ліквідації незалежності новоутворених держав або вдатися до розширення своєї території за рахунок сусідніх країн. Остання тенденція добре простежується в політиці польських урядів щодо населення українських земель – Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя, частина Полісся, що становили майже третину території відродженої Польщі, де за різними оцінками проживало українців від 4,4 до 5,5 млн. осіб (49,4–61,8% населення регіону).

Усього в повоєнній Європі майже 35 млн осіб набули статус національних меншин, що врахували переможці в ухвалених мирних угодах. Зокрема, на Паризькій мирній конференції 1919 р. між головними державами Антанти та східноєвропейськими країнами було укладено Малий Версальський договір або Трактат про охорону прав меншин. Він зобов'язувала польський уряд забезпечити всім її громадянам “рівні цивільні і політичні права без огляду на національність, мову чи віросповідання” [534, s. 1937]. Цей договір гарантував нацменшинам свободу віросповідання, вільне використання рідної мови у приватному та громадському житті, участь у розподілі коштів громадських

фондів на освітні, релігійні й добродійні цілі тощо [534, s. 1938]. У випадку порушення Польщею взятих зобов'язань, Ліга Націй, як гарант, мала право забезпечити виконання цих постанов [534, s. 1940]. Зазначимо, що механізм міжнародних санкцій не був розроблений.

Ризька мирна угода 1921 р. теж підтверджувала право українців використовувати рідну мову в повсякденному житті й освіті, право на свободу віросповідання. Учасники угоди зобов'язувалися не втручатися у справи релігійних організацій, що знаходилися на території іншої держави. Угода визначала права конфесій і релігійних спільнот нацменшин на самоврядування у внутрішньому житті церкви в межах державного законодавства [535, s. 821–831].

У цьому контексті вивчення політики польських урядів щодо православної Церкви, що репрезентувала інтереси української меншини, її використання у державній політиці II Речі Посполитої дає багатий матеріал для дослідження процесів державного управління, що відбуваються три останні десятиріччя на теренах Центрально-Східній Європі, дозволяє в схожості ситуації – шукати шляхи розв'язання політичних непорозумінь. Не випадково в останні роки в інформаційному просторі України і Польщі, коли аналізується історія українсько-польських, українсько-румунських взаємин, часто вдаються до пошуку відповідей у подіях міжвоєнного періоду. Конкретно, і там, і тут мав місце перехід частини титульної нації в категорію національних меншин, а тому буде великою помилкою не осмислювати критично попередній державницько-управлінський досвід і відмовитися від суб'єктивного впливу на події з метою не допустити розвитку негативних явищ у суспільстві.

Отже, досвід (подекуди негативний) перебування українців у складі II Речі Посполитої є важливим, водночас, державна політика та політичний курс її урядів щодо меншин є болючим і застерігає від нехтування уроків історії.

Релігійна сфера відіграла важливу роль у суспільному житті поліконфесійної за складом населення II Речі Посполитій, де: до 65% населення становили етнічні поляки, а решта – національні меншини, зокрема українці (за даними дослідників від 4,4 до 5,5 млн [549, s. 227–236]), серед яких було 1,7–2

млн православних вірян. Утім, Рада Міністрів (далі – РМ) та інші державні інституції зігнорували зобов'язання передбачені в Трактаті меншин, що дало привід українській спільноті подати чотири петиції до Ради ЛН, що фактично не були розглянуті. Від 1923 р. не проводилися засідання створеної під егідою ЛН Палати міжнародного правосуддя, до компетенції якої віднесено питання дотримання урядами країн прав національних меншин. Проігнорована була пропозиція міністра закордонних справ Німеччини Г. Штреземана про створення комісії Ради ЛН для моніторингу за ситуацією з нацменшинами й розгляду скарг щодо їхнього становища [155, с. 7–8].

22 листопада 1918 р. декретом “Про вищу представницьку владу Польщі” маршала Ю. Пілсудського було проголошено тимчасовим головою (начальником) держави, який обіймав усю повноту “вищої влади в Польській республіці” до скликання Законодавчого сейму [428]. Встановлені повноваження начальника держави – призначення уряду (вжито термін Рада Міністрів), його відповідального перед ним, затвердження бюджету і законодавчих актів у формі декретів, скликання Законодавчого сейму, призначення вищих посадових осіб і вся повнота військової влади – наближалися до диктаторських. До компетенції начальника держави й урядів відійшли питання в сфері релігії й свободи віросповідання, але вони вирішувалися поступово.

У відновленій Польській державі юридичний статус православної церкви не був врегульований. Варшавська єпархія православної церкви зберігала канонічне та організаційне підпорядкування МП. Вона делегувала представників на Помісні Собори РПЦ, керувалася їх рішеннями й окремими законодавчими актами РІ. Їх чинність було підтверджено рядом законодавчих і нормативних актів вже після листопада 1918 р., серед яких зокрема: розпорядженні Генерального комісара східних земель від 15 травня 1919 р. щодо розвитку громадянських прав на територіях, що підпадали його влади, законах від 4 лютого 1921 р. і 6 квітня 1922 р. Ці документи дозволили воєводам укласти з православними єпископами угоди про застосування релігійного законодавства Російської імперії (далі – РІ) [431].

Діяльність ППЦ також регламентували:

1) декрет начальника держави “Про примусове державне управління” від 16 грудня 1918 р., яким ППЦ позбавлялася права на володіння майном на території колишнього Царства Польського;

2) розпорядження Генерального комісара східних земель від 22 жовтня 1919 р.; закон від 17 грудня 1920 р. про перехід у розпорядження держави земель в деяких повітах Речі Посполитої;

3) декрет головнокомандувача військами в Литві від 15 листопада 1921 р. про перехід у власність держави майна православної церкви, що була конфіскована російським урядом та ін. [515].

Визначено, що ППЦ могла володіти і користуватися храмами лише за дозволами органів влади, а МВіНО розпорядилося, щоб ключі від закритих і опечатаних храмів зберігалися в найближчих відділках поліції, а рішення про їх подальшу долю мало бути ухвалено згодом. Видання цих актів супроводжували акції стихійної ревіндикації (пол. – повернення), ініційовані РКЦ.

Відносини суб’єктів у сфері релігії регулювалися Конституцією Польщі, ухваленою депутатами Законодавчого сейму в березні 1921 р. Ст. 96 гарантувала громадянам рівність перед законом, зобов’язувала державні установи однаково трактувати прав усіх громадян держави. Ст. 110 гарантувала представникам меншин такі ж права, що й іншим громадян, зокрема на заснування, нагляд і управління добродійними, релігійними і громадськими організаціями й товариствами, школами та іншими педагогічними осередками, право на використання в них своєї мови і віросповідання своєї релігії. Ст. 113 надавала релігійним організаціям широкі можливості їх діяльності за умови, що це не суперечитиме державному законодавству. Ст. 120 покладала на осіб, молодших 18 років, які навчалися в закладах повністю або частково за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування, обов’язок вивчення науки про релігію, що підкреслювало важливість для польської держави релігійного статусу громадян [446].

Ст. 114 Основного закону закріплювала привілейований статус РКЦ, зокрема передбачено, що “римо-католицьке віросповідання є релігією переважної

більшості народу, займає в державі провідне становище серед рівноправних віросповідань. Римо-католицька церква керується своїми законами”. Ст.115 встановлювала, що власні (внутрішні) закони церков релігійних меншин повинні розглядатися і затверджуватися державними інституціями [446]. Отже, конституційні норми цих статей могли трактуватися з врахуванням їх пріоритетності й важливості, свідчили про панівне становище РКЦ, й те, що конституційне і канонічне римо-католицьке право не суперечили одне одному. Держава залишала за собою прерогативу встановлювати характер взаємовідносин з іншими церквами та визначати відповідність їх права державним законодавчим актам.

Зауважимо, що в перші три роки після відновлення незалежності Польщі Начальник держави і міністри розглядали ППЦ, як російський імперський інститут, який в минулому столітті завдав чимало страждань полякам, тому вважали за необхідне пристосувати її до політичного організму відновленої держави. Після ж завершення радянсько-польської війни та підписання Ризького мирного договору 1921 р. польські керманічі остаточно усвідомили важливість виведення православних єпархій з-під юрисдикції МП, що знаходився у ворожій більшовицькій Росії. Восени 1921 р. правлячі кола взяли курс на отримання православною церквою автокефалії й відмежування від РПЦ. Готовність співпрацювати з урядом у справі набуття автокефалії висловив Собор єпископів у Варшаві, що відбувся в червні 1922 р.

На нашу думку, першим кроком на шляху врегулювання статусу ППЦ і набуття нею автокефалії стало розпорядження МВіНО від 30 січня 1922 р. про затвердження “Тимчасових правил про ставлення держави до Православної церкви в Польщі”. Вони мали зберігати чинність до прийняття спеціального закону, який би регулював відносини держави з православною церквою (був ухвалений в 1938 р.) [536, s. 98-102]. Тимчасові правила перекреслили надії ієрархів на усамостійнення православної церкви від державних керманічів, на зразок державно-церковних відносин, що вибудовувалися між Римо-католицькими церквами і Святим престолом.

Тимчасові правила визначали, що вищим представницьким органом влади ППЦ є Собор єпископів, який обирає єкзарха, що обіймає юрисдикцію

митрополита. Єпископи мали складати присягу на вірність Польській державі та бути представлений міністру (ст. 2). За ініціативою вірян і за згодою собору єпископів могли створюватися філії парафії (ст. 4). МВіНО погоджувало межі єпархій і парафій (ст.9), затверджувало статут вищого теологічного православного закладу, його посадових осіб і професорський склад (ст. 12). Управління єпархії мала здійснювати Духовна консисторія, членів якої за поданням єпископі, затверджувало МВіНО за погодженням із воєводою (ст.13). Члени консисторій складали присягу на вірність польській державі в особі директора Департаменту релігії Міністерства віросповідань та освіти або воєводи. Про остаточне рішення по кандидатам міністерство повідомляло Собор єпископів і воєвод.

Ст. 14 Тимчасових правил визначала, що церковні зібрання усіх рівнів скликалися лише за погодженням із уповноваженими представниками держави. Зокрема, збори деканатів проводилися за попередньої згоди старости, з'їзд єпархій – за згодою воєводи, церковний Собор скликався екзархом за погодженням із Міністерством віросповідань та освіти. Правила не визначали мову богослужіння, але передбачали ведення метричних книг польською мовою з одночасним використанням національної мови парафіян (ст.7). Водночас в офіційній документації консисторії потрібно використовувати лише польську мову, як і в листуванні з державними органами (ст. 13). Ст. 8 передбачала, що обов'язкове вивчення учнями шкіл православного віросповідання основ релігії мало відбуватися їх рідною мовою [536, s. 98–102]. Лише за погодженням із МВіНО екзарх скликав Генеральний собор ПЦП (ст. 14). Усі переміщення священників, їх призначення на посади або звільнення відбувалися за подання єпископом кандидатури претендента воєводі[536, s. 98–102]. Зауважимо, що Тимчасові правила регулювали зовнішні зв'язки і внутрішнє життя ПЦП до 1938 р.

Як стверджував прем'єр-міністр В. Грабський, саме політичні чинники спонукали уряд видати Тимчасові правила, піклуючись про врегулювання відносин з православною церквою, що передбачала ст. 115 Основного закону. Тому Тимчасові правила не врегулювали правові колізії у державно-церковних

відносинах, серед яких зокрема: використання російських законів, правовий статус її священнослужителів, не визначено механізм самоврядування в самій церкві. У випадках, коли згадані закони суперечили нормам Конституції Польщі, автори документу уникали чітких юридичних визначень і використовувалися звороти “уряд дозволяє”, “уряд визнає”, що унеможливило інтерпретацію гарантій ППЦ, декларованої у Тимчасових правилах. Зазначимо, що архієпископ варшавський і всієї Польщі Юрій (Ярошевський) вважав, що вони не суперечили догматам церкви і зобов’язувався його виконувати, а єпископ Пантелемон відмовився їх виконувати й втратив свою посаду, а єпископ Володимир визнав чинність документа [340].

У регіонах воєводські адміністрації трактували Тимчасові правила однобічно, а в деяких випадках відверто ігнорувала їх норми, ставлячи православне духовництво у залежність від виконавчої влади. Повсякчасним явищем був тиск і втручання представників останньої у внутрішнє церковне життя.

8 лютого 1923 р. релігійний фанатик застрелив митрополита ППЦ Юрія. Кандидатуру його наступника єпископа Діонісія (Валединського) схвалив Вселенський Патріарх Мелетій IV, що стало підставою заявити прибічникам автокефалії ППЦ про її перехід під юрисдикцію Константинопольського патріархату. Втім, переговори представників польського уряду й Константинопольського патріархату про надання автокефалії тривали. Патріарх Мелетій VII був зацікавлений у наданні автокефалії ППЦ, що підносило авторитет патріархату, який виступав арбітро у польсько-російській суперечці. Спеціальна комісія Константинопольського патріархату, після розгляду документів поданих ППЦ встановила, що приєднання Київської митрополії до МП відбулося внаслідок симонії (підкупу – М.К.), а тому було анульовано [484, s. 389–391]. Патріарх Мелетій IV схвалив ідею автокефалії ППЦ, а його наступник Григорій VII підписав 13 листопада 1924 р. Патріарший і синодально-канонічний Томос про автокефалію польської церкви [172, с. 610–612]. Наступник Георгія VII патріарх Константин IV своїм листом від 13 січня 1925 р. повідоми усі Помісні Церкви про надання автокефалії ППЦ.

Урочистості з приводу передачі Томосу та проголошення автокефалії ПЦП відбулися у Варшаві 16–19 вересня 1925 р. за участю представників Константинопольської та Румунської церков, митрополита Діонісія, архієпископа Феодосія, єпископів Олександра, Олексія, Антонія, Симеона і представників польського уряду [262, с. 2]. Натомість на урочистостях були відсутні представники Сейму, президента та польських громадських організацій. Підставами для надання Томосу Вселенським Константинопольським патріархом його представник назвав канонічний обов'язок, що накладав на “Святіший Вселенський престол піклування про православні церкви, які знаходяться в потребі”; факт того, що перше відділення від Константинопольської патріархії престолу Київської митрополії й залежних від неї Православних митрополій Литви та Польщі, а також приєднання їх до МЦ відбулося із порушенням канонічних правил; наявність повної церковної автономії Київської митрополії у складі МП [262].

Проголошення автокефалії викликало суперечки з приводу канонічності цього рішення, що мали більше політичний, ніж релігійний характер. Не лише противники автокефалії, але і самі поляки намагалися використати ППЦ у власних інтересах. Водночас польське громадянство не хотіло визнати, що з політичної точки зору робилися помилки, які ускладнювали непросту проблему ПЦП. За спостереженням журналіста газети “За Свободу”, поляки прискореним темпом насаджували автокефалію тому що завдяки їй прагнули “церковного” закріплення ризьких кордонів [256, с.10].

Зазначимо, що митрополит Діонісій вважав, що воєводські й повітові адміністрації будуть трактувати акт проголошення автокефалії не лише суто церковним та формальним, але й юридичним актом, що потребувало відповідного ставлення та законодавчого закріплення згідно нового статусу ПЦП [179, арк. 2]. Він був переконаний, що проголошення автокефалії ПЦП мало стати поворотним пунктом у взаємовідносинах з польською державою, стимулювати врегулювання правового становища церкви. Натомість, неврегульованим залишався правовий статус ПЦП у фінансовій сфері, коли

всіма ресурсами виділеними з державного бюджету на власний розсуд розпоряджалось МВіНО. Така практика ставила ПЦП у залежність від виконавчої влади та залишала можливість адміністративного тиску на неї. Проблемним було визначення меж православних приходів та правового становище православного духовенства, більшість з яких були наділені правами польських громадян, але не дивлячись на це влада продовжувала практику усунення священників з їх посад під будь-яким штучним приводом без рішення суду.

Врегулюванню прав національних меншин на свободу совісті та віросповідання, сприяв ухвалений сеймом у березні 1931 р. закон “Про скасування виняткових положень, пов’язаних з походженням, національністю, расою чи релігією громадян Речі Посполитої”, який відміняв попередні нормативно-правові акти щодо привілеїв окремих громадян [546, s. 430].

Меншина проблема перебувала в полі зору органів Ліги Націй. У травні 1931 р. Рада ЛН ухвалила рішення з приводу українських петицій, яке не містило конкретного висновку. Голова Комітету Трьох А. Гендерсон з цього приводу заявив, що для прийняття остаточного рішення потрібно детально перевірити всіх наведені факти. Польські дипломати намагалися напрацювати власний план вирішення українського питання, очікуючи на який Комітет Трьох сподівався на його врегулювання, маючи намір перевірити це на наступних своїх засіданнях. Кореспондент англійської газети “Daily Telegraph” зауважив: “Серйозною проблемою є те, що Комітет Трьох був неспроможний отримати вчасно повну відповідь (польського уряду – М.К.)... зіштовхнеться з величезною проблемою” [418, р. 1-2]. Таке половинчате рішення Комітету Трьох польські газети назвали перемогою. Натомість англійська газета “Manchester Guardian” вказувала, що права української меншини гарантовані Трактатом про охорону прав національних меншин, підписаний Великою Британією, Францією, Італією, Японією та Польщею, були повністю проігноровані Варшавою [476].

У червні – липні 1932 р. питання прав меншин у сфері віросповідань і зокрема результати розгляду в ЛН українських петицій було розглянуто на

засіданні Конгресу національних меншин у Відні. Зауважимо, що 30 січня 1932 р. Рада ЛН розглянула ці петиції і засудила рішення польського уряду щодо відмови у наданні компенсацій постраждалим від політики “пацифікації” [466, р. 4]. Українська делегація заявила, що всі спроби врегулювання питання меншин не забезпечені конкретним змістом й акцентувала на недосконалості процедури захисту прав народів, які не мали власної держави або “меншини без лідера” (Minority without a champion).

Зазначимо, що правовий механізм ЛН щодо захисту меншин, зокрема в сфері свободи віросповідання, не був досконалим. Незважаючи на неодноразові порушення польським урядом міжнародних договорів та акції протесту, дієвих кроків вирішення українського питання здійснено не було. Це ж стосувалося статусу та повсякденного життя ППЦ, віряни якої повсякчас зазнавали дискримінації.

У квітні 1935 р. була прийнята нова Конституція, що закріпила трансформації в державі від демократично-парламентського устрою в бік авторитарного режиму, що супроводжувалося втручанням державних органів в усі галузі політичного, економічного і суспільного життя. Фактично відбулися зміни в ставленні держави до особистості, зокрема відкидалося вага народу як носія вищої державної влади. Основоположні права громадян було представлено в різних розділах Конституції 1935 р., а з попереднього Основного закону в документ перейшли норми про права національних меншин, свободу совісті та віросповідань (ст. 7) [447].

Основний закон по іншому регулював відносини держави й церков, надаючи преференції РКЦ. Зокрема, відносини між Ватиканом і Варшавою регулювалися конкордатом, що підлягав ратифікації Сеймом, тоді як взаємини з іншими конфесіями визначалися нормативними актами, прийняття яких в односторонньому порядку ініціювала держава. Тож за правовим статусом церкви та релігійні організації в II Речі Посполитій поділялися на зареєстровані на підставі міжнародних угод або правових актів і незареєстровані.

Безперечно, що автокефальний статус ПЦП вимагав зміни церковної організації, розбудови релігійно-соціального життя й розширення православ'я в

країні, а також ухвалення законодавчого акту замість Тимчасових правил 1922 р. Підготовлений проект “Положення про внутрішній канонічний устрій святої Автокефальної Польської Православної церкви” був обнародований у серпні 1926 р. Документ складався із сорока чотирьох пунктів, що унормовували внутрішній устрій ПЦП. Зазначимо, що в ньому були відсутні пункти про помісний собор, як орган, який би міг забезпечити реальну самостійність церкви від держави у внутрішніх справах. Уся влада концентрувалася в руках єпископату. На чолі єпархіального управління перебувала духовна консисторія, що знаходилася під постійним наглядом обер-прокурора й підпорядковувалась світській владі. У роботі з’їздів духовенства, що були передбачені 39 параграфом положення, могли брати участь миряни за благословеннями єпархіального архієрея, але отримати його було вкрай складно [393].

Зауважимо, що до 1926 р. у польського уряду не було конкретної програми устрою церкви та її взаємовідносин з державою, а проекти міністра віросповідань та народної освіти С. Грабського передбачали збереження непопулярного у православного населення синодально-консисторського устрою. Лише наприкінці 1926 р. був розроблено законопроекти, що мали на меті зміцнення соборності ПЦП, що суттєво покращило б відносини державної адміністрації з українським населенням, прихильним соборності. Подальші кроки уряду у цьому напрямку зупинилися й статус ПЦП залишився остаточно неврегульованим.

Латентний процес унормування правового статусу ПЦП завершило обнародування 19 листопада 1938 р. декрету президента І. Мосціцького “Про відношення Держави до Польської Автокефальної Православної Церкви” [429, s. 1317–1326.] і виданням 10 грудня 1938 р. розпорядження РМ “Про затвердження Внутрішнього Статуту Польської Автокефальної Православної Церкви” [522, s. 1545–1583]. Ці документи містили означення Православної церкви як польської автокефальної (ПАПЦ), що в умовах міжнародної кризи 1938 р. мало сприяти об’єднанню польського суспільства.

Декрет “Про відношення Держави до Польської Автокефальної Православної Церкви” складався з 85 параграфів, що стосувалися різних аспектів діяльності

ПАПЦ, зокрема взаємовідносин з державою, що гарантувала їй права та визначала деякі обмеження. Хоча за формою документ нагадував угоду між польською державою і ПАПЦ, але по суті був нав'язаний церкві, замість досягнення взаємоприйняттого порозуміння. Ст. 1 декларувала, що ПАПЦ у догматичних і канонічних питаннях зберігала єдність зі Східною Православною Церквою й була незалежною від будь-якої іноземної духовної чи світської влади. Окремий пункт ст. 1 і ст. 2 Декрету передбачали цілковиту свободу ПАПЦ у межах чинного законодавства, церковні приписи якої мали відповідати Декрету, її Статуту, не суперечити польському законодавству. Офіційною мовою в церковних справах визнавалася польська, але в разі звернень осіб та інституцій на інших мовах, передбачалася можливість їх використання (ст. 7) [429, s. 1317–1326].

Генеральний собор у складі єпископів, представників духовенства та мирян мав право регулювати різні сфери життєдіяльності церкви. Він скликався митрополитом за погодженням з МВіНО на підставі розпорядження президента (ст. 9, 10). Собор єпископів на чолі з митрополитом мав врегульовувати спірні питання, а його виконавчим органом було визнано Священний Синод (ст. 11, 12). Декрет передбачав можливість втручання держави в окремі церковні питання, зокрема, усунення духовної чи іншої особи з церковної посади; позбавлення повноважень, пов'язаних з духовним станом; передбачених польським законодавством (ст. 4) [429].

Митрополит, як голова ПАПЦ, обирався елекційним собором, до якого входили заступник митрополита, єпископи, представники єпархії (2 особи від духовенства і 3 від віруючих), 2 представники військових священників, намісник Почаївської Лаври, 2 представники монастирів, 2 представники від Відділу православної теології ВУ імені Юзефа Пілсудського (ст. 15–16). Декрет визначав порядок обрання митрополита, кандидатура на посаду якого мала отримати підтримку державних органів (ст. 26). Документ визначав порядок обрання єпископів і порядок призначення єпископом деканів, пасторів і вікаріїв за погодженням їх кандидатур з воєводою (ст. 35). Не громадяни Польщі не могли претендувати на жодну церковну посаду у ПАПЦ. Процедура

обрання/призначення посадових церковних осіб також була унормована в Декреті й передбачала контроль держави на кожному з етапів [429].

Зрештою, Декрет проголошував незалежність ПАПЦ від духовної або світської влади, але розглядався владою як інструмент політики для перетворення українських вірян у польських православних [429, с. 47–52]. Норми Декрету дозволяли втручання польської влади у внутрішні справи ПАПЦ.

На виконання Декрету президента уряд ухвалив Внутрішній Статут ПАПЦ [522, s. 1545–1583]. Цей документ по суті дублював положення Декрету, детально описуючи структуру церкви, повноваження екзарха, порядок обрання, призначення посадових осіб й органів управління церквою. Беззаперечно, що вплив державних інституцій було поширено на всі сфери діяльності ПАПЦ. Разом з тим, зазначимо, що Декрет президента надав становищу ПАПЦ визначеності й став важливим інструментом правового механізму регулювання у сфері православного віросповідання II Речі Посполитої.

Окремо зазначимо на проблемі правового регулювання права власності ППЦ/ПАПЦ, що було найгострішим питанням у відносинах із державою. Тимчасові правила 1922 р. не регулювали цього питання, а тому на практиці застосовувався Декрет президента від 17 грудня 1918 р., що дозволяв державі брати в управління рухоме і нерухоме церковне майно на території II Речі Посполитої [431, s. 164–165]. Важливе значення мав Статут “Про перехід у власність держави земель у деяких повітах II Речі Посполитої” від 17 грудня 1920 р. та “Інструкція на виконання статуту щодо земель, якими володіли некатолицькі віросповідання” від 16 квітня 1921 р. Вони передбачали, що все церковне та монастирське майно переходило у власність держави, а в користуванні некатолицьких конфесій залишалися лише землі під церквами і будинками парафіяльного духовенства, землі в середині церковних огорож і кладовищ, сади та городи при церквах, орні землі й озера в сукупності з садами не більше ніж 36 га [542, s. 38–39].

Отже, держава залишала за ППЦ прерогативу користування майном, позбавивши права володіння і розпорядження, що суперечило ст. 113

Конституції Польщі 1921 р., що встановлювала для кожної визнаної державою конфесії право набуття, володіння і розпорядження рухомим і нерухомим майном для виконання релігійних, наукових і добродійних цілей. Не визнаючи за ППЦ право власності на нерухоме майно, польській уряд стягував з неї податок як з інших юридичних осіб. Неврегульованим залишалося питання власності ППЦ на західноукраїнських землях (Холмщині й Підляшші). Посилаючись на ряд законодавчі акти РІ, Генпрокуратура Польщі вважала все церковне майно державним [502]. Цей висновок державні органи використовували при розгляді спірних справ [435, s. 26]. Також ст. 12 Ризького мирного договору передбачала перехід будь-якого державного майна у власність II Речі Посполитої.

Із проблемою власності було пов'язане питання щодо виконання статей Конкордату 1925 р. Зокрема, його ст. 24 передбачала, що все майно, якого позбулася римо-католицька церква в Російській, Австрійській імперіях та Пруссії переходило у власність Польської держави [467, s. 119]. Ст. 18 Конкордату визнавала, що духовні особи та віруючі усіх віросповідань, що знаходяться за межами католицьких єпархій, повинні керуватися місцевими приписами канонічного права, а ст. 9 називала всі католицькі конфесії: латинський, грецький і вірменський обряди [445, s. 1086, 1089]. У Конкордаті не згадувалися східно-слов'янський, слов'яно-візантійський або православний обряди, що підкреслювало неправомірність застосування його норм щодо прав власності Православної церкви.

Представники Католицької церкви намагалися впливати на рішення державних органів у сфері майнових відносин і вимагали найшвидшого врегулювання прав власності ППЦ, зокрема визнання нелегальними указів імператора Росії 1832 і 1875 рр., що передавали права власності католицьких церков без їх згоди православної церкві. РКЦ наполягала, що держава могла розпоряджатися лише майном, що належало їй на правах власності. Тому церковні святині у минулому столітті були відібрані незаконно і завжди залишалися у її власності. Отже, якщо ж припустити, що все церковне майно

належало державі, то II Річ Посполита була його правонаступницею на західноукраїнських землях [467, s.107–110]. Зазначимо, що в 1920 р. було підготовлено проект “Статуту про церкви й каплиці православні”, який, за задумом авторів, мав узаконити ревіндикацію церковних будівель РКЦ [501, s. 7–32]. Утім, побоювання масових протестів українського і білоруського населення, що могло трактувати його як насилля з боку держави не сприяло введенню його в дію [463, s. 105–112].

Зрештою, питання церковного майна було врегульовано Декретом президента “Про ставлення держави до ПАПЦ” від 19 листопада 1938 р. [429, s. 1545–1583] та Статутом “Про врегулювання правового статусу власності Православної церкви” від 23 червня 1939 р. [522, s. 894].

Ст. 55 Декрету декларувала, що юридичні особи Православної церкви мали право набувати, володіти, розпоряджатися та відчужувати рухоме та нерухоме майно згідно чинного законодавства, представляти власні інтереси у судах і взаємовідносинах з органами державної влади задля захисту своїх прав [429, s. 1317–1326]. Водночас, статут стосувався нерухомості та прав власності, зокрема сервітуту, іпотеки та ін., що станом на момент проголошення II Речі Посполитої у листопаді 1918 р. належали юридичним особам ППЦ. Ст. 2 Статуту передбачала, що нерухомість і всі вказані права власності, що перейшли державі на підставі Декрету від 16 грудня 1918 р., Статуту від 17 грудня 1920 р. і на 19 листопада 1938 р. знаходились у фактичному володінні юридичних осіб ПАПЦ, визнавалися за ними [547, s. 894]. Таким чином, всі відчужені до вказаної дати православні церкви та землі залишалися у власності II Речі Посполитої. Незважаючи на численні звернення й прохання різних інституцій, державні органи затягували врегулювання питання церковної власності, що сприяло проведенню акцій ревіндикації та парцеляції.

Отже, у початковий період польського державотворення статус ППЦ не був врегульований. Її діяльність регулювалася законодавчими актами РІ, декретами начальника держави, розпорядженнями РМ, підзаконними актами, Трактатом меншин і Ризьким мирним договором. Видання урядом у 1922 р.

“Тимчасових правил про ставлення держави до Православної церкви в Польщі” (1922 р.) сприяло розриву канонічних зв’язків ППЦ з МП й отримання нею Томосу Вселенського Патріарху про автокефальний статус. Конституції 1921 р. і 1935 р. визначали спектр прав громадян Польщі в сфері релігії та свободи віросповідань і регламентували діяльність релігійних організацій. У 1938 р. видано Декрет президента “Про ставлення держави до ПАПЦ”, РМ затвердила Внутрішній Статут ПАПЦ, що забезпечили правове врегулювання діяльності ПАПЦ, але не вирішило питання церковного майна.

3.2 Організаційні засади державної політики щодо діяльності православної церкви в II Речі Посполитій

Державний апарат II Речі Посполитої відігравав ключову роль у формуванні та реалізації політики щодо православної церкви в міжвоєнний період, коли державно-церковні відносини були важливими для національної безпеки та інтеграції західноукраїнських земель до складу відновленої в листопаді 1918 р. Польської держави. Православна церква зберігала організаційний і канонічний зв’язки з московським патріархатом, що категорично не сприймала нова польська влада.

Декретом 22 листопада 1918 р. “Про вищу представницьку владу Польщі” маршала Ю. Пілсудського було проголошено тимчасовим головою (начальником) держави, який обіймав усю повноту “вищої влади в Польській республіці” до скликання Законодавчого сейму [428]. Встановлені повноваження начальника держави – призначення уряду (вжито термін Рада Міністрів), його відповідального перед ним, затвердження бюджету і законодавчих актів у формі декретів, скликання Законодавчого сейму, призначення вищих посадових осіб і вся повнота військової влади – наближалися до диктаторських. 16 січня 1919 р. Ю. Пілсудський призначив прем’єром нового уряду І. Падаревського, а сформована ним делегація представляла II Річ Посполиту на Версальській конференції.

Упродовж першого етапу державотворення (до скликання Законодавчого сейму 10 лютого 1919 р.) питаннями релігії і свободи совісті опікувалися вищі державні інституції – Регентська рада, тимчасовий голова (начальник) держави й польські уряди, що реалізовували політику в сфері релігії і свободи віросповідання. Вони зокрема, побоюючись поширення руйнівних ідей російських більшовиків і Комінтерну, намагалися вивести православні єпархії з-під зовнішніх впливів та юрисдикції московського патріарха.

7 липня 1917 р. Регентська рада ухвалила рішення про створення Міністерство віросповідань і народної освіти, що формувало та реалізовувало політику в сфері релігії. Його керівником до вересня 1918 р. був А. Поніковський [452, s. 153]. У ст. 26 Декрету Регентської ради “Про тимчасову організацію влади” від 3 січня 1918 р. за МВіНО були закріплені всі права і повноваження на опікування церковно-конфесійною сферою [430]. Відсутність у авторів цього документа досвіду державотворення призвело навіть до неточностей у назві органу вищої виконавчої влади у сфері віросповідань [430; 490, s. 8–9].

Тимчасовий голова (начальник) держави разом із МВіНО брали участь у визначенні стратегічних напрямів державної політики в сфері релігії, а реалізацію її завдань і ведення кореспонденції забезпечував департамент віросповідань цього відомства [430]. Директор департаменту і його службовці керувалися декретами тимчасового голови (начальника) держави, внутрішніми нормативними документами (інструкціями, циркулярами), що визначали повноваження і сферу відповідальності інших структур (бюро, відділів, секцій). Інформаційний характер мали різні внутрішні документи (листи, рішення, повідомлення), зокрема “Правила роботи співробітників МВіНО нижчого рангу” [452, s. 191; 509, s. 187–189].

26 січня 1919 р. у Польщі відбулися вибори до Законодавчого сейму на території Королівства Польського і Західної Галичини, у той час у Східній Галичині точилися бойові зіткнення польсько-української війни. Упродовж наступних місяців до сейму кооптувалися депутати, обрані в деяких регіонах Великої Польщі, Східної Галичини і Тешенської Сілезії. 10 лютого 1919 р. Законодавчий

сейм розпочав роботу і за десять днів ухвалив “Закон про вищі органи влади Польщі” [539], яким сейм проголошувався “суверенною законодавчою владою” з винятковим правом прийняття законів та іншими важливими повноваженнями.

Голова держави й уряд (термін трактували як Рада Міністрів) ставали відповідальними перед сеймом. Начальник держави позбавлявся права законодавчої ініціативи й оголошення ухвалених сеймом законів. Він міг висувати кандидатури міністрів лише за погодженням із сеймом, а прийняті ним державні акти набували чинності лише за підписом відповідного міністра. Закон декларував, що Начальник держави є “представником держави і вищим виконавцем рішень у цивільних і військових справах” [539]. Це рішення сейму, що отримало назву малої конституції створювало тимчасову систему державних органів і мало діяти до прийняття основного закону. Обов’язки начальника держави були покладені на Ю. Пілсудського.

Пленарні обговорення проєкту конституції завершилися 17 березня 1921 р., коли Конституція Польської Республіки була ухвалена Законодавчим сеймом [446]. Основний закон проголошував, що носієм вищої влади є нація – сукупність усіх громадян держави (на відміну від етнічного поняття). Було прийнято представницьку форму демократії, при якій створювалася відповідна незалежність парламенту від суспільства, а народний суверенітет немов би передавався в руки його представників. У конституції утверджувався принцип розподілу державних функцій між трьома групами органів: законодавчими (сейм, сенат), виконавчими (президент і уряд), судовими (незалежні суди). Парламент був наділений винятковим правом видання законів, але сенат не мав законодавчої ініціативи.

Президента обирали на спільному засіданні сейму й сенату строком на 7 років і він мав лише конституційну відповідальність, не був наділений правом законодавчого вето. Формально він очолював виконавчу владу, але практично більш сильна позиція в ній належала уряду. До Ради Міністрів (уряду), як центрального органу публічної адміністрації, входили міністри і голова (прем’єр) уряду, якого призначав і відкликав президент. Свої функції РМ реалізовувала через ухвалення рішень, видання різних адміністративних актів.

Допоміжним (робочим) органом Ради Міністрів Польщі була Президія (уперше була створена наприкінці 1917 р. й отримала назву Президія Ради Міністрів Королівства Польського). У листопаді 1918 р. після деокупації польських земель схожий орган був сформований в уряді II Речі Посполитої [441]. Із часом структура Президії РМ змінювалася, як і назви та функції її комітетів і відділів [442, s. 369–388].

На початку 1920-х рр. діяльність комітетів, секцій і відділів Президії РМ мала опосередковане відношення до церковно-конфесійної сфери в східних і західних регіонах Польщі, де компактно проживали національні меншини. Восени 1921 р. в структурі Президії РМ з'явився політичний комітет, який визначав конфесійну політику держави. До компетенції його секцій були віднесені питання церковно-релігійних відносин, становища нацменшин у південно-східних воєводствах, вони також готували відповідні ухвали і розпорядження уряду [426, s. 264].

У 1924 р. у складі Президії РМ було створено комісію з усунення розбіжностей у законодавчих і нормативно-правових актах, обов'язкових для Новогрудського, Поліського та Волинського воєводств, Віленського округу та окремих повітів Білостоцького, серед населення яких переважали нацменшин (українці, литовці, білоруси та ін.). Водночас Бюро внутрішньої пропаганди й Департамент польських справ на “східних територіях” Президії РМ вивчали настрої нацменшин, спрямовували процес навернення православних українців у східних воєводствах [508, s. 411].

Повноваження чиновників вищої ланки управління визначали їхню вирішальну роль у структурі органів влади. Найвпливовішими були міністри галузевих центральних відомств (МЗС, МВС, МВіНО та ін.), за ними в ієрархії були міністри “без портфелів”, які не були наділені повноваженнями у відповідній суспільній сфері, а третю групу складали керівники центральних органів влади (департаментів, управлінь, комітетів), службовий ранг яких рівнявся міністерському.

До складу РМ входили лише міністри центральних галузевих відомств і міністри “без портфелів”, а решта вищих урядовців могли брати участь у

засіданнях (бути запрошеними) під час обговорення питань, дотичних до сфери їхньої діяльності [456, s. 76]. Зокрема, віце-прем'єр і міністр без портфеля в уряді В. Грабського (1923–1925 рр.) С. Тугут очолював секцію у справах східних воєводств і нацменшин політичного комітету РМ [375, с.11].

У перші два роки державотворення діяльність уряду базувалася на принципі солідарної відповідальності усіх членів РМ за колегіальні рішення, що забезпечував однотайність позиції усіх міністрів із ключових питань державного управління та відставку міністрів у разі втрати довіри депутатів сейму. Натомість Конституція 1921 р. змінила цю норму, запровадивши індивідуальну відповідальність міністрів за визначений галузевий напрям політики [450, s. 301, 304]. Ці зміни забезпечили міністрам більшу свободу для провадження власної міністерської політики.

Прем'єр-міністри і міністри урядів санаційного режиму також приділяли увагу релігійному питанню, зокрема відносинам із ППЦ, що ототожнювалося з українством. У 1934 р. для вироблення нової концепції національної політики і координації політики в уряді було сформовано Комітет у справах національностей, до складу якого увійшли прем'єр-міністр, міністри внутрішніх справ, військовий, віросповідань і народної освіти, сільського господарства. Перше засідання комітету було присвячено політиці щодо ППЦ, якій відводилася роль популяризатора польської культури, на противагу центрам різних сепаратистських рухів [427, s. 208–209].

На нашу думку, зміни в діяльності міністерств сталися після видання урядом у серпні 1926 р. розпорядження “Про організацію та управлінську діяльність міністерств”, яке передбачало в структурі міністерств департаменти і відділи, число яких визначав організаційний статут (ст. 3). Міністр здійснював загальне керівництво службовцями відомства, відповідав за його політику; керуючись публічним інтересом, видавав директиви, спрямовував правотворчу роботу, координував діяльність департаментів, вів листування (ст. 4). Директор департаменту здійснював керівництво відповідною структурою міністерства згідно із законом, публічними та політичними інтересами і розпорядженнями

міністра; був уповноважений контролювати діяльність відділів і координувати роботу з іншими галузевим підрозділами міністерства [520]. Застосування принципу деконцентрації у прийнятті рішень дещо обмежувало повноваження міністра МВіНО, але він забезпечував координованість управлінських рішень.

Включення до складу II Речі Посполитої Волині, Східної Галичини, Холмщини й Підляшшя, частині Полісся, у яких мешкало від 4,4 до 5,5 млн українців [549, s. 227–236], а православ'я вважалось найважливішою ознакою українства, зумовило зростання в державотворчих процесах ролі МВіНО. У 1922 р. МВіНО видало “Тимчасові правила про ставлення держави до Православної церкви в Польщі”, що аж до 1938 р. регулювали відносини державних інституцій із православною церквою [536, s. 98–102]. Правила передбачали, що єпископи мали присягати на вірність Польській державі та бути представлені Екзархом міністру (ст. 2). МВіНО давало дозвіл на створення за ініціативою вірян і згоди собору єпископів філії парафії (ст. 4), погоджувало межі єпархій і парафій (ст.9). Міністерство затверджувало зразки актів цивільного стану в православних парафіях (ст. 7), як і навчальні програми духовних семінарій (ст. 11). Лише за погодженням із МВіНО Екзарх скликав Генеральний собор ППЦ (ст. 14) [536, s. 98–102].

У червні 1924 р. РМ затвердила статут МВіНО, ст. 31-34 якого регламентували діяльність Департаменту віросповідань, у структурі якого мали діяти три відділи: міжконфесійний, християнських конфесій і нехристиянських вірувань [519]. Недоліком цього статуту, як вказував М. Полак, була відсутність координації між департаментами та відділами в ухваленні рішень [490, s. 8–23]. У 1928 р. відповідно до розпорядження РМ у Департаменті віросповідань було передбачало три відділи: римо-католицького вірування, християнських некатолицьких і нехристиянських віросповідань [521]. Відносини Польської держави з ППЦ були підвідомчі відділу християнських некатолицьких віросповідань. У вересні 1931 р. було ухвалено новий організаційний статут МВіНО, що зберігав існуючу структуру відділів Департаменту віросповідань [537].

У 1933 р. у структурі Департаменту віросповідань МВіНО функціонувало чотири відділи: католицького віросповідання і бюджету, православних віросповідань і старообрядництва, євангелічних віросповідань і сект, нехристиянських віросповідань [479, s. 311]. Ця ж структура департаменту була закріплена в 1936 р. ухвалою РМ про організаційний статут МВіНО [538], у якому зазначено, що Департамент віросповідань опікувався державно-церковними відносинами з церквами різних юрисдикцій [555] (Додаток Г).

Видання РМ кожних три-п'ять років організаційних статутів МВіНО кардинально не змінювало структуру Департаменту віросповідань, водночас свідчило про структурну нестабільність центрального органу у сфері релігії. Погоджуємося П. Лежинським, який висловив сумнів щодо ефективності діяльності МВіНО в релігійній сфері, причиною чого вважав структуру самого міністерства, якому підпорядковувалися дві зовсім різні сфери суспільного життя – релігія та освіта [452, s. 157]. Ситуацію не змінило віднесення до компетенції МВіНО після ліквідації в 1922 р. Міністерства мистецтв і культури реалізації державної політики у сфері культури, зокрема розвиток музеїв, театрів, мистецтва, а невдовзі й архівної справи [490, s. 8–23]. Ефективній діяльності МВіНО у сфері релігії не сприяв кадровий склад Департаменту віросповідань, більшість службовців якого були католиками, а подекуди іудеями, не обізнаними з канонічним правом та особливостями устрою ППЦ [194; 195].

Зважаючи на вагомість державно-церковних та суспільно-релігійних відносин у житті в поліетнічній за складом населення ІІ Речі Посполитій, МВіНО відігравало важливу роль в управлінських процесах держави. Значущість конфесійних питань також визначалася їх репрезентацією міністром і директором Департаменту віросповідань МВіНО щодо роз'яснення суті конкретних питань чиновникам відомства для налагодження конструктивної співпраці з апаратом президента, прем'єр-міністром, депутатами сейму та сенату [452, s. 155–156]. МВіНО видавало часопис “Dziennik Urzędowy”, у якому оприлюднювали урядові розпорядження і постанови [430].

Як член РМ, міністр МВіНО координував і спрямовував конфесійну політику держави, взаємодіяв з іншими центральними відомствами. Важливою була його роль у підготовці нормативно-правових актів, їх реалізація, міжвідомче узгодження, юридичне тлумачення, обговорення та взаємодія з представниками різних конфесій, фінансування урядової політики [452, s. 155]. У 1930-х рр. міністр і директори департаментів МВіНО разом із представниками православної ієрархії вдосконалювали унормування правового становища ПЦП [425].

У II Речі Посполитій більшість міністрів МВіНО були авторитетами в науковій галузі, але недостатньо компетентними в сфері релігії. Складне конфесійно-церковне середовище гальмували узвалення міністрами виважених рішень, подекуди вони демонстрували бездіяльність або перекладали ухвалення непопулярних рішень на керівника Департаменту віросповідань. Це призводило до неузгодженості дій між державними органами й негативно впливало на відносини державних інституцій із ППЦ.

Для координації векторів урядової політики щодо ППЦ, пов'язаних із політикою в національному питанні, МВіНО ініціювало проведення міжурядових конференцій за участю представників інших центральних відомств. Зокрема, на міжурядовій нараді 25 лютого 1920 р. за участю міністрів закордонних і внутрішніх справ, державного секретаря РМ, депутатів сейму аналізували впливи московської патріархії на православні громади Холмщини та Підляшшя, обговорювали напрями державної щодо ППЦ у східних воєводствах [504, s. 30].

Акцентуємо, що питання обмежувального впливу ППЦ на українську меншину Польщі завжди були в полі зору міністра і чиновників МВС, які впливали на введення актів цивільного стану і видачу свідоцтв, що було компетенцією священників парафій [452, s. 181]. Зокрема, відповідно до розпорядження президента від 1 лютого 1927 р. "Про статус природного руху населення" міністр затверджував форму ведення метричних книг [516].

Показовою в державно-церковних відносинах була роль військового міністерства в контексті порозуміння вояків різних релігійних конфесій. Задля

цього й задоволення пастирських потреб вояків некатолицького віросповідання в червні 1919 р. у складі Департаменту мобілізаційно-організаційної роботи було створено бюро некатолицьких віросповідань, до якого увійшло Головне душпастирське управління православних, євангелістів, іудеїв, мусульман та ін. [513]. Також при штаб-квартирах міністерства в адміністративних центрах воєводств діяли інформаційні відділи, які збирали й узагальнювали інформацію про конфесійну ситуацію в регіоні [525, s. 83–88]. Окрім того, декрет президента “Про відношення Держави до Польської Автокефальної Православної Церкви” (1938 р.) визначав повноваження військового міністра щодо призначення голів деканатів і військових капеланів, їхніх заступників, організацію проведення богослужінь (ст. 68–69), відповідальність військового православного єпископа за зв’язки міністра з головою ППЦ (ст. 65) [429, s. 1317–1326].

До компетенції міністра закордонних справ відносилися комунікації з Апостольським престолом, що сприяли вирішенню міжрелігійних конфліктів на ґрунті виконання конкордату 1925 р. Також МЗС опікувалося польськими делегатами в комісіях Ліги Націй, які розглядали порушення прав української меншини та вірян ППЦ в Польщі. Міністерство фінансів забезпечувало фінансування політики у сфері релігії, а також контролювало стягнення податків із духовенства й церковного майна. До компетенції Міністерства сільського господарства і реформ відносився контроль за нерухомим майном ПЦП [452, s. 181, 182].

18 листопада 1938 р. Президент І. Мосцицький видав Декрет “Про відношення Держави до Польської Автокефальної Православної Церкви”, який суттєво розширював повноваження МВіНО. Його згода була потрібна для включення до ПАПЦ іншої релігійної організації з її внутрішнім устроєм (ст. 3), скликання генерального та еклеційного соборів (ст. 10, 15), обрання кандидатів на посаду митрополита ПАПЦ (ст. 22, 17), зміну голів єпархій і призначення єпископів (ст. 25–28), відкриття церковних посад і змінення вимог до православного духовенства (ст. 40), утворення нових православних монастирів (ст. 46), ухвалення статутів релігійних братств (ст. 47), призначення

на церковні посади осіб, які не мали польського громадянства (ст. 48) тощо [429, s. 1317–1326].

Реалізацію державної політики щодо православної церкви забезпечували місцеві органи, що створювали на рівні адміністративних одиниць – воєводств, повітів, міських і сільських гмін [438, s. 45]. Процес формування їхньої структури розтягнувся на два роки й супроводжувався військовими діями українсько-польської війни 1919 р. на сході країни та радянсько-польської 1920 р. війни в її центральних регіонах. Зрештою формування місцевих органів виконавчої влади у східних воєводствах завершилося лише в 1920–1921 рр.

До ухвалення Законодавчим сеймом основного закону повноваження воєводи у сфері віросповідань не були чітко визначені, він реалізовував їх через спеціальні відділи при воєводському управлінні на кшталт департаменту віросповідань МВіНО [526, s. 12]. Утім він повідомляв центральній адміністрації про факти порушень священниками правил богослужінь, зокрема їх проведення за межами парафій ППЦ [477, s. 265]. Спеціальна адміністрація воєводств мала власну структуру відділів: військовий, справедливості, фінансів, пошти і телеграфів, аграрної реформи, релігійних віросповідань і народної освіти, промисловості та торгівлі, комунікацій, соціального забезпечення [454, s. 51].

Органи влади першої та другої інстанцій власне були посередниками під час розгляду чиновниками МВіНО різних звернень у сфері релігії й свободи совісті, до компетенції якого вони відносилися. Подібний розподіл повноважень не дозволяв місцевій владі самостійно ухвалювати рішення з урахуванням особливостей церковно-конфесійної ситуації в регіоні [554, s. 572].

Політика щодо православного та іудейського віросповідань у східних воєводствах була спрямована на полонізацію національних меншин і, як зазначено в рекомендаціях директора департаменту МВС від 3 січня 1921 р. органам влади першої і другої інстанцій, мала політичне спрямування [548, s. 28–29]. Видані в 1922 р. МВіНО “Тимчасові правила про ставлення держави до Православної церкви в Польщі” спрямовували діяльність органів виконавчої влади на захист державних інтересів та делегували їм нові повноваження для

контролю і впливу на діяльність ПЦП. Президія Поліського воєводства в листі міністру підтримала ініціативу МВіНО й запевняла в їх реалізації у найкоротші терміни [497, s. 55].

Вищими адміністративними органами воєводств у західноукраїнських землях II Речі Посполитої були Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське управління. Три перших були утворені в грудні 1920 р. на підставі закону “Про тимчасову організацію органів адміністративної влади другої інстанції (воєводств)” [544], а інше – в лютому 1921 р. відповідно до закону “Про нормалізацію правно-політичного становища земель, приєднаних до території Польщі” від 4 лютого 1921 р. [545]. Ці воєводські управління очолили призначені президентом воєводи, а їхні повноваження визначали урядові розпорядження [518].

Воєводським управлінням підпорядковувалися всі інші регіональні інституції, зокрема повітові староства, поліція, магістрати та ін. Громадсько-політичний, загальний і відділ самоврядування воєводських управлінь підпорядковувалися МВС, а інші – профільним міністерствам [63, с. 26]. Зазвичай у вирішенні церковно-релігійних питань воєводські управління співпрацювали з МВіНО [556, s. 39]. Для ефективної діяльності адміністрацій усіх рівнів перевагу надавали службовцям польського походження й лояльним до польської влади особам [492, s. 100].

Для реалізації окремих напрямів державної політики в структурі воєводських управлінь створювали галузеві відділи, зокрема відділ у справах віросповідань забезпечував нагляд держави за парафіями та релігійними громадами. Діяльність цього відділу охоплювала різні церковні конфесії, а також сприяла політиці покатоличення українського населення в східних воєводствах [242, арк. 2–38]. Зокрема, у Львівському воєводстві співробітники відділу проводили моніторинг настроїв мешканців, шляхом погроз і залякувань запобігали переходу греко-католицьких громад до ППЦ [469, арк. 15].

Вважаємо, що одним з інструментів політики в релігійній сфері в східних воєводствах було листування відділів воєводських управлінь у справах релігій з

парафіями (парохіями), старостами релігійних громад і повітовими старостами. Через листування затверджували бюджетні кошториси, орендні договори парафій, розглядали клопотання про державні дотації священниками, членами їхніх родин [453, арк. 1–3]. Отримання православними священниками державних дотацій було можливе лише за згодою воєводи [531, арк. 1–3]. Також воєводські управління щомісячно отримували письмові звіти від повітових старост про настрої серед вірян [541, арк. 102]. Подібну інформацію повітові старости направляли до відділків поліції і структурних підрозділів МВС [36, с. 98].

Апарат воєводських управлінь формувался з числа відданих Польській державі осіб, зокрема в 1923 р. із 283 службовців Волинського воєводського управління 42 особи (14,8%) були колишніми військовими, а з 38 старших офіцерів поліції краю 21 особа (55,2%) перейшла на службу із війська [458, с. 93]. Частина управлінців складала поляки з числа колишніх офіцерів армії та уряду УНР, найвідомішим серед яких був волинський воєвода Г. Юзевський [239, с. 176–179].

Головою загальної та спеціальної адміністрацій у повітах був староста, до повноважень якого відносилися питання у сфері релігії. Призначення на посаду старости здійснював міністр внутрішніх справ. У 1932 р. були введені посади міських воєвод, які здійснювали управління в містах із числом мешканців понад 75 тис.

Отже, стратегічний курс Польської держави у сфері релігії та свободи совісті визначали Начальник держави, Президент і Рада Міністрів, а його реалізацію забезпечував Департамент віросповідань МВіНО. Поєднання управлінських функцій щодо двох різних сфер суспільного життя – релігії та освіти не дозволяло йому забезпечити дієву реалізацію державної політики. Організаційна будова департаментів і відділів МВіНО неодноразово змінювала, що свідчило про структурну нестабільність цього органу, недосконалість кадрового механізму урядової політики. У структурі Департаменту віросповідань функціонував окремий відділ, який курирував відносини з ППЦ. У реалізації політики щодо православної церкви брали участь силові відомства – МВС, Військове міністерство, а також МЗС. Опосередковано в державну політику в

національному і релігійних питаннях втручалися і забезпечували комітети, секції та відділи Президії РМ. Воєводські управління, воєводи у взаємодії з органами поліції, прокуратури й повітовими старостами реалізовували державну політику щодо православної церкви в східних областях.

3.3 Державна політика щодо православної церкви на західноукраїнських землях: особливості та етапи

Державна політика щодо православної церкви посідала вагомe місце в діяльності урядів відновленої II Речі Посполитої і стала важливим чинником її суспільного життя. Вибір пріоритетів державної політики належав архітекторам відновленої Польської держави: маршалу Ю. Пілсудському, націонал-демократам (Р. Дмовському, І. Падаревському, І. Дашинському та ін.) та їхнім політичним послідовникам у парламенті й уряді.

Націонал-демократи, або ендеки, які формували уряди до травня 1926 р. і контролювали Сейм, намагалися створити мононаціональну країну й бойкотували Малий Версальський договір (Трактат меншин). Прем'єр-міністри і члени перших урядів не зважали на зростання національної свідомості серед національних меншин, а вирішення "українського" питання розуміли лише як надання національної автономії, асиміляції, не виключаючи використання силових методів. Інший варіант політики в національному питанні репрезентували прихильники Ю. Пілсудського (пільсудчики – авт.), які першочерговим завданням вважали подолання негативного ставлення меншин до Польської держави. Пропагована ними концепція прометеїзму передбачала утворення під егідою Польщі федерації східноєвропейських країн, а їх населення колонізовано гнучкими методами адміністрування [451, s. 30]. Пропонована пільсудчиками політика державної асиміляції мала сформувати в меншин почуття поваги до Польської держави.

На момент проголошення в листопаді 1918 р. II Речі Посполитої майже 75% православних з числа її населення становили українці, які переважно заселяли

Волинь, Холмщину, Підляшшя й частину Полісся (від 4,4 до 5,5 млн українців або 49,4–61,8% тутешнього населення [549, s. 227–236.]). Їхня національна свідомість формувалася під впливом православної церкви, яка на кінець 1918 р. об'єднувала 1411 громад. Із державної церкви вона трансформувалася в толеровану релігійну спільноту українців і білорусів, які ставилися до неї, як до осередка національного гуртування та плекання національної свідомості. Польську й українську позицію зближувало бажання вивести православні єпархії з-під юрисдикції МП.

Державну політику в релігійній сфері формували Сейм, Начальник держави та Рада Міністрів, а реалізовував її Департамент віросповідань МВіНО. Цілі й напрями політики щодо православної церкви включали забезпечення польського характеру ПЦП, підпорядкування державній владі, обмеження її прав власності на церковне майно, ліквідацію будь-яких зв'язків з МП. Останнє було можливо шляхом набуття ППЦ автокефалії від Вселенського Патріарху, що цілковито відповідало православним канонам.

У період режиму парламентської демократії (листопад 1918 – травень 1926 рр.), за нашою оцінкою, пріоритетами державної політики в сфері релігії було визначено:

1) зміцнення авторитету Польської держави та консолідація її багатонаціонального за складом населення шляхом різноманітних заходів в освітній галузі, пропаганди польської культури і літератури;

2) проведення полонізаційних заходів, зокрема встановлення всебічного контролю державних інституцій за діяльністю ППЦ, релігійними організаціями національних меншин;

3) усебічний контроль воєводських і повітових управлінь за повсякденням та господарською діяльністю українського і білоруського населення для унеможливлення їх переваг над титульною нацією в землях на схід від лінії Керзона, недопущення проявів українського сепаратизму й нелояльного ставлення до політики польського уряду;

4) згуртування поліетнічного населення “Східних Кресів” (окрім Східної Галичини) навколо польської державної ідеї, що мало здійснюватися з

урахуванням регіональних особливостей й православних традицій, виключаючи екстермінацію (з лат. *exterminatio* – знищення, винищення) українців і білорусів;

5) державні інституції мали дотримуватися декларованої свободи віросповідання, але сприяти реалізації заходів полонізації, зокрема наверненню православного населення Люблінського та окремих повітів Білостоцького воєводств у католицизм шляхом призупинення деполонізації на Віленщині й Новогродщині. [465, s. 70].

Нормалізації відносин між урядом і ПЦП сприяли ухвалення Департаментом віросповідань МВіНО в 1919 р. рішення про створення на теренах Холмщини та Підляшшя 29 православних парафій, а наступного року – 29 парафій ПЦП у різних воєводствах Польщі. На початку серпня 1920 р. схвалено призначення керманічів трьох парафій ПЦП у Варшаві [433, s. 37–38]. За участю представників різних відомств був підготовлений урядовий законопроект про православні храми й каплиці в II Речі Посполитій, що були конфісковані під час подій 1832 і 1875 рр., але через суб'єктивні обставини депутати Сейму не розпочали його розгляд [501, s. 7–24]. Також не був ухвалений урядовий законопроект про устрій та ієрархічну структуру православної церкви, розроблений Департаментом віросповідань МВіНО у співпраці з Генеральним Комісаріатом Східних земель.

Зазначимо, що питання церковної власності було врегульовано Декретом Начальника держави від 17 грудня 1918 р., згідно з яким усе рухоме та нерухоме майно ПЦП на території Польщі переходило в управління державою. Інколи також використовувався Порядок переходу в державну власність земель в окремих повітах Польщі від 17 грудня 1920 р. й Інструкція про застосування цього документу до земель не римо-католицької церкви від 16 квітня 1921 р., що передавали церковне і монастирське майно у власність держави. У володінні інших церков залишалися лише земельні наділи під будівлями церков і будинками парафіяльних священників, землі в середині церковних огорож і цвинтарів, церковні фруктові сади й огороди, орні землі, озера площею не

більше 36 га [542, s. 38–39]. Так уряд залишив за ПЦП можливість користуватися церковним майном, позбавивши права володіння та розпорядження.

Важливим напрямом урядової політики щодо ПЦП було її виведення з-під юрисдикції МП і набуття нею автокефалії [504, s. 7]. Після укладення Ризького мирного договору Варшава взяла курс на створення автокефальної православної церкви та її відмежування від РПЦ, центр якої знаходився в більшовицькій Росії. У 1922 р. єпископ Юрій (Ярошевський) і Діонісій (Валединський) через посередництво польських дипломатів у Москві звернулися до Патріарха Тихона у справі надання автокефалії, але останній обмежився призначенням єпископа Юрія патріаршим екзархом у Польщі на правах митрополита.

Тож митрополит Юрій за підтримки польського уряду розпочав переговори зі Вселенським Патріархом щодо здобуття РПЦ автокефалії, відповіддю на це став замах і вбивство 8 лютого 1923 р. владики Юрія промосковським фанатиком архімандритом Смарагдом (Латишенко). На митрополичу кафедру було обрано архієпископа Волинського Діонісія, якій продовжив курс попередника щодо автокефалії РПЦ. Спеціальна комісія Константинопольського Патріархату, розглянувши надані владикою Діонісієм документи, встановила, що приєднання в 1686 р. Київської митрополії до МП відбулося внаслідок симонії (підкупу), визнала цей акт неканонічним і анулювала його [484, s. 898–391]. Наступним кроком було схвалення патріархом Мелетієм IV автокефалії Польської православної церкви та видання 13 листопада 1924 р. його наступником Григорієм VII Патріаршого Томоса про її автокефалію [172, с.610–612].

З огляду на об'єктивні чинники митрополит Діонісій лише 13 квітня 1925 р. опублікував Томос Вселенського Патріарха, а урочисте проголошення автокефалії ПЦП відбулося у Варшаві 17 вересня 1925 р. Було створено Священний Синод, церковних округів. До складу РПЦ увійшло п'ять єпархій: Варшаво-Холмська, Віленська, Гродненська, Поліська (319 парафій) і найпотужніша Волинська (680 парафій). Владика Діонісій рекомендував проведення богослужінь українською мовою, яку з середини 1920-х рр. почали використовувати в багатьох православних церквах на Волині [245].

Нововведення в ППЦ не схвалювала місцева влада, а польська преса назвала їх проявом антидержавних настроїв і сепаратизму [193, с. 13–20].

Державні інституції в центрі і на місцях були занепокоєні високим авторитетом у ППЦ і непереборною самоідентифікацією українців. Зокрема, Люблінський воєвода закликав МВіНО підтримувати антиукраїнськи налаштованих вірян ППЦ, докласти зусиль для дискредитації митрополита Діонісія, використовувати церкву для досягнення власних політичних цілей [552, s. 32–33]. Для применшення впливу ППЦ і впливу українського національного руху єпископат РКЦ ініціював ревіндикацію (пол. – повернення) культових споруд і земель ПЦП, їх передачу католицьким громадам. Зауважимо, що термін ревіндикація частково відображав сутність акцій, оскільки на Холмщині, зокрема, до насадження російським урядом церковної унії всі святині належали православним громадам, а після переходу вірян на греко-католицький обряд стали уніатськими. І лише в 1875 р. зі скасуванням унії церковні громади та церкви повернулися до православної церкви. Отже, на Холмщині святині ніколи не були римо-католицькими, хоча в 1920-х рр. траплялися випадки їх відбирання й привласнення РКЦ (собор у місті Ліда, Свято-Миколаївський собор у Білостоці, церкви в Новому Дворі, Василькові, Ялові) [86, арк. 16–17].

У довгу суперечку між державними інституціями й православними вірянами м. Луцька переросла ініціатива католицької громади повернути їй Свято-Троїцький собор (колишній побернардинського костел, що з 1840 р. належав православній громаді). Підставою акції ревіндикації, що була розпочата у 1920 р., слугувало розпорядження Генерального комісара Східних земель від 22 травня 1919 р. і законопроект “Про православні церкви і каплиці”, що перебував на розгляді Сейму [514, s. 219]. Зауважимо, Президія Ради Міністрів відмовлялася погодити рішення на користь РКЦ до часу набуття чинності нового закону [496, s. 346–348].

Бургомістр Луцька і католицьке духовництво теж підтримали ревіндикацію Свято-Троїцького собору, аргументуючи це відсутністю у семитисячній католицької громади міста храму для проведення церковних

служб [423, s. 358; 434, s. 368–369; 436, s. 360–363]. Свою думку щодо ревіндикації храму висловив міністр внутрішніх справ, який попередив Волинського воєводу, що акція викличе протести православних вірян Луцька та околиць і підживить антипольські настрої [486, s. 381; 485, s. 400].

Зрештою, 18 листопада 1922 р. волинський воєвода видав постанову про ревіндикацію колишнього побернардинського костелу в Луцьку, що призвело до зростання антипольських настроїв і загрожувало перерости в масові акції протесту населення під національними й релігійними гаслами [491, s. 590–591, s. 700]. У справу втрутився Сейм, який після майже півторарічного вивчення питання 8 лютого 1924 р. ухвалив резолюцію про повернення православним до кінця року колишнього костелу РКЦ [459, s. 661–662].

На це рішення гостро відреагував митрополит ППЦ Діонісій, який висловив протест президенту С. Войцеховському і закликав православних вірян ігнорувати ухвалу Сейму [459, s. 666–667]. Про резонанс цієї справи на міжнародній арені Президента і уряд інформувало МЗС, що зрештою стало підставою для ухвалення 24 травня 1924 р. політичним комітетом Ради Міністрів постанови про відтермінування ревіндикації Свято-Троїцького Собору [462, s. 668, 673; 473, s. 49].

Зауважимо, що до 1924 р. проведення ревіндикацій визначалося адміністративними актами, насамперед, розпорядженням Генерального комісара Східних земель від 22 жовтня 1919 р. “Про католицькі святині латинського обряду” [527, s. 265]. Також у 1919–1926 рр. ревіндикація православних храмів відбувалася за дозволом Волинського воєводи, що свідчило про адміністративний характер цих акцій. Підставою передачі святинь найчастіше вказували відсутність вірян у православній парафії [551, s. 47; 464, s. 716–717; 498, s. 657]. Окрім того, траплялися випадки силового захоплення православних святинь ксьондзами й вірянами РКЦ [551, s. 47]. Ревіндикацію майна і земель ППЦ підтримали єпископи РКЦ, які у зверненні до Львівського воєводи акцентували, що РКЦ “безсила, доки влада бездіяльна й не підтримує

полонізації та не ініціює акції порятунку латинських парафій на сході Польщі” [478, s. 109–114].

Державні інституції повсякчас тримали в полі зору проведення ревіндикації майна ППЦ. Зокрема міністр С. Грабський у листі до Генерального прокуратура в травні 1925 р. висловив стурбованість з приводу привласнення РКЦ 1 тис. га земель у східних воєводствах країни, внаслідок чого окремі православні єпархії втратили всі свої землі. Він вважав, що Тимчасові правила 1922 р. не містили правових норм для вчинення таких дій і висловив рекомендації керуватися лише нормами цивільного права, акцентував на доцільності ухвалення закону, який би регулював передачу земель і церковних будівель РКЦ [472, s. 155; 499, s. 185].

Зауважимо, що серед інших політиків-ендеків С. Грабський чи не найбільше приділяв увагу нормалізації відносин держави з ППЦ, зокрема вважав, що православ'я сприятиме політиці полонізації, пропонував вишукувати компроміси під час повернення православних храмів РКЦ, що не завжди схвалювали представники Апостольського Престолу [500, s. 108]. За його переконанням, акції ревіндикації відволікають українців від господарської діяльності й створюють ґрунт для антидержавної агітації.

На початку 1925 р. відбулися зміни в ставленні офіційної Варшави до православної церкви. З одного боку, це зумовлено співпрацею уряду, митрополита і Синоду ППЦ у питанні отримання автокефалії ППЦ й остаточного розриву її відносин із Московською Патріархією, а з іншого – прагненням прем'єра В. Грабського уникнути соціальної напруги в східних воєводствах. Зміну позиції уряду засвідчила позиція віце-прем'єра П. Тугутта під час розгляду 30 січня на засіданні Президії РМ законопроекту про православні церкви та каплиці. Політик закликав РКЦ і ППЦ сприяти досягненню компромісів у питаннях повернення церковної власності, що мало бути зафіксовано в підготовленій за сприяння уряду міжконфесійній угоді [506, s. 219].

Зрештою суттєве корегування державної політики щодо ППЦ не завадило польському уряду укласти 10 лютого 1925 р. Конкордат з Апостольським

Престолом, що був затверджений окремим законом 25 квітня цього ж року. Договір визначав правовий статус РКЦ і ГКЦ у II Речі Посполитій, зокрема й на анексованих теренах Холмщини та Підляшші, заселених переважно православними українцями. Конкордат майже не обмежував сферу діяльності католицької церкви і залишав їй максимум свободи.

Укладення Конкордату підштовхнуло єпископів РКЦ ігнорувати домовленості з міністром МВіНО й без погодження з державними органами продовжити акції ревіндикації майна православної церкви. Державні інституції визнали загострення конфліктів за релігійною ознакою, що нівелювало “багаторічні спроби нормалізувати стосунки” [527, s. 270, s. 265–266]. Такий розвиток подій створив для адміністрації воєводств значні труднощі й загострив відносини між конфліктуючими сторонами, коли римо-католики були експансіоністами, а інші учасники пересвідчилися в тому, що справжня мета ревіндикації – знищення православ’я [527, s. 269–270].

Зрідка місцеві органи влади намагалися ігнорувати рекомендації міжвідомчих урядових нарад щодо досягнення компромісів у питаннях власності. Зокрема, наприкінці 1925 р. Володимир-Волинська повітова земельна комісія визнала власність держави на земельні володіння тутешнього православного собору за винятком земель під церковними спорудами, кладовищем і 36 га сільськогосподарських угідь. Громада храму оскаржила це рішення у Вищому адміністративному трибуналі, який скасував цю постанову [245].

26 листопада 1925 р. Синод ППЦ ухвалив рішення надіслати польському прем’єру А. Скшинському лист митрополита Діонісія, у якому той закликає уряд остаточно врегулювати її статус, визнати Томас Вселенського Патріарха про автокефалію ППЦ як церковним, так і юридичним. На переконання членів Синоду, це сприяло б покращенню відносин держави з ППЦ, що була позбавлена права власності на нерухоме майно та залежала від виконавчої влади [499, с. 1–5].

У 1920-х рр. політика полонізації православного населення у східних воєводствах передбачала впровадження в українських школах вивчення польської мови й римо-католицьких догматів. Асиміляції українців сприяло

призначення вчителями і вихователями в дитячих притулках етнічних поляків. Окрім того, Сейм і Сенат підтримали урядовий законопроект, згідно з яким діти-сироти повинні бути охрещені за римо-католицьким обрядом, а надалі навчатися та виховуватися в польських освітніх закладах [245].

У травні 1926 р. в Польщі відбувся державний переворот, у результаті якого диктаторську владу дістав маршал Ю. Пілсудський. Сейм ухвалив ряд поправок до Конституції 1921 р., що дозволили Маршалу обійняти посади генерального інспектора збройних сил і військового міністра. Він також очолив новий уряд країни, який оголосив про початок політики оздоровлення – “санації”. Керманічі санаційного режиму відмовилися від культивованої націонал-демократами конфронтації з ППЦ, сприяли її трансформації в лояльну релігійну організацію. Це було продиктовано усвідомленням важливості збереження соціальної злагоди у стратегічно важливих південно-східних воєводствах, високою національною свідомістю 4,5 млн українського населення та неможливістю ігнорувати велике число вірян ППЦ.

Для зміни негативного ставлення українців до влади уряд відновив діалог із митрополитом і єпископатом ППЦ. МВіНО за визначеною процедурою дозволило засновувати нові православні парафії й відмежувалося від ініційованих єпископатом РКЦ ревіндикаційних акцій, воєводській і повітовим адміністраціям рекомендувало враховувати інтереси православного люду за їхньої чисельної переваги серед жителів парафії, сприяло відділенню православного богослов'я Варшавського університету [470, s. 272].

Запроваджені урядом санації дали надію прихожанам ППЦ на співпрацю з владою, що підтвердила участь у Церковному з'їзді в червні 1927 р. депутатів Сейму і Сенату, волинського віце-воєводи, Луцького старости [176, с. 120–127, с. 119]. Делегати форуму від православних громад Волині, Полісся, Холмщини й Підляшшя акцентували на важливості українізації церкви, упровадження соборності в її діяльність, висвячення трьох єпископів-українців, використання української мови в богослужінні та ін. З'їзд обрав Український церковний комітет (голова А. Річинський), якому було доручено дбати про виконання його

ухвал [215, с. 54.]. Митрополит ППЦ розцінив цей захід як зухвале самочинство, а волинський воєвода влітку 1928 р. заборонив діяльність комітету, що дискредитувала політику асиміляції нацменшин [482, s. 215]. Водночас МВНО не підтримало ініціативу православних священників проводити богослужіння українською мовою [503, s. 743] та скерувало перебудову ППЦ у лояльну до державирелігійну організацію, що супроводжувалося тиском на митрополита Діонісія, Синод і духовенство [470, s. 272].

Консенсусу між офіційною Варшавою та українцями східних воєводств слугував започаткований у 1928 р. воєводою Г. Юзевським (заступник міністра в уряді С. Петлюри) “волинський експеримент”, що був варіантом “лагідної полонізації”. Намагаючись здобути лояльність українців, воєвода дотримувався ліберальних поглядів в “українському” питанні: залучав українців до воєводської і повітової влади, виховував у волинян почуття поваги й відданості Польській державі. Розуміючи важливість соціальної підтримки урядової політики, він дозволив відзначати українські національні свята, намагався врегулювати міжконфесійні суперечки, неодноразово клопотався в інтересах православних вірян перед урядом. Г. Юзевський був переконаний, що “тісне зближення Волині з Річчю Посполитою потрібно розуміти не як денаціоналізацію, а як творчий процес взаємного проникнення обох культур і наповнення українських національних елементів відповідними польськими” [455, s. 161–162]. Г. Юзевський кинув виклик рухам, які не були лояльними до польської влади, що зумовило зростання серед українців національної самосвідомості та прихованої ненависті до Польської держави.

Частиною “волинського експерименту” було намагання українізувати православну церкву на Волині, що передбачало повернення до традицій соборності, надання ППЦ українського характеру тощо. За наполяганням воєводи, МВіНО рекомендувало місцевим органам влади в проведенні ревіндикаційних акцій врахувати релігійні потреби православних у користуванні храмами [503, s. 743]. Зрештою, на теренах Волинського воєводства священники демонстрували лояльне ставлення до влади й агітували за українізацію ППЦ.

У 1929–1930-х рр. Г. Юзефський обіймав посаду міністра внутрішніх справ, де ініціював проєкт указу про скликання Помісного собору ППЦ, що був підписаний президентом 30 травня 1930 р.. Відповідно до указу було створено урядову комісію за участю представників митрополії, результатом роботи якої став проєкт Закону “Про ставлення держави до Польської автокефальної православної церкви”, але він був ухвалений сеймом лише 18 листопада 1938 р. [429].

Ситуацію в східних воєводствах дестабілізували намагання католицьких єпископів відібрати церкви і монастирі ППЦ. У вересні 1927 р. про намір ревінедикації церкви Успіння Пресвятої Богородиці (колишнього костелу Августинського монастиря) у селі Радехів Любомильського повіту повідомив луцький єпископ Л. Лозінський, який просив воєводу “підтримати його старання у цій справі” [527, s. 155–158; 489, s. 543–558]. У 1927 р. ревіндиковано храм у селі Дубечно Ковельського повіту, що тривалий час пустував через конфлікт між православними і греко-католиками [529, s. 173–179]. Майже 5 тис. православних вірян сіл Дубечно і Краско залишилися без церкви й за згодою з повітової адміністрації проводили службу в місцевій школі або в приватних будинках [530, s. 181]. Делегації від православних громад цих сіл повсякчас приїздили до столиці, де клопоталися перед Радою Міністрів, МВіНО та МВС про повернення храму, але безрезультатно.

Широкого розголосу набув конфлікт між православними і греко-католиками в селі Жабче Луцького повіту, який загострився в жовтні 1928 р. після рішення МВіНО передати нефункціональний храм чисельній православній громаді. Проти цього виступило повітове управління, очільники якого вважали це поступкою ППЦ [493, s. 192, 207–210]. У відповідь православні зайняли храм, у якому провели молебень, встановили охорону. Прибулі поліцейські заарештували священника й учасників акції, а окремих із них звинуватили в пропаганді комуністичних ідей [408, с. 3]. Митрополит Діонісій підтримав учасників акції, а польська преса назвала їхні дії антидержавними й організованою провокацією напередодні засідання сесії Ліги Націй, де мали розглядати питання про права меншин у Польщі [524, s. 3].

На кінець 1929 р. єпископат РКЦ ініціював кілька сотень судових позовів про повернення католицьким і греко-католицьким громадам 755 храмів та інших будівель, 8,04 тис. га земель [460, s. 21–22]. У 202 позовних заявах предметом оскарження було колишнє майно римо-католицьких громад, а в 553 – греко-католицьких [473, s. 46]. У Волинському воєводстві, наприклад, ревіндикація могла торкнутися 144 майнових комплексів православної церкви (Почаївської лаври, Зимненського, Корецького, Дерманського та Крем'янецького монастирів та ін.). Масовість подібних позовів вивело питання ревіндикації з юридичної площини, привернуло увагу громадянства і підносило його на державний рівень [460, s. 26].

Реагуючи на чисельні судові позови римо-католицьких дієцезій, митрополит Діонісій закликав православних вірян захищати свої святині, що викликало негативну реакцію воєводських і повітових адміністрацій. У березні 1930 р. Синод ППЦ ухвалив рішення про створення Комітету для захисту церков [1, с. 522]. У єпархіях під головуванням єпископів формували комітети для захисту святинь, а для покриття судових зборів створили спеціальний фонд [482, s. 605, 327].

Православних вірян підтримав депутат Сейму від українських виборців С. Хруцький. У грудні 1929 р. він поінформував спеціальну парламентську комісію про акції ревіндикацію на Холмщині, де 147 православних храмів перетворено на костьоли, 133 закрито, 51 зруйновано; церковні землі розparcelьовано або передано католикам. На його переконання, ситуація погіршувалася внаслідок неврегульованості на законодавчому рівні правового статусу ППЦ [550, s. 37].

У грудні 1930 р. міністр закордонних справ А. Залеський у листі до очільників МВіНО висловив занепокоєння з приводу занепаду репутації II Речі Посполитої в очах міжнародної спільноти через ревіндикаційні процеси, що трактували як порушення прав національних меншин, просив надати певні рекомендації для польських дипломатів, а також рекомендував утриматися від розгляду судових справ щодо повернення церковного майна, зважаючи на відсутність відповідної законодавчої бази [460].

Ініційована єпископатом РКЦ ревіндикація майна ППЦ потребувала погодження процедурних питань із Міністерством юстиції, зокрема, чи була ППЦ відповідачем, оскільки згідно з висновками Генеральної прокуратури вона не визнана юридичною особою й не мала права власності на нерухоме майно; або ж, чи були окружні суди повноважні розглядати такі справи та ін. [475, s. 34].

Необізнаність урядових структур щодо позовів католицького єпископату про ревіндикацію викликала в чиновників застороги відносно ототожнення РКЦ із Польською державою, що живило антипольські настрої українського та білоруського населення. МВіНО вважало доцільним повернення РКЦ лише окремих православних храмів з урахуванням реальних потреб церковних громад і настроїв населення, рекомендувало знаходити компроміси між представниками церков, що мали ґрунтуватися на відповідній законодавчій базі [474, s. 48–50].

Очільники Люблінського і Мазовецького воєводств воліли для зміцнення польської державності на Холмщині та Підляшші залишити більшість нефункційних православних храмів закритими. У 1928 р. під приводом запобігання поширенню антидержавних настоїв і пришвидшення переходу вірян до римо-католицької церкви у східних воєводствах було закрито 171 православний храм, із 116 церков, що перебували у власності держави, 20 планувалося відкрити, 96 – розібрати до цегли; також не погоджували будівництво нових святинь. Повсякчас православні віряни проводили службу Божу просто неба під зачиненими храмами, що призводило до конфліктів із місцевою адміністрацією [482, s. 605, 305–307, 308].

Для обговорення зловоденних питань діяльності ППЦ митрополит Діонісій намагався скликати церковний собор, але МВіНО категорично заперечувало. Митрополит погодився передати це право Президенту, уряд мав би лише контролювати організаційні (підготовчі – авт.) засідання собору, офіційною мовою якого була польська [71, с. 281].

30 квітня 1930 р. було оприлюднено Декрет Президента про скликання собору ППЦ, а наприкінці червня відбулося його перше підготовче засідання

(сесія) за участю митрополита (голова), архієпископів, професорів відділу православної теології Варшавського університету, 25 делегатів від духовенства й мирян і 3 делегатів від уряду [154, с. 42–43]. У вересні 1930 р. опубліковано Регламент Генерального Собору, що мав гарантувати “народність і демократичність” рішень, які ухвалюватимуть учасники форуму з числа громадян Польщі [44, арк.7].

Упродовж 1930–1935 рр. відбулася 71 підготовча сесія собору, але він так і не відбувся. Керманічі МВіНО декларували дотримання демократичних принципів у діяльності релігійних організацій, але обмежували правосуб’єктність ППЦ, заперечували її соборний устрій. Причинами невдачі ініціативи проведення собору дослідники називають ворожу налаштованість депутатів Сейму, вплив РКЦ на ухвалення дискримінаційних рішень щодо православної церкви, відсутність у церкві богословів, здатних забезпечити ефективну роботу підготовчих комісій та ін. [154, с. 46].

Центральна і воєводська влада проводили парцелювання церковних земель, що передбачав Конкордат 1925 р., а алгоритм процедури було визначено послами Ватикану й МВіНО. Це призвело до перерозподілу багатьох земель ППЦ, зокрема лише на Волині до 1932 р. до державної скарбниці безвідплатно перейшло 18493 дес., грошову ж компенсацію отримували лише приватні особи [1, с. 522]. Зауважимо, що законодавство не регламентувало парцеляцію “поповок”, підставою якої були рішення Верховного суду за 1931–1932 рр. щодо колишніх унійних земель, які перейшли у власність держави ще до ухвалення нового закону й ст. 24 Конкордату. Зазначимо, що представники Ватикану не погоджувалися з подібним трактуванням і вважали таке майно церковною власністю [499, с. 80–81].

Справа ревіндикації у східних воєводствах виявилася складнішою, ніж вважав єпископат РКЦ. Православні віряни чинили неочікуваний опір, що викликало релігійний антагонізм між католиками і православними, породжувало антидержавні настрої. Уряд і Верховний суд змушені були зважати на це. У 1931 р. останній ухвалив рішення про визнання ППЦ

релігійною організацією і її право володіти й набувати майно [500, s. 190–191]. У листопаді 1933 р. під тиском уряду Верховний суд визнав правомірність розпорядження Генерального Комісара Східних земель від 22 жовтня 1919 р. про відчуження колишніх католицьких костелів і своєю ухвалою припинив передачу прав власності православних громад [528, s. 42]. Ця ухвала відхиляла намагання католицького єпископату в судовий спосіб досягти вирішення питання про приналежність храмів, алене зупинила ревіндикацію окремих святинь на підставі адміністративних розпоряджень воєводи. Погоджуємося з думкою сучасника тих подій, історика церкви І. Власовського, що рішення Верховного суду мали виразний політичний характер і були нав'язані урядом Польщі, адже дозволяли владним структурам частково вирішувати складні проблеми щодо церковного майна, зокрема відмовляти католицькому єпископату у відчуженні колишніх уніатських церков [33, с. 75].

За умов світової 1929–1933 рр. економічне становище Польщі суттєво погіршилося, що особливо відчували в заселених переважно українцями південно-східних воєводствах. Обставини були сприятливими для проведення ініційованої ОУН “протестаційної акції” у Східній Галичині. Для стабілізації ситуації в країні Ю. Пілсудський у серпні 1930 р. очолив уряд, розпустив парламент і призначив дострокові парламентські вибори. Були заарештовані 22 депутати від опозиції й українських партій, 5 тис. активних діячів опозиції. За особистою вказівкою керівника держави восени 1930 р. проведено репресивно-адміністративну акцію “пацифікації” (утихомирення – авт.) Східної Галичини, для чого залучені спеціальні відділи поліції та армійська кавалерія, що оточували українські міста і села, проводили езекуції активістів, нищили майно українських господарств і просвітницьких товариств. За оцінкою часопису “Розбудова нації”, Східна Галичина зазнала “страшних спустошень”. Покарання застосовувалися до священників, а в селі Богатковець до смерті замордовано пароха Мандзія [238, с. 250–253].

Ці безчинства вчиняли під приводом пошуку “терористів” і мали на меті залякати українське населення.

Акції “паціфікації” засудила європейська громадськість і покритикувала західна преса, зокрема “The Manchester Guardian” назвала її найбільш брутальним учинком проти національних меншин [196, с. 322–323]. Вони стали предметом розгляду в комісії Ліги Націй, до секретаріату якої подано петицію, підписану 62 депутатами британського парламенту, у якій акцентовано, що санкціоновані польським урядом дії порушують угоду Польщі з країнами Антанти від 29 червня 1919 р. і ст. 7 Конституції Польщі 1921 р., що гарантували нацменшинам дотримання їхніх прав [320, с. 29–34].

МВіНО намагалося спрямовувати діяльність ППЦ через розподіл бюджетних дотацій, започаткувавши в 1928 р. їх розподіл через воєводські управління. Найбільшу суму державної дотацій зафіксовано в 1929 і 1930 рр., коли Департамент віросповідань МВіНО ініціював збільшення державних виплат вищому духовенству, членам консисторій у Варшаві, Вільнюсі, Гродному, Луцьку, Пінську, парафіяльним священникам, духовним семінаріям у Вільнюсі й Кременці, відділу православного богослов'я Варшавського університету (Додаток Е) [471].

У другій половині 1930-х рр. римо-католицький єпископат не припиняв домагань ревіндикації майна православних громад. Його підтримували шовіністично налаштовані політики й урядовці, які обіймали ключові посади в останні роки керівництва держави маршала Ю. Пілсудського (помер 12 травня 1935 р.). Один із керівників цього угруповання – міністр закордонних справ Ю. Бек під час зустрічі з представниками Ліги Націй у вересні 1934 р. заявив про відмову Польщі виконувати Малий Версальський договір, відомий як Трактат меншин, що зобов'язував владу гарантувати всім громадянам країни рівноправність. У 1935 р. католицький єпископат спрямував до Рівненського окружного суду позови про ревіндикацію 75 православних святинь, які раніше були уніатськими храмами (ухвала Верховного суду 1933 р. стосувалася лише римо-католицьких костелів). Окружний суд відкинув ці прохання, але ревіндикаційні й полонізаційні заходи не припинилися.

У середині 1930-х рр. діяльність у галузі національної політики і сфері релігії активувало Міністерство внутрішніх справ. Міністр В. Перацький

(координатор “пацифікації” на Львівщині й антиукраїнських погромів на Лемківщині, Волині й Поліссі) ініціював створення Президії РМ Національного Комітету. Його завданням було визначення векторів національної політиці й координації зусиль, спрямованих на “державну асиміляцію національних меншин” [125, с.124–125].

Наприкінці 1930-х рр. зусилля санаційного режиму й католицьких клерикалів були спрямовані на навернення українців до католицизму. Цю акцію проводили воєводські й повітові адміністрації за допомогою поліції та польських колоністів-осадників, але вона зазнала невдачі. У другій половині 1937 р. у прикордонних повітах Волинського воєводства проводилося навернення до католицизму православних українців, що викликало протест з їхнього боку [149, с.124–125].

Політика полонізації зачепила українських дітей і підлітків. У початкових школах Східної Галичини директори й учителі нав’язували молодшим школярам релігійну освіту за католицьким обрядом, хоча ст. 120 Конституції 1921 р. декларувала право здобуття такої освіти, а вибір конфесії мав погоджуватися з батьками чи опікунами учнів під контролем Департаменту віросповідань МВіНО [446, s. 165]. Також Тернопільський воєвода повідомляв керівництво МВіНО про відмову місцевого населення визнавати себе поляками, вказував на випадки “крадіжки душ” дітей неодружених пар, хрещення яких священники провели за обрядом іншої церкви і записували їх у метричні книги як дітей парафіян цієї ж церкви [487, s. 517–520]. Отже, санаційний режим нехтував конституційними нормами й обмежував право свободи віросповідання української меншини.

Улітку 1938 р. проведено акції “навернення” українців і руйнування православних святинь на Холмщині й Південному Підляшші Координаційного комітету при командуванні II військового корпусу в Любліні, сфера відповідальності якого охоплювала Волинське воєводство і кілька повітів Люблінського [482, s. 338, 605]. За підтримки військовиків повітові координаційні комітети закривали православні храми, а старости й адміністрації гмін підготовляли знищення святинь.

Руйнування церков на Холмщині й Підляшші засудив Собор єпископів ППЦ (липень 1938 р.), утім його звернення уряд проігнорував. Православних вірян підтримав митрополит ГКЦ А. Шептицький, який у “Посланні у справі Холмщини” засудив ганебну акцію уряду та мовчання католицького єпископату та Ватикану. Протести православних викликали співчуття й реагування європейських країн. Урядові інституції були змушені зважити на негативну позицію Німеччини, зокрема МВС видало наказ припинити подальше руйнування православних храмів на Холмщині й репресії проти православних, а тим, хто під дією залякувань перейшов у католицизм, було дозволено повернутися в православ'я.

Головні принципи державної політики щодо ППЦ визначив Декрет Президента “Про відношення Держави до Польської автокефальної Православної Церкви” від 18 листопада 1938 р. [429, s. 1317–1326.]. Її головним завданням було названо зміцнення автокефалії православної церкви, що підтверджувала нова назва церкви – Польська Автокефальна Православна Церква (ПАПЦ), яку рекомендували використовувати в усіх офіційних документах [505, s. 148].

Аналіз листів МВіНО з грифом “таємно” на адресу керманічів Волинського, Львівського, Люблінського, Тернопільського воєводств за період із грудня 1938 р. по серпень 1939 р. дозволив визначити рекомендації центрального відомства в релігійній сфері, зокрема:

1) релігія має сприяти досягненню народної єдності, а воєводи повинні запобігати міжконфесійним конфліктам і зупиняти будь-які спроби поширення комуністичної пропаганди;

2) продовжувати полонізацію православних парафій, однак утримуватися від видання наказів, які неможливо виконати;

3) підтримувати авторитет духовних осіб, які виявляли лояльність до Польської держави; вдержувати духовенство, насамперед некатолицькі конфесії, від участі в політичній діяльності;

4) воєводським і повітовим управлінням негайно інформувати МВіНО про будь-яку діяльність православної церкви, що суперечить Декрету Президента і Статуту ПАПЦ;

5) ПАПЦ уникати відносин із РПЦ, а відносини з ін. православними конфесіями повинні відповідати завданням зовнішньої політики Польщі;

6) місцевим органам влади сприяти викладанню основ релігії у школах, а вивчення основ релігії православної конфесії вважати меншим злом, ніж заснування нових православних парафій;

7) забезпечувати освітній процес у школах польською мовою, не забороняти викладання українською мовою в духовних семінаріях [505, s. 139–140, 148–150, 217].

Підсумовуючи проведений вище аналіз державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви на західноукраїнських землях, вважаємо за доцільне, виділити три основні етапи її формування.

– етап перший: листопад 1918 р. – травень 1926 р.;

– етап другий: травень 1926 р. – вересень 1934 р.;

– етап третій: вересень 1934 р. – вересень 1939 р.

Особливості реалізації кожного визначеного етапу формування державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви на західноукраїнських землях узагальнені в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Етапи формування та реалізації державної політики
II Речі Посполитої щодо діяльності ППЦ***

Етап	Основні характеристики
1	2
I етап (листопад 1918 р.– травень 1926 р.)	Відбулося формування в процесі розбудови демократичних підвалин національної державності головних векторів політики нової Польщі щодо православної конфесії. Завершення радянсько-польської війни, укладення Ризького мирного договору 1921 р., перманентне протистояння з радянською РФ, що намагалася нав'язати комунізм країнам Центрально-Східній Європі, визначили загальнодержавні пріоритети уряду: звести на східному кордоні Польщі “залізну завісу” для недопущення поширення ідеології світової революції, вивести православні єпархії з-під юрисдикції Москви та сприяти православній церкві в отриманні автокефалії (самостійності). У січні 1922 р. уряд видав “Тимчасові правила про ставлення Уряду Речі Посполитої до Православної церкви в Польщі” і завдяки його постійним зверненням до Константинопольської патріархії Вселенський Патріарх Григорій VII 13 листопада 1924 р. підписав Патріаршій Томос, який надавав автокефалію Польській православній церкві.

Продовження таблиці 3.1

1	2
II етап (травень 1926 р. – вересень 1934 р.)	Реалізується політики “державної асиміляції” українців, що не передбачала їх культурної і конфесійної капітуляції, а вимагала цілковитої лояльності до Польської держави. Контрольована державними структурами ППЦ була одним із інструментів реалізації політики уряду, відносини з якою визначалися інтересами Польщі й доцільністю. Для контролю за діяльністю церкви уряд затулював врегулювання статусу ППЦ і її майна, що дозволяло державним органам втручатися в її діяльність, залежно від політичної кон’юнктури вітати або відкидати ініціативи єпископату РКЦ щодо ревіндикації храмів, що викликало опір православних вірян. Спроби уряду встановити тотальний контроль над усіма сферами діяльності церкви суттєво обмежували її правосуб’єктність, суперечило декларованому принципу соборності й не відповідало інтересам православних українців. За особистою вказівкою Ю. Пілсудського восени 1930 р. поліція та військові підрозділи провели адміністративно-репресивну акцію “пацифікації” у Східній Галичині, що викликало критику міжнародної спільноти. У листопаді 1933 р. Верховний суд відхилив намагання католицького єпископату в судовий спосіб вирішити питання приналежності православних храмів.
III етап (вересень 1934 р. – вересень 1939 р.)	Наступ на свободу віри й православної церкви, ініційований правими політиками в уряді, яких підтримали католицькі клерикали. Реалізацію політики щодо православної церкви забезпечувало не лише МВіНО, а також МВС і Військове міністерство. Зміна політичного курсу була започаткована заявою міністра Ю. Бека в Лізі Націй у вересні 1934 р. про відмову Польщі виконувати умови Малого Версальського договору (Трактату меншин), який зобов’язував гарантувати всім громадянам країни рівноправність. У 1935 р. відновлено ревіндикаційні акції в південно-східних воєводствах Польщі, у 1937 р. – розпочато “навернення” у католицизм православних українців Волині, започатковано репресії проти православних святинь, у 1938 р. відбулася нова хвиля “навернення” православних і знищення православних святинь на Холмщині й Підляшші. Усі звернення православних вірян і заяви собору єпископів ППЦ були зігноровані владою й лише негативна реакція демократичних країн Європи зупинила руйнування православних святинь. Репресивний характер “ревіндикаційних” заходів дає підстави вважати їх напрямом державної політики.

*Джерело: систематизовано та узагальнено автором

Головні проблеми реалізації державної політики II Речі Посполитої щодо діяльності ППЦ (в рамках інституційно-правового та ресурсного забезпечення такої політики) систематизовано у табл. 3.2.

Отже, вважаємо, що з урахуванням історичних уроків політики II Речі Посполитої щодо ППЦ та її наслідків для двосторонніх відносин державна політика України повинна базуватися на принципах історичної об’єктивності, усебічного забезпечення свободи совісті, дипломатичного діалогу, чому

повинні сприяти спільні дослідження українських і польських науковців та комеморативні практики.

Таблиця 3.2

Проблеми реалізації державної політики II Речі Посполитої щодо діяльності ППЦ (в рамках інституційно-правового та ресурсного забезпечення такої політики)*

Вид забезпечення	Деталізація проблем
Інституційно-правове забезпечення	<p>дублювання функцій державних органів у реалізації державної політики у сфері релігії, що призводило до розмитості відповідальності та неузгодженості дій. Постійне втручання виконавчої влади в церковне управління, включно з призначеннями духовенства та змінами меж єпархій;</p> <p>державна політика орієнтувалася на контроль, а не на партнерство з православною церквою;</p> <p>привілейоване положення римо-католицької церкви закріплено в Конституції 1921 р. (ст. 114). Законодавчі акти, які регулювали діяльність ППЦ, носили декларативний характер і залишали простір для дискримінації;</p> <p>держава визнавала лише ті норми, які не суперечили її політичним інтересам, що обмежувало самоврядність церкви.</p>
Ресурсне забезпечення	<ul style="list-style-type: none"> – недостатня кількість православних духовних шкіл, особливо на територіях з переважно українським населенням; – бюджетне фінансування ППЦ здійснювалося непрозоро і на дискреційних умовах, залежало від МВіНО; – низький рівень включення православної громади у формування публічної думки. Брак ефективних механізмів зворотного зв'язку між ППЦ та органами влади; – кадровий склад профільних державних органів переважно формувався з осіб католицького віросповідання, які часто не мали фахової підготовки в питаннях православ'я; – низький рівень знань щодо канонічного права та внутрішнього устрою ППЦ; – випадки упередженого ставлення до ППЦ та використання правових прогалин для адміністративного тиску.

*Джерело: узагальнено, систематизовано та адаптовано автором

З огляду на це, доцільно рекомендувати:

1) сприяти багатоканальному міжконфесійному діалогу православних та католицьких ієрархів і богословів для усунення стійких стереотипів та вироблення спільної позиції для досягнення взаєморозуміння. Переосмислення сутності державно-церковних відносин в Україні;

2) забезпечити оновлення політики національної пам'яті шляхом запровадження спільних меморіальних ініціатив, зокрема підготовка й видання спільних монографій і документальних збірок, організації круглих столів і

музейних експозицій, що відображатимуть об'єктивну картину місця й ролі ППЦ у II Речі Посполитій;

3) створити умови для розвитку концепції історичного примирення, що має ґрунтуватися на принципах взаємоповаги, неполітизації історичної спадщини й утвердження європейських стандартів свободи совісті.

Таким чином, історія Другої Речі Посполитої є унікальним досвідом становлення і функціонування держави з багатонаціональним складом населення, дослідження якої є вагомими з погляду результатів національної і релігійної політики в країні, третину населення якого становили нацменшини.

Висновки до розділу 3

1. Проаналізовано особливості правового регулювання у сфері віросповідань як основи юридичного статусу Польської православної церкви у 1918–1939 рр. З'ясовано, що у відновленій Польщі статус ППЦ не було врегульовано, а її діяльність регламентували норми канонічного права, документи РПЦ і розпорядження колишньої окупаційної влади. Влада ігнорувала права української і білоруської меншин на свободу віросповідання, що були зафіксовані в Трактаті меншин Версальської конференції. Польські керманічі намагалися відмежувати православні єпархії з-під юрисдикції МП, центр якої знаходився у ворожій РФ й усвідомлювали потребу здобуття ППЦ автокефалії. У січні 1922 р. оприлюднено “Тимчасові правила про ставлення держави до Православної церкви в Польщі”, що регулювали (до 1938 р.) її відносини з державними органами, які намагалися підпорядкувати ППЦ. Митрополит Діонісій і православний єпископат провадили конформістську політику до уряду націонал-демократів, який сприяв виданню в листопаді 1924 р. Константинопольським патріархом Григорієм VII синодально-канонічного Томосу, що надавав ППЦ автокефалію. Рівність усіх громадян було передбачено в конституціях II Речі Посполитої 1921 р. і 1935 р. Ухвалений сеймом у березні 1931 р. закон скасовував будь-які привілеї чи обмеження,

пов'язані з національністю, мовою, расою або релігією, що залишалися від правових норм колишніх імперій-окупантів. Декрет президента від листопада 1938 р. закріпив правосуб'єктність православної церкви і посилив вплив державних інституцій на її діяльність.

2. Розглянуто організаційні засади державної політики щодо діяльності православної церкви в II Речі Посполитій. Визначено, що стратегічний курс Польської держави у сфері релігії та свободи совісті визначали Начальник держави, Президент і Рада Міністрів, а його реалізацію забезпечував Департамент віросповідань МВіНО. Поєднання управлінських функцій у сфері релігії та освіти не дозволяло останньому забезпечити ефективне здійснення державної політики. Організаційну складову департаментів і відділів МВіНО неодноразово видозмінювали, що свідчило про структурну нестабільність цього органу, недосконалість кадрового механізму урядової політики. У структурі Департаменту віросповідань функціонував окремий відділ, який курирував відносини з ППЦ. У реалізації політики щодо православної церкви брали участь силові відомства – МВС, Військове міністерство, а також МЗС, що опікувалися відносинами з Ватиканом і реалізацією конкордату 1925 р. Опосередковано в державну політику в національному і релігійних питаннях втручалися і забезпечували комітети, секції та відділи Президії РМ. Воєводські управління, воєводи у взаємодії з органами поліції, прокуратури й повітовими старостами реалізовували державну політику щодо православної церкви в східних областях.

3. Проведений аналіз державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви на західноукраїнських землях дозволив визначити три її етапи й особливості їх реалізації: перший етап (листопад 1918 р. – травень 1926 р.); другий етап (травень 1926 р. – вересень 1934 р.); третій етап (вересень 1934 р. – вересень 1939 р.). Обґрунтовано, що державна політика II Речі Посполитої щодо ППЦ не відповідала інтересам православних українців, які здебільшого негативно ставилися до польської влади й не хотіли ставати поляками. Політики лівого крила санаційного режиму намагалися покращити українсько-польські відносини, нав'язати українцям лояльне ставлення до

Польської держави, що демонструвало їхнє бажання зберегти *status quo* Польської республіки. Політика полонізації, ініційовані урядом антиукраїнські акції “ревіндикації”, “навернення”, “пацифікації”, а також “протестаційна акція” ОУН стали підставою для національних поррахунків українців і поляків під час Другої світової війни.

Водночас державна політика II Речі Посполитої щодо православної церкви, зокрема дискримінація духовенства й вірян, адміністративний тиск, акції ревіндикації православних святинь, насадження на Волині осадницьких господарств, радикалізувала настрої українців. Останні вважали її частиною цілеспрямованої полонізації та національної асиміляції української меншини. На тлі погіршення соціально-економічної ситуації в період “великої депресії” та розгортання боротьби українських патріотів за національне самовизначення закладалися підґрунтя майбутніх конфліктів, що спалахували на польсько-українському порубіжжі під час Другої світової війни.

Волинська трагедія 1943 р. стала кульмінацією конфліктного потенціалу, коли українські селяни і вояки УПА вдалися до насильницьких акцій проти польських колоністів, що спровокувало каральні акції польських збройних формувань і сотні смертей. Волинські події залишаються найчутливішим питанням українсько-польських відносин новітньої доби. Артикульовано, що з урахуванням історичних уроків політики II Речі Посполитої щодо ППЦ та її наслідків для двосторонніх відносин державна політика України повинна базуватися на принципах історичної об’єктивності, усебічного забезпечення свободи совісті, дипломатичного діалогу, чому повинні сприяти спільні дослідження українських і польських науковців та комеморативні практики.

Основні положення розділу дисертаційної роботи відображені в таких працях автора: [129; 132; 134; 136; 137; 139; 140; 143].

РОЗДІЛ 4

ВЕКТОРИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ЗАСАД РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ

4.1 Інноваційні вектори реалізації державної політики щодо діяльності православних церков в умовах цифрового розвитку суспільства

На сьогодні в сучасному світі відбувається “цифровий перехід” від систем і процесів індустріальної економіки й інформаційного суспільства до цифрової економіки та цифрового суспільства, у результаті чого цифровізація (digitalization) та інновації перетворюються в ключовий драйвер зростання світової економіки та добробуту громадян [210].

Загалом інформаційне суспільство – це сучасне суспільство з високим рівнем розвитку інформаційної культури (створення, переробки та використання інформації). Інформаційне суспільство можна охарактеризувати лише в сукупності п’яти його аспектів – технологічного, економічного, професійного, просторового і культурного. Лише в рамках розвинутого інформаційного суспільства може сформуватися цифрове суспільство [84].

Відповідно цифрове суспільство – це суспільство, що інтенсивно та продуктивно використовує цифрові технології для власних потреб (самореалізація, робота, відпочинок, навчання, дозвілля кожного), а також для досягнення та реалізації спільних економічних, суспільних та громадських цілей [379]). На думку Д. Беррі, це – світ, “в якому цифрове буде повністю пов’язане із повсякденним життям людини” [419, с. 15], адже “цифрові технології, що вплетені в структуру суспільства складними, та часом, суперечливими способами, покладаються на код, який можна змінювати, оновлювати, виправляти, зламати, зберігати та аналізувати без зміни фізичної форми машини. Програмована та перепрограмована природа цифрових технологій, а також можливість збирати й аналізувати дані пояснюють активність повсюдного їх впровадження. Більше того, гнучкість і адаптивність

коду тісніше пов'язує людей з машинами, створюючи нові форми агрегатів, які поєднують людські та нелюдські властивості” [420].

Загалом термін “digital” буквально перекладається як “цифровий”, що відразу зорієнтовує у сферу цифрових технологій, де надзвичайно важливою є роль інформації та її просування.

У даному контексті доцільно звернути увагу на позицію В. Куйбіди, О. Карпенка та В. Наместнік, які вважають помилковим ідентичний переклад таких термінів як “digitalization” та “digitization”. Оскільки, на думку науковців, вони несуть різне смислове навантаження, а саме: “digitalization” – цифровізація, а “digitization” – оцифровуванням документів або технологій (процес переведення паперових документів (чи процесів, які передбачають паперову документацію) в цифровий вигляд). Цифрові технології вимагають цифрової інформації, а оцифровування – це лише процес приведення інформації до цифрового формату. Однак для цифрових трансформацій (перетворень) недостатньо лише оцифровування даних [153, с. 7].

Отже, погоджуючись з вищезвученою тезою науковців, вважаємо, що “digitalization” (“цифровізація”) – одна з перспективних тенденцій розвитку людської цивілізації, що формує більш інклюзивне суспільство та ефективні механізми управління. Вона дійсно пов'язана, насамперед, зі створенням інноваційного продукту, з новим функціоналом і новими споживчими властивостями в цифровій формі, дозволяючи при цьому отримати суттєве удосконалення діяльності та нові конкурентні переваги. Тобто, “digitalization – це вже елемент Industry 4.0 (індустріальної революції), який обумовлює вдосконалення життєдіяльності людини, суспільства і держави” [210].

Як відомо, сучасні масштаби цифрової трансформації охопили майже всі сфери життєдіяльності людини, у т. ч. й сферу державного управління. Саме тому ми погоджуємося з науковцями, що “цифровізацію на сьогодні можна розглядати як рушійну силу нових парадигм, концепцій і підходів, що забезпечують результативне та ефективне функціонування системи державного управління загалом” [210].

Слушною є думка проф. І. Лопушинського, що цифрові технології в державному секторі України – це основа його реформування та потенційний приклад для всієї країни, яким чином потрібно використовувати переваги “цифрового” світу. Синергетичний потенціал соціальних, мобільних, “хмарних” технологій, а також технологій аналізу даних та “інтернету речей” сукупно здатні привести до трансформаційних змін у державному управлінні та в цілому, тобто зробити державний сектор України ефективним, реактивним і ціннісним [161].

З огляду на викладене, можемо стверджувати, що посилення ролі та значення державної політики України щодо цифрового розвитку в будь-якій сфері сприяє забезпеченню стійкості та гнучкості української держави загалом, у тому числі й в умовах війни/воєнного стану.

Державна політика щодо цифрового розвитку – це заснована на чинних нормативно-правових актах, узгоджена за цілями система державно-управлінських заходів з боку органів державної влади, яка спрямована на реалізацію функцій держави у сфері цифрових трансформацій з метою просування цифрових технологій у всі сфери суспільного життя. Вона сприяє забезпеченню належних умов і можливостей для цифровізації, з дотриманням базових принципів і забезпеченням цифрової безпеки, цифрових прав і свобод, інтересів громадян, суспільства та держави загалом. Забезпечення ефективності державної політики щодо цифрового розвитку в сучасних умовах функціонування інформаційного (цифрового) суспільства не може бути досягнуто без упровадження цифрових технологій [175].

З метою дієвої реалізації державної політики у сфері цифрового розвитку створено Міністерство цифрової трансформації України, яке визначає стратегічні кроки розвитку концепції “Держави у смартфоні” (в рамках якої вже створено портал онлайн послуг та мобільний застосунок “Дія”) та успішно реалізує низку пакетних пропозицій і проєктів щодо розвитку вітчизняної цифрової економіки.

Окрім того, до основних завдань Міністерства цифрової трансформації України відносять такі:

- розробка державної політики процесів цифровізації;
- розвиток інформаційного суспільства;
- формування цифрових навичок та цифрових прав громадян;
- розвиток національних електронних інформаційних ресурсів та електронної ідентифікації, сфери ІТ індустрії та ін. [153].

Цифровізація державного управління видозмінює взаємозв'язок держави та громадянина, диктує нові вимоги до інституційно-правового і ресурсного забезпечення державної політики в різних суспільних сферах, зокрема й у сфері релігії, сприяючи прозорості процедури, відкритості інформації, можливості активної участі громадян, їх організацій в ухваленні управлінських рішень на різних рівнях.

Зважаючи на світський характер України як держави, свобода совісті і віросповідань має бути сферою, в якій втручання державних інституцій повинно бути мінімальним із дотриманням принципу пропорційності. Тому розвиток електронного урядування як основи взаємодії держави і суспільства в умовах інформаційної революції актуалізує встановлення перспективних напрямів цифровізації державної політики щодо релігії та церкви загалом та щодо діяльності православних церков у тому числі. І це є абсолютно очевидним, так як в епоху 4.0 індустріальної революції державна політика України щодо діяльності православних церков має відповідати не лише європейським стандартам і принципам належного врядування, а й новим вимогам ери сучасних цифрових технологій, що передбачають активну цифровізацію/діджиталізацію послуг у цій сфері, автоматизацію алгоритмів ухвалення рішень та ін.

Беззаперечно, що застосування інформаційних технологій дозволяє багатократно розширювати комунікаційні процеси, змінює склад і статус їх учасників, принципи просторової взаємодії шляхом мережевого спілкування, підвищує децентралізацію прийняття управлінських рішень у державному і

приватному секторі [388]. Зауважимо, що, на наше переконання, впровадження цифровізації в державно-конфесійні відносини також сприятиме підвищенню прозорості процесів взаємодії держави з релігійними організаціями та оптимізує адміністративні процеси у сфері релігії.

Як відзначалося вище, релігійні організації відігравали і відіграють важливу роль у суспільстві.

Термін “релігійна організація” вжито у ст. 35 Конституції, яка гарантує кожному свободу релігійної діяльності [128]. Порядок здійснення на свободу совісті визначає ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”, у якому наведено перелік видів релігійних організацій, на які поширюється його дія (ст.7). Зазначимо, що релігійні організації утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру [310]. Нормативне визначення релігійної організації подано також у п. 3.5.8 Державного класифікатора України “Класифікація організаційно-правових форм господарювання” [116].

За аналогією з громадськими організаціями, релігійні можуть мати статус юридичних осіб або не мати цього статусу. На думку А. Дутчака, це видається штучним, оскільки не відповідає гармонізації процедур реєстрації з європейським законодавством. Він також зазначив, що в історії державно-церковних відносин в Україні процедура реєстрації релігійних організацій виокремлюється в окрему бюрократичну історію, самостійну і незалежну від всієї логіки утворення та розвитку державно-церковних відносин і від завдань релігійного закону, проголошених у ст. 1 ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” [75]. Водночас, за словами релігієзнавця та експерта з питань державно-церковних взаємин А. Юраша, в Україні сформувалися фахівці у сфері державної реєстрації релігійних організацій [411].

Зрештою, погоджуємося з В. Кононець, що українське законодавство в сфері процедури реєстрації та набуття статусу юридичної особи релігійними організаціями має суттєві недоліки, а основним завданням законодавця у сфері державної реєстрації є створення максимально простої, чіткої і прозорої

процедури реалізації права на свободу віросповідання та світогляду [126, с.24, 28]. Крім того, необхідність удосконалення реєстраційної процедури щодо статутів і положень релігійних організацій обґрунтовують М. Віхляєв і Ю. Пилипенко, які визначили конкретні заходи щодо цього [32, с.106].

Статтею 13 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” [310] релігійна організація визнається юридичною особою з дня її державної реєстрації. Інакше кажучи, для набуття статусу юридичної особи релігійні організації мають бути зареєстрованими, тобто визначені як учасники правовідносин. При цьому релігійна організація як юридична особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення).

Варто розмежовувати процедуру реєстрації статуту (положення) релігійної організації та процедуру реєстрації самої релігійної організації як юридичної особи.

Статут релігійної організації підлягає реєстрації у порядку, що визначений ст. 14 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” [310]. Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, а саме до Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. Тобто “реєстраційна процедура щодо статутів і положень релігійних організацій – це офіційне засвідчення державою відповідності цих документів чинному законодавству, яке врегульовує діяльність релігійних організацій. Ця процедура не є державною реєстрацією самих релігійних організацій” [32, с.108].

Державна реєстрація дає релігійній організації права юридичної особи і як юридична особа релігійна організація має право на відкриття банківського рахунку, оренду чи набуття права власності на місця богослужінь або для інших релігійних питань, має право укладати договори, тобто здійснювати діяльність, яка пов'язана з відправленням культів [13, с.70–74].

Варто зауважити, що релігійні громади можуть функціонувати і без державної реєстрації, навіть не повідомляючи державні органи про своє утворення та не реєструючи статут, і така можливість передбачена ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”. Однак провадження діяльності в статусі юридичних осіб передусім підтверджує їхню участь у цивільно-правових відносинах, дозволяє розпочати прозору господарську діяльність згідно з чинним вітчизняним законодавством, офіційно долучатися до програм, зокрема фінансового спрямування, що покликані сприяти розвитку громад [49].

Децентралізація адміністративних послуг, підвищення їхньої якості, наближення адміністративних послуг до громадян та бізнесу, а також подальша розбудова мережі центрів надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП) визначені пріоритетними напрямками реформування системи надання адміністративних послуг в Україні [396].

До переліку послуг, які надають ЦНАП, належать: реєстрація/припинення релігійних організацій, реєстрація статуту релігійної громади, державна реєстрація змін до відомостей про релігійну громаду та ін.

Підвищення ефективності роботи державного апарату, реорганізація та реінжиніринг адміністративних процесів із використанням інформаційних технологій почали реалізовуватися в Україні майже десять років тому. Зокрема, пропозиція розгляду цих проблем із точки зору надання державою послуг в електронній формі була озвучена авторами видання “Електронний уряд: науково-практичний довідник” (2016 р.) [400].

Значення цифрових технологій у державній політиці виражається у таких аспектах [12, с. 10–15]:

- 1) демократизація сфери публічного управління, що досягається завдяки підвищенню доступу громадян, інших фізичних та юридичних осіб до участі у прийнятті публічно-владних рішень;

- 2) забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів державної влади і, як наслідок, підвищення рівня довіри громадян та суспільства до органів та інститутів публічного управління: прискорення поширення

інформації про діяльність суб'єктів владних повноважень, підвищення рівня доступності такої інформації тощо;

3) зниження рівня корумпованості серед службовців та посадових осіб: виключення у деяких випадках безпосереднього контакту зі службовцями та автоматизація ухвалення окремих публічно-управлінських рішень;

4) зменшення кількості помилок, що можуть допускатися у розрахунках, оцінках, плануванні та інших управлінських процесах людиною, через автоматизацію деяких управлінських функцій;

5) забезпечення економії ресурсів (часу, коштів, кадрів тощо) як з боку органів публічного управління, так і з боку громадян, суб'єктів господарювання.

Важливим кроком у напрямі вдосконалення адміністративних послуг стало ухвалення Верховною Радою України у 2022 р. ЗУ “Про адміністративну процедуру” [268]. Цей закон регулює відносини органів виконавчої влади, органів влади АР Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у дусі визначеної Конституцією України демократичної та правової держави та з метою забезпечення права і закону, а також зобов'язання держави забезпечувати і захищати права, свободи чи законні інтереси людини і громадянина [268].

В умовах цифровізації адміністративних процесів і запровадження електронних сервісів спрощення механізму реєстрації та отримання дозвільних документів релігійними організаціями дозволить скоротити терміни реєстрації їхніх статутів, зменшить адміністративне навантаження державних установ, підвищить прозорість і доступність. Розширення функціоналу електронних сервісів, інтеграція з іншими державними реєстрами та підвищення цифрової грамотності серед населення сприятимуть подальшому спрощенню адміністративних процедур для релігійних організацій. Переконані, що під час запровадження цифрових сервісів доцільно співпрацювати з релігійними громадами, зокрема тими, що відносяться до різних православних юрисдикцій.

Урахування їхніх потреб сприятиме зміцненню довіри між ними та державними інституціями, а також важливо для вдосконалення нормативної бази, зокрема через прийняття Порядку реєстрації статутів і положень релігійних організацій.

Зрештою, з урахуванням положень ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” [310] і ЗУ “Про адміністративну процедуру” [268] пропонуємо запровадити новий електронний сервіс і спеціалізовану платформу або розширити адміністративні онлайн-послуги в порталі “Дія”, де передбачити такі опції:

1) реєстрація релігійних організацій (онлайн-подання заяв на реєстрацію/перереєстрацію, електронний контроль за розглядом заяви, внесення змін до статуту або реєстраційних даних в онлайн-режимі);

2) відкритий реєстр релігійних організацій (публічний доступ до зареєстрованих релігійних організацій, інструменти перевірки статусу організації (чинна, припинена, у процесі реєстрації), інтеграція з іншими державними реєстрами для синхронізації даних;

3) фінанси та звітність (онлайн-інструменти для подання звітності про фінансову діяльність (за потреби, відповідно до законодавства), реєстрація благодійної діяльності, грантів та пожертв у межах релігійної громади);

4) інтеграція з кадастровими реєстрами (цифрова реєстрація прав на церковне майно (храми, будівлі, землі), можливість перевірити статус церковних будівель і земельних ділянок;

5) електронний документообіг між релігійними організаціями та державними органами, органами місцевого самоврядування, доступ до шаблонів документів.

Очевидно, що означені вище пропозиції, торкаються змін і процесів цифровізації, насамперед, на місцевому рівні. Тому, вважаємо, що, розроблені нами пропозиції безпосередньо корелюються із окремими положеннями Постанови КМУ “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр.” [279]. Так, в даній Постанові КМУ містяться конкретні завдання за напрямом “Цифрова трансформація регіонів”, серед яких:

- проведення реінжинірингу публічних послуг; удосконалення нормативно-правової бази, що регламентує механізм надання публічних послуг, та забезпечення їх впровадження через Єдиний державний веб-портал електронних послуг “Портал Дія”;
- забезпечення електронної взаємодії між національними реєстрами, реєстрами органів місцевого самоврядування;
- запровадження можливості отримання електронних послуг через смартфон та через мобільний додаток Єдиного державного веб-порталу електронних послуг “Портал Дія”, облаштування відкритих Wi-Fi зон у громадських місцях;
- забезпечення розвитку платформ та офіційних порталів органів місцевого самоврядування;
- впровадження та поширення в регіонах інтегрованої системи електронної ідентифікації;
- забезпечення переведення пріоритетних публічних послуг, у тому числі відкритих даних та інструментів електронної демократії, в електронну форму;
- забезпечення безперешкодного доступу до високошвидкісного Інтернету всіх населених пунктів (насамперед сільських та малих міст);
- впровадження використання систем відеоспостереження, контролю за якістю повітря, рівнем забруднення на будівлях державних органів, соціальних закладів та комунальних установ для створення загальнодержавної мережі фіксації подій та природних явищ [279].

Водночас впровадження цифрових технологій у сфері державної політики щодо діяльності православних церков вимагатиме нових навичок і компетенцій від працівників, які її реалізують. Проте, недостатня готовність до змін та перекваліфікація можуть стати перешкодою для успішної імплементації цифровізації. Адже на сьогодні “соціальне замовлення суспільства по відношенню до сучасних державних службовців формується через призму цифровізації усіх сфер державної політики та звучить таким чином: працівник

повинен ефективно використовувати індивідуальні здібності; бути гнучким при вирішенні професійних завдань; вміти швидко адаптуватись до змін, та безперервно навчатись (Lifelong Learning)” [210].

У будь-якому випадку цифровізація несе з собою ряд викликів для розвитку державного управління загалом, так і для сфери державної політики України щодо діяльності православних церков, які потребують уваги та ефективних стратегій вирішення.

Так, наприклад, на думку Голови НАДС Н. Алюшиної [5], цифровізація державних послуг “створює дві зони ризиків”. Перша зона ризиків полягає у принципових відмінностях між цифровою та людською логіками прийняття рішень. Друга – у залежності від технічних умов в умовах війни і блекаута.

Зокрема Н. Алюшина звертає увагу на те, що “цифрова логіка” спрямована на стандартизацію, раціоналізацію та кількісні судження. Логіка натомість держслужбовця визначається знаннями, досвідом та розумінням людських потреб. Необхідно глибше вивчати процеси, які впливають на перетворення рішень від людини до “цифри”. Важливо, аби “цифрова логіка” враховувала людський фактор. Окрім того, “залізо” – інструмент логістики, а генератором послуги є державний службовець [5]. Тобто слабким місцем цифровізації за умов надзвичайних ситуацій (зокрема й в умовах воєнного стану) є залежність від технічних умов. І це – серйозна загроза всім державним інститутам.

Водночас привертає увагу й інша проблема, а саме – низький рівень кібербезпеки у публічній сфері, насамперед, в умовах воєнного стану. Збільшення транзакцій використання цифрових технологій у публічному секторі призводить і до зростання ризиків кібератак. У результаті недостатня захищеність інформації може обумовити виток важливих конфіденційних/ закритих даних тощо.

Найпоширеніші обмеження щодо цифровізації для сфери державної політики України щодо діяльності православних церков узагальнено в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

**Обмеження щодо цифровізації для сфери державної політики України
щодо діяльності православних церков***

Вид обмеження	Характеристика
1. Бюрократизація процесів	Державний апарат може бути вкрай бюрократизованим, що ускладнює швидке впровадження нових цифрових технологій та процесів. Наявність складних процедур і документообігу може гальмувати цифровізацію.
2. Культурні обмеження	Впровадження нових цифрових технологій в систему державного управління може вимагати зміни культури організації, робочих процесів та ставлення до змін. Відчуття страху перед новими технологіями або супротив можуть гальмувати процес цифровізації.
4. Недостатня цифрова компетентність державних службовців	Невідповідність компетенцій працівників рівню розвитку сучасних ІКТ і дедалі більшому ускладненню цифрових технологій. Для успішної цифровізації публічного управління необхідні кваліфіковані ІТ-спеціалісти та працівники з цифровими компетенціями.
5. Цифрова нерівність	Упровадження цифрових технологій формує нерівний доступ до публічних послуг для громадян, які мають низький рівень технологічної грамотності або обмежені можливості доступу до Інтернету.
6. Застарілість технологічної інфраструктури	Деякі регіони України (насамперед, що тимчасово окуповані чи знаходяться в зоні бойових дій) можуть мати обмежений доступ до швидкого Інтернету або відсутність необхідних інфраструктурних засобів. Це ускладнює впровадження цифрових ініціатив у таких місцях. Водночас має місце існування старих та застарілих інформаційних систем, які не забезпечують належного рівня інтероперабельності та безпеки.
7. Недостатня інтероперабельність	У публічному секторі існує велика кількість систем та платформ, які не завжди взаємодіють між собою. Це може ускладнювати обмін даними та співпрацю між різними установами та агенціями.
8. Низький рівень кібербезпеки та захисту даних	Збільшення транзакцій використання цифрових технологій у публічному секторі призводить і до зростання ризиків кібератак.
9. Фінансові обмеження	Для впровадження цифрових технологій може знадобитися значні інвестиції, адже створення/відновлення та модернізація технологічної інфраструктури може бути складним завданням через великі витрати та існуючі процедури закупівель.

*Джерело: узагальнено та систематизовано автором на основі [356; 210; 376; 403]

Незважаючи на зазначені обмеження, Україна має активно працювати над реалізацією цифровізації у сфері державної політики щодо діяльності православних церков, удосконалюючи цифрові технології, вдосконалюючи адміністративні процеси та розвиваючи нову інфраструктуру з метою покращення ефективності та підвищення прозорості державних процесів

задля забезпечення гарантування принципів свободи совісті та релігійних переконань, а також ефективного прозорого контролю і нагляду за дотриманням законодавства в конфесійній сфері.

Отже, в умовах цифрового розвитку суспільства вбачаємо доцільним удосконалення засобів реалізації державної політики у сфері діяльності релігійних організацій, зокрема впровадження цифровізації допоможе оптимізувати адміністративні процеси. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне, запропонувати:

- удосконалити реєстраційну процедуру щодо статутів і положень релігійних організацій, яка врегульовує їхню діяльність, через прийняття “Порядку реєстрації статутів (положень) релігійних організацій та змін до них”;

- упровадити в порталі “Дія” можливість електронної реєстрації релігійних організацій як юридичних осіб;

- конкретизувати підстави для звернення суб'єкта державної реєстрації з метою отримання висновку виконавчого органу місцевої влади щодо відмови в реєстрації та передбачення можливості його адміністративного оскарження;

- провести парламентські слухання щодо вдосконалення взаємовідносин держави та релігійних організацій.

Отже, регулювання процесів цифровізації в публічній сфері вимагає гнучкості та адаптивності. З огляду на це, вважаємо, що практична реалізація, окреслених вище заходів, дозволить забезпечити прозорість процедури реєстрації та отримання дозвільних документів релігійними організаціями, відкритість інформації, можливість активної участі громадян, їх організацій в ухваленні управлінських рішень на різних рівнях та ін. Тобто будь-які ефективні цифрові трансформації у сфері діяльності релігійних організацій мають бути спрямовані на сприяння інноваціям та розвитку, забезпечення безпеки та захисту прав громадян та релігійних організацій загалом.

4.2 Загальні напрями вдосконалення державної політики щодо діяльності православних церков

Конститутивний вплив на процеси державотворення і європейської інтеграції України забезпечує внутрішньополітичну стабільність, соціальну злагоду, гармонійні міжконфесійні, а також урівноважені державно-церковних відносин. У значній мірі цьому сприяє вдосконалення механізмів/інструментів формування та реалізації державної політики щодо діяльності православних юрисдикцій, взаємовідносини між якими формують упродовж останніх десятиріч порядок денний національного громадсько-церковного життя.

Удосконалення політики України щодо діяльності православних церков характеризується комплексним підходом до державно-церковних відносин і сприяє їй наближенню до європейських стандартів релігійної свободи, забезпечення рівності всіх релігійних організацій перед законом, дотримання принципу світськості держави, збереженню міжконфесійного миру, захисту національних інтересів та інтеграції православних громад у конфесійно-церковне середовище. Результатом такої трансформації має стати якісне задоволення потреб людини у свободі віросповідання, створення умов для гармонійної взаємодії релігійних організацій із суспільством і державою, посилення міжконфесійного діалогу, а також забезпечення прозорості в питаннях діяльності православних церков та управління релігійним майном.

Зважаючи на те, що концепція реформування державно-церковних відносин в Україні перебуває на етапі розробки, дозволимо собі визначити і схарактеризувати найбільш перспективні уніфіковані вектори вдосконалення державної політики щодо діяльності православних церков в умовах суспільних трансформацій та викликів у час російсько-української війни.

Насамперед зауважимо, що сформований у роки незалежності України порядок у сфері свободи совісті та віросповідання зафіксовано в Конституції України [128] та ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” [310]. Вони кожному мешканцю країни гарантують право сповідувати або не сповідувати певну

систему духовних цінностей, індивідуально чи колективно виконувати обряди, об'єднуватися в релігійні громади, реалізовувати певну культову й позакультову діяльність. З огляду на те, що православні юрисдикції сьогодні є найчисельнішими і найвпливовішими в Україні, вони можуть відігравати важливу роль у запобіганні загроз національній безпеці та міжконфесійних конфліктів, що провокують соціальну напругу в суспільстві та дестабілізують політичну ситуацію.

Головну роль у формуванні та впровадженні євроінтеграційної політики у сфері свободи совісті та релігії відіграє ДЕСС – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує Кабінет Міністрів України [283]. ДЕСС готує і вносить на розгляд уряду України пропозиції щодо державної політики у сфері релігії, зокрема візію вирішення поточних питань в умовах воєнного часу, а також забезпеченні прав людини під час відновлення України від наслідків війни. Останнє передбачає Указ Президента України “Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни” (2022 р.) [246].

Згідно з Указом утворено Національну раду з відновлення України від наслідків війни як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. До її складу ввійшли всі члени Уряду, голови 16-ти комітетів Парламенту, голова НБУ, секретар РНБО, керівник Офісу Президента та всі його заступники. Очолили Раду співголови – Прем'єр-міністр та керівник Офісу Президента, а невдовзі до складу ради додали в якості співголови Голову Верховної Ради. При Раді утворили 23 робочих групи, які охоплюють майже весь спектр державної політики за винятком зовнішньої політики, оборони та безпеки. У складі ради створено робочу групу з питань прав людини, яка внесла свої пропозиції до плану відновлення України в релігійній сфері до 2032 р., представленому на міжурядовій конференції в Лугано у липні 2022 р. [122].

Виконане автором дослідження дозволяє зробити ряд узагальнень і висловити конкретні пропозиції щодо векторів удосконалення державної політики щодо православних церков в Україні.

І. Розроблення та ухвалення базового законопроекту “Про свободу совісті та релігійні організації”.

Цей документ повинен урахувати сучасні виклики в конфесійно-церковному середовищі, законодавчо закріплювати модель взаємовідносин держави і православних церков на партнерських засадах з проактивною позицією церкви щодо вирішення актуальних питань, що мають важливе суспільне значення. Чинний ЗУ “Про свободу совісті і релігійні організації” було ухвалено в 1991 р. [310], він потребує переосмислення з урахуванням досвіду демократичних країн Європи.

Відсутність у цьому та інших законах України окремих чітких визначень щодо державного управління у сфері релігії і його правових механізмів призводить до суб’єктивної інтерпретації норм вітчизняного законодавства і норм міжнародного права, спрямованих на регулювання діяльності православних церков і вирішення міжконфесійних конфліктів.

Зокрема, зазначаємо на важливості законодавчого закріплення термінів “державно-церковні відносини”, “відносини держави з релігійними організаціями”, що позитивно сприятиме формуванню та реалізації державної політики у сфері релігії і церкви. У поліконфесійній за складом населення Україні термін “відносини держави з релігійними організаціями” потрактуємо як комплекс правових, адміністративних та інституційних взаємодій, що регулюють порядок визнання, функціонування та діяльності релігійних організацій у державі, спрямовані на забезпечення свободи віросповідання, захист прав і свобод громадян, визначення меж впливу цих організацій на суспільне життя, політичні процеси та державну політику. Таким чином, державно-церковні відносини слід розуміти як відносини органів публічної влади та релігійних організацій – правові, організаційні, інформаційні, господарські тощо.

Потребує уніфікації й термінологія, що застосовується у сфері державної політики щодо діяльності православних церков, зокрема взаємопов’язаними є конституційна категорія “право на свободу світогляду та віросповідання” та категорію “право на свободу совісті” ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” [310], хоча вони охоплюють різні аспекти свободи людини у сфері релігії. У ст. 35 Конституції України декларовано “право на свободу світогляду та віросповідання”

[128], що охоплює більш широкий спектр прав людини і включає її право на свободу самостійно обирати свій світогляд, переконання, релігійні або інші вірування. Це формулювання підкреслює, що людина має право не лише сповідувати релігію, але й формувати та виражати свої філософські, етичні та моральні переконання.

У ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” [310] використано термін “свобода совісті”, що також є важливою категорією, але вужчою за змістом. Свобода совісті, у першу чергу, пов’язана із внутрішніми переконаннями людини, її моральними та етичними принципами, а також вибором релігії або атеїзму. Хоча це поняття включає релігійні вірування, очевидно, що воно менше стосується світоглядних та нерелігійних аспектів переконань. У ст. 18 Пакту про громадянські та політичні права (1966 р.) [184] закріплено право кожної людини на свободу думки, совісті та релігії.

Зважаючи на прояви гуманітарної агресії, зокрема використання релігійних організацій для дестабілізації політичної ситуації, міжконфесійні конфлікти та ін., існує потреба законодавчого закріплення поняття “релігійна безпека”. Вважаємо доцільним вписати його у ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації» [310] як категорію, що захищає гарантовані права вірян, водночас у ЗУ «Про національну безпеку» [297] включити це поняття до числа інших складових національної безпеки.

II. Розробка Концепції взаємовідносин держави з православними церквами.

Підготовка цього документа забезпечить реалізацію партнерської взаємодії органів державної влади й ОМС різного рівня і православних церков (рис. 4.1). Апробована партнерська модель співпраці між державою та церквою стала частиною Плану внутрішньої стійкості України, представленого Президентом України у Верховній Раді у листопаді 2024 р. Цей план складався з десяти пунктів, один із яких (“Людський капітал”) передбачав розвиток співпраці між державою і церквою [41].

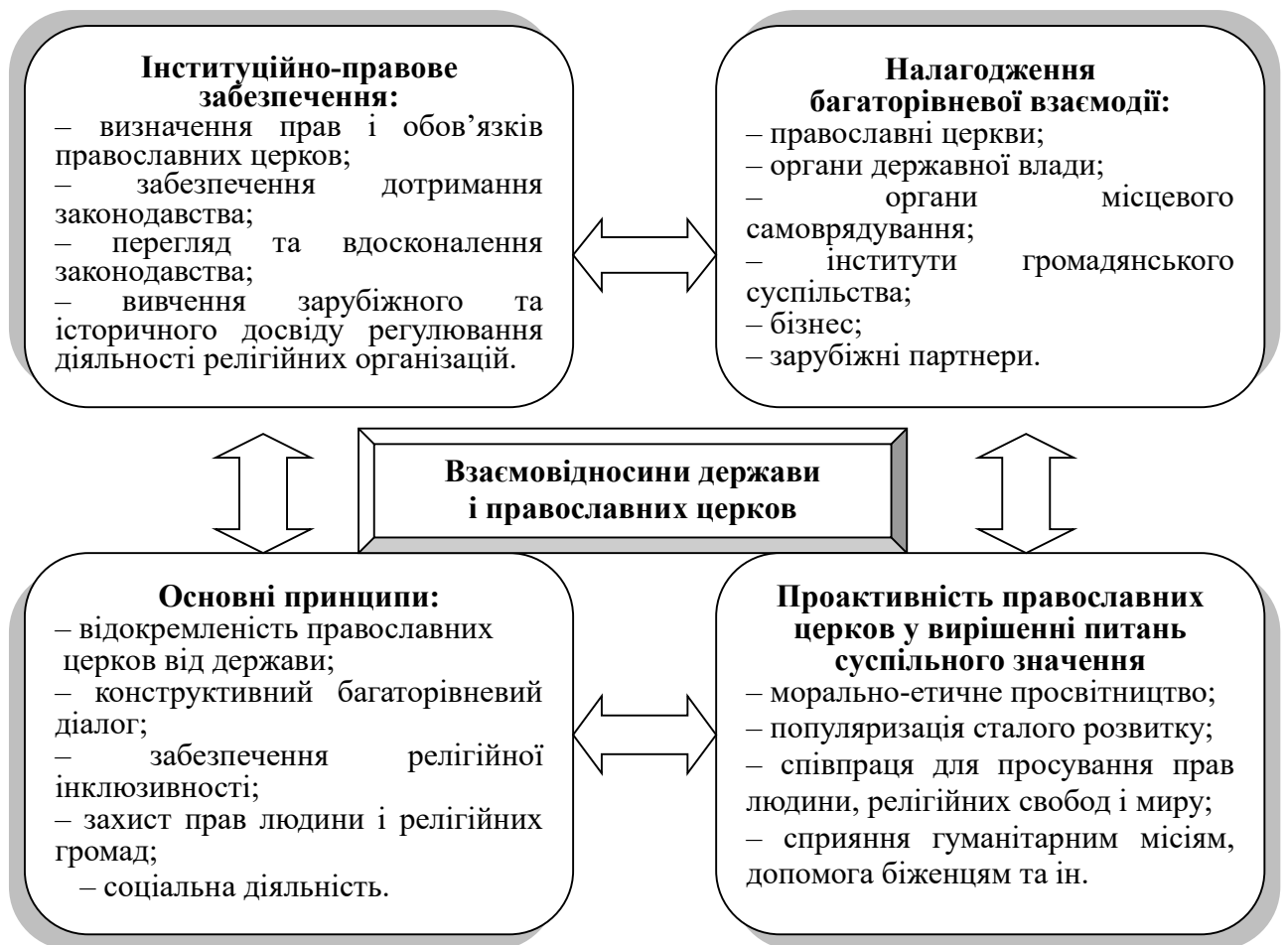

Рис. 4.1. Концептуальна модель взаємовідносин держави і православних церков у сучасній Україні [власна розробка автора]

Концепція взаємовідносин держави з православними церквами повинна включати систему поглядів щодо розвитку цієї сфери суспільних відносин, зокрема:

- розвиток та забезпечення свободи віросповідання;
- правове регулювання формування державної політики щодо православних церков та в сфері свободи совісті і релігії загалом;
- забезпечення координації дій на рівні органів центральної виконавчої влади, ОМС, консультативно-дорадчих органів, православних громад;
- формування довіри між православними юрисдикціями та державою;
- забезпечення підтримки з боку держави релігійним організаціям і громадам, що сприяє розвитку української культури та збереження національної ідентичності;

- створення умов для співпраці та розвитку міжконфесійного діалогу з метою консолідації українського суспільства, взаємоповаги та толерантності;

- збереження культурної, релігійної спадщини, історичної пам'яті.

Дієвими інструментами вирішення завдань Концепції державно-церковних відносин може стати:

- створення платформи для діалогу між лідерами православних церков, організація та проведення спільних заходів, що сприятимуть взаєморозумінню та злагоді;

- забезпечення розвитку й вдосконаленню цифрових компетентностей фахівців у системі підвищення кваліфікації у сфері свободи слова і релігії;

- удосконалення механізму фінансування проєктів з реставрації та збереження об'єктів релігійної спадщини, зокрема використання для цього державно-церковного партнерства;

- цифровізація процедури реєстрації статутів і внесення змін до установчих документів релігійних організацій.

Досягненню стратегічних орієнтирів, окреслених у Концепції державно-церковних відносин, повинен сприяти формування Плану/календаря заходів її реалізації, що включав би їх перелік за напрямками (нормативно-правові, науково-методичні, інформаційні), відповідальних, терміни та індикатори виконання.

III. Розробка та впровадження цифрових сервісів для ефективної взаємодії держави з релігійними організаціями (зокрема і православними церквами).

Спрощення механізму реєстрації та отримання дозвільних документів релігійними організаціями допоможе скоротити терміни реєстрації їхніх статутів, зменшить адміністративне навантаження державних установ, підвищить прозорість і доступність. Розширення функціоналу електронних сервісів, інтеграція з іншими державними реєстрами та підвищення цифрової грамотності серед населення сприятимуть подальшому спрощенню адміністративних процедур для релігійних організацій. Рекомендації щодо запровадження нового електронного сервісу та

спеціалізованої платформи для розширення адміністративних онлайн-послуг в порталі “Дія” щодо діяльності релігійних організацій вже описані у параграфі 4.1.

Під час впровадження цифрових сервісів доцільно співпрацювати з релігійними громадами, зокрема православними, для врахування їхніх потреб і формування нормативної бази, що сприятиме зміцненню довіри між ними та державними інституціями.

Восени 2023 р. Мінцифра запустила національний проєкт із навчання лідерів цифрової трансформації – CDTO Campus [424]. Його метою є забезпечення державних органів кваліфікованими фахівцями для реалізації цифрових реформ, підготовка службовців-управлінців, які працюють у сфері цифрової трансформації. Фінансування цих програм відбувається за підтримки міжнародних донорів і партнерів.

IV. Децентралізація державної політики щодо діяльності православних церков.

Розширення повноважень ОМС для реалізації політики у сфері релігії та церкви є одним із важливих завдань сьогодення, що сприяє підвищенню рівня прозорості в ухваленні рішень про передачу земель релігійним громадам і забезпечує врахування думки її членів. Положення Європейської хартії місцевого самоврядування покладають на ОМС вирішення проблем із надання мешканцям доступних медичних, освітніх, адміністративних, комунальних і соціальних послуг, облаштування доріг, інших інженерних комунікацій, захисту довкілля тощо [83].

Аналіз хартії свідчить, що децентралізації державної політики щодо діяльності православних церков може ґрунтуватись на таких її положеннях:

- органи місцевого самоврядування є однією з головних підвалин будь-якого демократичного режиму;
- право громадян на участь в управлінні державними справами є одним із демократичних принципів;
- право громадян може безпосередньо реалізовуватися саме на місцевому рівні;

– існування органів місцевого самоврядування, наділених реальними повноваженнями, може забезпечити ефективно і близьке до громадянина управління [83].

Аналіз особливостей формування і реалізації державної політики щодо православних церков в Україні, а також розгляд пропозицій Висновку Центру експертизи багаторівневого врядування, що функціонує в межах Секретаріату Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи від 3 грудня 2024 р. щодо “Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні” [30] дають підстави сформулювати такі пропозиції для децентралізації державної політики щодо релігійних організацій:

– визначити роль і повноваження ОМС на рівні районів та областей, зокрема яку роль районні ради можуть відігравати у формуванні та реалізації державної політики щодо православних церков;

– підтвердити, що міжмуніципальна співпраця (ММС), яка формується у відносинах між двома або більше територіальними громадами й реалізовується на договірних засадах, є дієвим засобом для посилення ресурсної бази партнерства, співпраці місцевих громад і може бути ефективним для їхнього культурного і духовного розвитку. Зокрема у регіонах, де православні громади належать до різних юрисдикцій (ПЦУ і УПЦ МП), ММС може сприяти діалогу між їхніми представниками, об’єднанню ресурсів для проведення робіт із реставрації храмів і пам’яток культури, організувати спільні інформаційні заходи для обговорення змін у законодавстві, проводити моніторинг суспільних настроїв для визначення вірогідності потенційних конфліктів, розробляти проекти для залучення міжнародної допомоги. Партнерство між українськими ОТГ і муніципалітетами інших країн може сприяти залученню значних матеріальних ресурсів, міжнародних інвестицій та ефективних практик для повоєнної відбудови. Правовою основою ММС є ЗУ “Про співробітництво територіальних громад” [313]. Зауважимо, що словосполучення “співробітництво територіальних громад”, використане в назві цього закону, є

синонімом поняття “механізми міжмуніципального співробітництва”, що використовують у нормативно-правових документах Євросоюзу [258];

- законодавчо збільшити повноваження ОМС у питаннях вивчення наявних ознак релігійних організацій, афілійованих з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до частини першої ст. 3 ЗУ “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій” [290], у тому числі безпосередньо або як складова частина іншої релігійної організації, або за наявності інших ознак, встановлених ст. 5-1 ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”, не допускається діяльність таких релігійних організацій і припиняється у встановленому законом порядку [310];

- вирішити кадрові та кваліфікаційні виклики місцевих влад шляхом забезпечення постійного навчання та професійного розвитку у сфері державно-церковних відносин для осіб, уповноважених на виконання функції місцевого самоврядування у постраждалих від російсько-української війни регіонах; з метою подолання дефіциту кадрів варто запровадити стимули у вигляді конкурентоспроможних зарплат, перспективи кар’єрного зростання;

- розробити та впроваджувати нормативно-правову базу для прямої демократії та участі громади у формуванні та реалізації державної політики щодо православних церков через місцеві референдуми (у післявоєнний період), громадські слухання тощо.

V. Забезпечення державної підтримки релігійних організацій, що сприяють розвитку української культури та збереженню ідентичності.

Розробка державної програми підтримки релігійних організацій, які активно сприяють громадським ініціативам, соціальним проектам та благодійництву, соціальному партнерству між державою та церквами. Визначення критеріїв для оцінки діяльності релігійних організацій з точки зору відповідності національним інтересам і законам України забезпечить державний контроль у запобіганні деструктивної діяльності.

VI. Підвищення професійної компетенції державних службовців у сфері взаємовідносин держави і православних церков.

Необхідно змінити підходи до розміщення державного замовлення на підготовку фахівців ОПП “Релігієзнавство” за кошти державного бюджету, які після завершення навчання обіймуть посади у відповідних управлінських структурах державних і місцевих органів влади, а також збільшити кількість місць державного замовлення на підготовку фахівців-релігієзнавців в університетах України. Останнє сприятиме чисельності державних службовців і службовців ОМС, які мають відповідну кваліфікацію фахівця у сфері релігієзнавства. Доцільним є запровадження НАДС спеціалізованих програм підвищення кваліфікації у сфері державно-церковних відносин для державних службовців та управлінців ОМС. Цьому сприятиме й підтримка академічних досліджень у сфері релігієзнавства, що дозволить зрозуміти й переосмислити релігійні процеси в Україні та розробляти ефективнішу державну політику в контексті європейської інтеграції.

VII. Усебічне сприяння держави вступу ПЦУ до Всесвітньої ради церков.

Вступ ПЦУ до Всесвітньої ради церков (ВРЦ) є стратегічно важливим для зміцнення міжнародного авторитету церкви та України як держави, яка відстоює принципи свободи, толерантності та міжконфесійного діалогу. Українська держава може зіграти важливу роль у цьому процесі, не втручаючись у внутрішньоцерковні питання, але надаватиме дипломатичну, інформаційну та правову підтримку для цього. Зокрема, влада може залучати українські посольства і дипломатів для налагодження контактів; підтримувати участь ПЦУ в міжнародних релігійних і культурних заходах; організувати круглі столи, форуми та конференції за участі міжнародних експертів і релігійних діячів; надавати консультації, організувати візити делегацій ПЦУ до штаб-квартири ВРЦ у Женеві тощо.

VIII. Визначення порядку передачі релігійним організаціям у безоплатне користування або позичку державного або комунального майна, що є культовим.

20 серпня 2024 р. Верховна Рада ухвалила ЗУ “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій” [290], яким зокрема були внесені зміни до законодавства. Так, згідно зі ст. 9 ЗУ “Про оренду державного та комунального майна” парламент дозволив передачу релігійним організаціям

у безоплатне користування або позичку державного або комунального майна, яке є культовим майном, зокрема культовою будівлею, спорудою, із метою проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній, процесій, ритуалів, молитов, служінь, релігійних зібрань, релігійної освіти та забезпечення інших видів релігійної практики. Важаємо доцільним КМУ визначити порядок передачі релігійним організаціям такого культового майна.

Надалі проведемо порівняльний аналіз особливостей формування та реалізації державної політики щодо православних церков у поліконфесійних державах із різним правлячим режимом (на прикладі України і II Речі Посполитої). Адже окремий розділ дисертаційного дослідження присвячено досвіду державно-церковних відносин, що реалізовувалися урядами II Речі Посполитої щодо Польської православної церкви – другою за чисельністю прихожан після Римо-католицької церкви.

Як відзначено в Розділі 3, на формування і реалізацію державної політики щодо православних церков в окремих європейських країнах суттєво впливає поліконфесійний склад їх населення (рис. 4.2), оскільки різноманітність релігійних спільнот потребує адаптивної та рівноправної моделі взаємодії, яку можливо реалізувати лише в умовах демократичного режиму, що забезпечує рівність усіх православних церков перед законом, відокремлення держави від церкви і забезпечує їх рівний доступ до ресурсів.

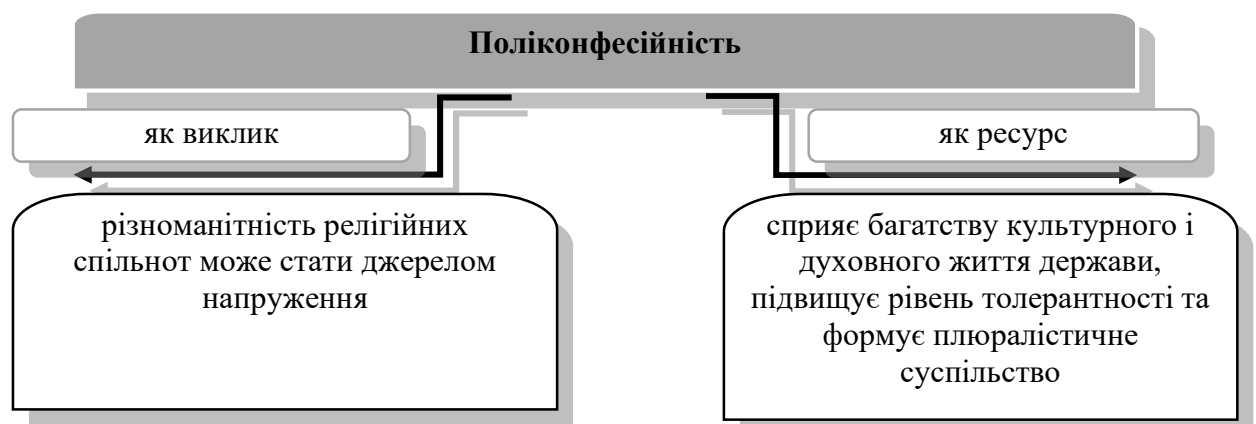

Рис 4.2. Вплив поліконфесійності на особливості державного управління у сфері державно-церковних відносин [власна розробка автора]

Різноманітність конфесійного середовища в Україні зумовлена історичними, географічними та культурними чинниками. Нагадаємо, що в східних регіонах міжвоєнної Польщі – на Волині, у Східній Галичині, Холмщині й Підляшші, частині Полісся – проживало від 4,4 до 5,5 млн українців (49,4–61,8% місцевого населення) [549, s. 227–236].

У цих регіонах українці становили 72% парафіян ППЦ, яка мала незаперечний авторитет серед мешканців. На Волині, Холмщині й Підляшші православ'я вважалося найважливішою ознакою українського національно-культурного життя, загалом українства й частини росіян. Особливо посилювалися суспільно-культурні впливи православ'я на початку 1920-х рр., коли в Польщі знайшли притулок державно-політичний провід УНР на чолі з С. Петлюрою і 40-тисячна українська армія, десятки тисяч біженців, полонених та інтернованих вояків, які з політичних мотивів були змушені покинути Україну.

Зауважимо, що в міжвоєнний період правлячий режим II Речі Посполитої, що теж мала поліетнічний склад населення, мав ознаки авторитарної та окупаційної влади у її східних регіонах. Це підтверджено низкою ознак.

По-перше, встановленням контролю над цими регіонами шляхом військової інтервенції. До 1923 р. статус Західної України в складі Польщі не був визначений, а Галичина перебувала під протекторатом Ліги Націй. Тут відбувалися процеси інкорпорації, що супроводжувалися утисками у всіх сферах, зокрема від березня 1920 р. в офіційному діловодстві заборонено вживати назву Західна Україна, а запроваджено термін “Малопольська Всьходня”. На початку 1920-х рр. за мовчазливої згоди повітової і воєводської влади проводили ініційовані єпископатоm РКЦ акції ревіндикації (повернення – авт.) церковного майна православних громад. У системі виконавчих органів державної влади керівні посади обіймали винятково поляки, а в законодавчих органах (сейм і сенат) участь українців ускладнювала Конституція Польщі 1935 р.

По-друге, відповідно до Малого Версальського договору (Трактат про захист меншин, підписаний у червні 1919 р. під патронатом Ліги Націй), Конституцій 1921 та 1935 рр. усім громадянам Польської держави гарантували

рівні права та рівність перед законом. Насправді національні меншини майже весь час зазнавали дискримінації (на політичному, соціальному, освітньому та релігійному рівнях) або навіть вважалися громадянами нижчого ґатунку.

По-третє, стосовно національних меншин, зокрема українців, які за переписом 1921 р. становили 14,3% населення Польщі [533, с. 34], правляча Національно-демократична партія (“ендеки” – авт.) проводила політику “національної асиміляції”, згідно з якою меншини повинні стати польськими та відмовитися від своєї мови, культури та релігії. Активній асиміляції сприяло осадництво – планомірне заселення українських земель сім’ями ветеранів, що породжувало жорстку соціальну нерівність (було створено 35 тис. таких господарств). Після державного перевороту 1926 р. і встановлення режиму “санації” до українців застосовано модель “державної асиміляції”, що не передбачала культурної й конфесійної капітуляції, а визначала їх перетворення у лояльних до Польської держави громадян.

По-четверте, у східних воєводствах Польщі відбувалося силове придушення національних виступів за участю спеціальних підрозділів поліції й регулярної армії. Позазаконна адміністративно-репресивна акція пацифікації (від лат. – утихомирення) проти українського населення викликала осуд політичних діячів і громадянства демократичних країн світу. У 1932 р. за ініціативи депутатів-українців польського сейму та 32 депутатів палати громад англійського парламенту її обговорювали в комісії Ліги Націй. Для ізоляції та переховування “небезпечних українців” у 1934 р. в містечку Береза-Картузька було створено концтабір, в’язнями якого стали десятки православних священників [46, с. 39, 46.]. Наприкінці 1938 р. у польських в’язницях перебувало майже 30 тис. українців [348, с. 59].

По-п’яте, МВіНО та воєводські управління втручалися на Волині, Холмщині й Підляшші в діяльність ППЦ, що стала зручною мішенню для польських радикалів. Кандидати на посади єпископів погоджувалися з державними органами і складати присягу на вірність Польській державі, а висвячення або усунення священників із парафій узгоджувалися з воєводою.

За вказівкою польської влади воєводські і повітові урядники блокували ініціативу священників ППЦ проводити богослужіння українською мовою. До 1938 р. майже 150 православних храмів було закрито, церковні землі конфісковано, натомість будувалися римо-католицькі костели. Урятовано лише частину церков, яка перейшла під юрисдикцію греко-католицької церкви.

Зіставимо особливості формування та реалізації державної політики щодо православних церков у поліетнічних за складом населення країнах – у демократичній державі Україна та авторитарному режимі II Речі Посполитої.

Зокрема, аналіз уроків державно-церковних відносин на західноукраїнських землях у складі II Речі Посполитої та механізму формування і реалізації державної політики в сучасній Україні дозволяє обґрунтувати низку узагальнень (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Порівняльна характеристика особливостей формування та реалізації державної політики щодо православних церков у поліконфесійних державах із різним політичним режимом (на прикладі України і II Речі Посполитої)*

	Україна (демократія)	II Річ Посполита (парламентська республіка з елементами авторитаризму)
1	2	3
Правове регулювання	Базується на Конституції України, ЗУ “Про свободу совісті і релігійні організації” та ін., що забезпечують <i>рівність релігійних організацій</i>	Конституція Польської Республіки 1921 р. <i>закріплювала особливий статус Римо-католицької церкви</i> ; Тимчасові правила (постанови) про відносини держави і Православної церкви в Польщі; Декрет Президента 1938 р. “Про відношення Держави до Польської Автокефальної Православної Церкви”; Розпорядження Ради міністрів 1938 р. “Про затвердження Внутрішнього Статуту Польської Автокефальної Православної Церкви”
Інституційна складова	<i>Державні та консультативно-дорадчі органи різного рівня</i> ДЕСС, департаменти при ОДА/ОВА; відділи при РДА/РВА, структурні підрозділи та виконавчі комітети ОМС, Департамент з питань реєстрації виконавчого органу Київської міської ради; центри надання адмінпослуг у м. Києві та ін.	<i>Центральні та місцеві державні органи.</i> МВіНО, місцеві органи державного управління: повітові староства, воєводські управління

Продовження таблиці 4.2

1	2	3
Ресурсне забезпечення	Відкритість і доступність інформації	Відсутність прозорості, значний вплив ідеології
	Держава не фінансує православні церкви, але сприяє свободі совісті та збереженню культурної спадщини	Держава використовує фінансування православної церкви як засіб політичного впливу
	Православні церкви відокремлені від держави та діють в рамках закону	Жорсткий контроль з боку держави, зокрема за будівництвом православних храмів
	Відсутність освіти у галузі релігієзнавства і відповідної професійної кваліфікації у службовців профільних департаментів міністерств і відомств	Дискримінація за національною ознакою серед кандидатів на державну службу; більшість службовців Департаменту віросповідань були католиками, які не знали і не розуміли традицій, канонічного права й устрою православної церкви

*Джерело: обґрунтовано автором

Забезпеченню базових засад державної політики щодо православних церков в Україні й зручному використанню наявних ресурсів задля досягнення визначених цілей держави перешкоджали:

1) розпорошення функцій держави в сфері свободи совісті та релігій, забезпечення контролю за діяльністю релігійних організацій між кількома центральними органами, що призводило до дублювання обов'язків і відсутності відповідальності за помилки і невдачі. У поліконфесійній за складом населення ІІ Речі Посполитій цим займався лише департамент віросповідань МВіНО;

2) не врахування в розробці та реалізації державної політики конфесійного спрямування населення окремих регіонів України, що зумовило істотні помилки у визначенні інтересів і потреб громадянства у сфері свободи совісті та віросповідання.

Адміністративні ж органи влади першої та другої інстанцій ІІ Речі Посполитої фактично були посередниками в релігійних питаннях між церковними громадами і МВіНО, яке забезпечувало нагляд за релігійними організаціями, що мало негативні наслідки.

Позитивним прикладом урахування регіонального чиннику був “волинський експеримент” воєводи Г. Юзевського (колишнього міністра в уряді УНР);

3) відсутність в Україні механізмів міжвідомчої координації, що посилює непослідовність у проведенні реформ у різних сферах суспільного життя, зокрема у сфері релігії; правові та інституційні суперечності в реформаторських зусиллях різних галузей залишаються невирішеними.

У II Речі Посполитій функції координатора державної політики у сфері релігії та державно-церковних відносин виконували міжурядові конференції/наради з участю представників різних міністерств і керманічів регіонів, що слугувало платформою для обговорення взаємодії державних інституцій і ППЦ.

Отже, дослідження політики урядів II Речі Посполитої щодо православної церкви, яка репрезентувала інтереси української меншини, надає науковцям важливий матеріал для узагальнення дієвості елементів системи управління з урахуванням наявних ресурсів та можливостей конкретної ситуації. Історія міжвоєнної Польщі демонструє дослідникам у галузі державного управління цікавий досвід адміністрування у багатонаціональній країні в процесі становлення її державності, що була відновлена в листопаді 1918 р.

У цьому Польща схожа до поліетнічної Української держави, яка проголосила свою незалежність у серпні 1991 р. Тож окремі висновки нашої роботи можуть слугувати рекомендаціями законодавчим і виконавчим органам влади України, громадським об'єднанням для уточнення та корегування політики у сфері державно-церковних і міжконфесійних відносин.

Таким чином, вважаємо, що вдосконалення державної політики щодо православних церков за означеними векторами сприятиме успішному розвитку/перебудові державно-церковних відносин в умовах російсько-української війни, а також у період післявоєнної відбудови; допомагатиме зміцненню свободи совісті та віросповідання в Україні й налагодженню

міжрелігійного або міжконфесійного діалогу; зміцнити релігійну безпеку як складову частину національної безпеки.

Такий підхід дозволить створити змістовну Концепцію формування та реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков у контексті консолідації громадянського суспільства, що базуватиметься на таких фундаментальних принципах, як відокремленість церкви від держави, конструктивний багаторівневий діалог, забезпечення релігійної інклюзивності, захист прав людини і релігійних громад, соціальна спрямованість діяльності православних церков.

4.3 Концепція розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков

Успішна реалізація дієвої моделі відносин держави з православними церквами в Україні, здатної задовольняти духовні вимоги людини, забезпечувати право на свободу совісті та віросповідання під час війни та в повоєнний час, а також адекватно реагувати на внутрішні та зовнішні ризики в значній мірі залежить від інституційних, правових, кадрових, інформаційних складових державної політики у сфері релігії. Це, в свою чергу, визначає актуальність і акцентує на важливості розробки Концепції (від лат. *conceptio* – осягати, сприймати) розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков.

Збалансувати й уточнити особливості Концепції розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков (далі – Концепція) як певної структурно-цілісної системи щодо модернізаційних змін у сфері державно-церковних та суспільно-релігійних відносин, представленої певним спектром цілей, завдань, функцій та взаємопов'язаних елементів та ін., допоможе також і системний підхід.

Окремо зауважимо, що використання системного підходу у процесі формування концептуальних засад державної політики щодо діяльності

православних церков дає можливість розглядати її також як досить масштабну модерну підсистему державної політики в релігійній сфері по відношенню до загальної системи державного управління.

Загалом Концепції розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков має бути водночас і науковим документом, що відображає теоретико-методологічні засади такої державної політики, й політичним документом, який чітко формулює вимоги до законодавчо-нормативної бази, політики держави щодо діяльності православних церков як важливої масштабної підсистеми державної політики в релігійній сфері в цілому.

Очевидним є те, що розробляти таку Концепцію необхідно з урахуванням тісної взаємодії і взаємозумовленості суспільних запитів/ очікувань з боку громадянського суспільства та держави, враховуючи при цьому національні історичні традиції, міжнародні стандарти у сфері свободи совісті та віросповідання, кращі практики ЄС у цій сфері, а також засади національної безпеки.

У нашому дослідженні Концепція розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков представлена саме як наукова концепція, тобто вона відображає систему науково обґрунтованих поглядів щодо модернізаційних змін у системі державного управління загалом, які необхідно здійснити для забезпечення реалізації конституційного права громадян на свободу світогляду та віросповідання.

Відповідно Концепція, яку розроблено з використанням головних результатів дисертаційного дослідження, має сприяти, в першу чергу, досягненню цілей державної політики щодо діяльності православних церков та забезпеченню інтересів усіх зацікавлених сторін, створюючи умови для розвитку міжконфесійних відносин і суспільної злагоди.

Зазначимо, що пропонована в роботі Концепція вибудовується на тісній взаємодії конкретних механізмів та інструментарію державного управління, залежно від використаних засобів, і характеризується такими ознаками:

- системність та цілісність обраних механізмів/інструментів/важелів державного управління;
- функціональна орієнтованість, що передбачає забезпечення ефективного виконання основних функцій держави у сфері діяльності православних церков: захисту свободи совісті; забезпечення рівності конфесій; сприяння міжконфесійного діалогу; захисту суспільного порядку і національної безпеки;
- збалансованість, що визначає одночасне врахування інтересів держави, православних громад і суспільства, забезпечення балансу між світським характером держави та проактивною позицією церкви у вирішенні актуальних проблем суспільного розвитку;
- правоорієнтованість, що ґрунтується на верховенстві права й міжнародних стандартах у сфері релігійної свободи, включаючи норми Конституції України та європейського законодавства;
- інноваційність та інтегрованість, що визначається використанням сучасних інструментів управління, зокрема цифровізацію для ефективного моніторингу та реалізації політики, сприянням інтеграції церкви в суспільно значущі процеси – благодійництво, соціальну допомогу;
- прозорість і демократичність, що базуються на принципах відкритості та громадського діалогу.

При цьому Концепція має бути виваженою з точки зору її обов'язкових складових: цілей, принципів, функцій, методів, інформації, технології та технічних засобів тощо.

З огляду на викладене, нижче пропонуємо ключові основні ідеї Концепції розвитку державної політики щодо діяльності православних церков в Україні в контексті консолідації громадянського суспільства на засадах взаємодії його складових.

Як правило, розробка будь-якої концепції розпочинається із опису проблем, які потребують розв'язання.

У нашому випадку базові проблеми та виклики у сфері формування й реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков

детально описані у параграфах 2.2–2.3 та систематизовані за відповідними блоками (інституційно-правове та ресурсне забезпечення) в Додатку В.

Отже, розроблений та обґрунтований нами проєкт Концепції розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков враховує інтегративну взаємодію інституційно-правового та ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков та детермінується:

а) метою, завданнями, функціями, суб'єктно-об'єктним складом, що репрезентують трансформації у взаємовідносинах держави та православних церков і реалізують скоординовані дії відповідно до напрямів і пріоритетів державної політики в цій сфері;

б) системою принципів розвитку державної політики щодо діяльності православних церков;

в) формами, методами й інструментарієм розвитку державної політики щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення свободи совісті та віросповідання, налагодженню міжконфесійних відносин і суспільної злагоди, створення дієвої моделі взаємовідносин держави і православних церков;

г) аргументацією основних напрямів реалізації/провайдингу Концепції.

Такий підхід, на нашу думку, уможлиблює створення умов для отримання синергетичного ефекту від реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення національних інтересів Українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

Інакше кажучи, пропонований нами проєкт Концепції розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков – це цілісна система поглядів і понять про зміст і спрямованість державно-управлінських механізмів/ інструментів/важелів у сфері діяльності православних церков, що базуються на основоположних принципах, цільовій орієнтації, функціональній діяльності з використанням відповідних форм і методів управління тощо (рис. 4.3).

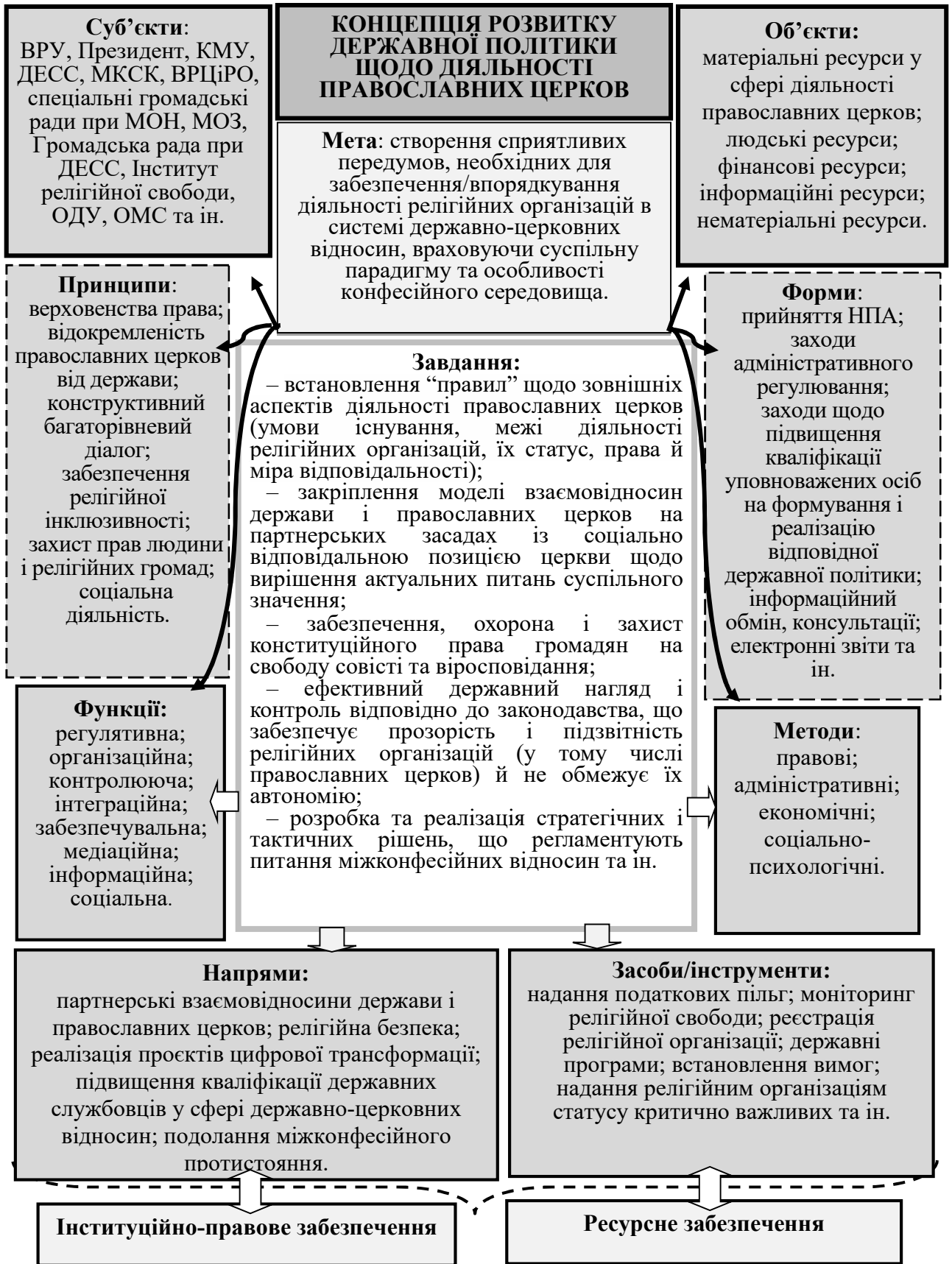

Рис. 4.3. Концепція розвитку державної політики щодо діяльності православних церков [власна розробка автора]

Надалі обґрунтуємо деталі Концепції в рамках кожного виокремленого блоку.

Блок 1 “Мета, завдання, функції, суб’єктно-об’єктний склад, що репрезентують трансформації у взаємовідносинах держави та православних церков і реалізують скоординовані дії відповідно до напрямів і пріоритетів державної політики в цій сфері”. Насамперед зазначимо, що визначена мета Концепції (очікуваний кінцевий результат) виконує роль інтегративного (об’єднувального) чинника, що зумовлює головну концептуальну характеристику – загальну спрямованість і логіку.

Нагадаємо, що в параграфі 1.3 нами визначено сутність та мету державної політики щодо діяльності православних церков. Зокрема, метою державної політики щодо діяльності православних церков визначено створення цілісної збалансованої системи правових, адміністративних та комунікаційних засад, що забезпечують гарантування принципів свободи совісті та релігійних переконань, а також ефективний прозорий контроль і нагляд за дотриманням законодавства в конфесійній сфері задля гармонійного духовного розвитку суспільства. Водночас розвиток будь-якої системи управління, яка знаходиться в процесі модернізації/трансформації, має бути спрямованим на пошук та інтеграцію актуальних і прийнятних управлінських механізмів, які володіють потенціалом підвищеної ефективності, дієвості, результативності.

Відповідно метою Концепції розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков є створення сприятливих передумов, необхідних для забезпечення діяльності релігійних організацій у системі державно-церковних відносин, враховуючи суспільну парадигму та особливості конфесійного середовища, відповідно до завдань і функцій державної політики в цій сфері.

Результатом практичної реалізації цієї мети повинно стати якісне задоволення духовних потреб людини, забезпечення свободи совісті, ефективне регулювання взаємовідносин держави і православних церков, вирішення міжконфесійних суперечок та забезпечення національної безпеки.

Реалізація означеної мети значною мірою визначатиме місію державної політики щодо діяльності православних церков, а саме – забезпечення

реалізації конституційного права громадян на свободу світогляду та віросповідання. Водночас головна мета державної політики щодо діяльності православних церков визначає її завдання та функції, що відображають об'єктивні тенденції, соціальні/суспільні закони, рекомендації теорії управління у сфері державно-церковних відносин загалом.

Завдання/цілі є невід'ємним елементом будь-якої концепції, оскільки точне формування завдань/цілей забезпечуватиме ефективність її реалізації, взаємозв'язок системних елементів та їх дієвість, що і становить основу управлінського мислення в умовах впровадження демократичних засад урядування. Наукові пошуки в колі даної проблеми дозволили нам виокремити такі завдання/цілі:

- встановлення “правил” щодо зовнішніх аспектів діяльності православних церков (умови існування, межі діяльності релігійних організацій, їх статус, права й міра відповідальності);

- закріплення моделі взаємовідносин держави і православних церков на партнерських засадах із проактивною позицією церкви щодо вирішення актуальних питань суспільного значення;

- забезпечення, охорона та захист конституційного права громадян на свободу совісті та віросповідання;

- ефективний державний нагляд і контроль, що забезпечує прозорість і підзвітність релігійних організацій (у тому числі православних церков) й не обмежує їх автономію;

- розробка та реалізація стратегічних і тактичних рішень, що регламентують питання міжконфесійних відносин;

- збереження та розвиток релігійно-культурної спадщини, використання культових споруд і земельних ресурсів;

- забезпечення державної підтримки релігійних організацій, що сприяють розвитку української культури та збереженню ідентичності;

- формування у суспільстві атмосфери толерантності щодо релігійного світогляду особистостей та ін.

Вищезазначені особливості Концепції дозволяють окреслити її функціональне призначення в сучасному суспільстві. Зокрема, нами було встановлено, що функції державної політики щодо діяльності православних церков чітко відображають її зміст, соціально-регулятивну роль, завдання й цілі. При цьому функції такої політики носять об'єктивний характер і використовуються в різних напрямках у системі державного управління (див. параграф 1.3). Зокрема, в роботі ідентифіковано такі основні функції державної політики щодо діяльності православних церков, як: регулятивна, організаційна, контролююча, інтеграційна, забезпечувальна, медіаційна, інформаційна, соціальна (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Основні функції державної політики щодо діяльності православних церков*

Функція	Її характеристика
Регулятивна	Забезпечує встановлення чітких правил, норм і стандартів для діяльності православних церков відповідно до законодавства. Включає розробку нормативно-правових актів та їх реалізацію.
Організаційна	Передбачає координацію роботи державних органів, ОМС, релігійних організацій і громадських інституцій для досягнення узгоджених цілей.
Контролююча	Здійснює моніторинг дотримання законодавства та правил діяльності релігійних організацій.
Інтеграційна	Забезпечує гармонійне включення православних церков у суспільно-політичну систему країни, підтримує злагоду між конфесіями та релігійними громадами.
Забезпечувальна	Спрямована на створення умов для реалізації права на свободу віросповідання, підтримку релігійної діяльності православних церков та їх участь у соціально значущих ініціативах.
Медіаційна	Сприяє врегулюванню конфліктів між релігійними організаціям, між православними церквами і державою, є посередником у діалозі.
Інформаційна	Передбачає інформування суспільства про роль і значення православних церков, поширення інформації про їхню діяльність.
Соціальна	Підтримує соціальні ініціативи церков.

*Джерело: власна розробка автора

Усі функції взаємопов'язані та забезпечують баланс між незалежністю православних церков і державним регулюванням, сприяють досягненню стабільності в релігійній сфері та убезпечують демократичний розвиток держави.

Характеризуючи суб'єктно-об'єктний аспект у рамках Концепції розвитку державної політики щодо православних церков зазначимо на двох факторах:

1) його об'єкт складно фрагментований, оскільки уособлює набір активів, необхідних для реалізації політики у сфері діяльності православних церков, а його ключовий елемент представлений рівнем свободи совісті і віросповідання, на який можна впливати й покращувати. При цьому наголосимо ще раз, що діяльність православних церков є досить специфічним об'єктом державної політики, оскільки для управлінського впливу держави виокремленою є тільки частина цієї сфери, пов'язана із практичними аспектами релігійних відносин, релігійної діяльності та створення релігійних організацій;

2) його основними суб'єктами на різних рівнях формування і реалізації державної політики щодо православних церков є: ДЕСС, МКСК, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, ВРЦіРО, громадські ради при МЗС, МОН, МОЗ, МО і Мін'юсті, ДЕСС, Інститут релігійної свободи, Українська Гельсінська спілка з прав людини; органи державного управління й органи місцевого самоврядування, департаменти/управління при ОДА, консультативно-дорадчі органи при ОДА, структурні підрозділи та виконавчі комітети ОМС та ін.

Блок 2 “Система принципів розвитку державної політики щодо діяльності православних церков”. Разом із цим Концепція має ґрунтуватися на певних принципах, що розглядаються як вихідні положення, правила, покладені в основу його розробки та впровадження.

Звіт міжнародної Програми SIGMA “Принципи державного управління” за 2023 р., розроблений за спільною ініціативою ЄС та ОЕСР, розглядає принципи як комплексну систему стандартів, що відображають цінності та поведінку, яких громадяни та підприємства очікують від сучасного державного управління. Хоча сьогодні не існує єдиної моделі організації та функціонування державного управління, названі у звіті принципи разом із супровідною системою моніторингу можна використовувати як путівник для реформ державного управління та інструмент для оцінювання досягнутого прогресу [266].

На нашу думку, доцільно виокремити такі принципи формування та розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков: верховенство права; відокремленість православних церков від держави; конструктивний багаторівневий діалог; забезпечення релігійної інклюзивності; захист прав людини і релігійних громад, соціальна діяльність (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Основні принципи формування та розвитку державної політики щодо діяльності православних церков*

Принципи	Їх характеристика
1. Принцип верховенства права	Держава забезпечує дотримання КУ та законів, що регулюють державно-церковні відносини.
2. Відокремленість православних церков від держави	Держава має нейтральну позицію щодо релігії та церкви, не втручається у внутрішні справи православних церков, а церкви в свою чергу не мають впливу на державні рішення.
3. Конструктивний багаторівневий діалог	Відкритий і конструктивний діалог між державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськістю та релігійними громадами сприяє вирішенню питань, що виникають у соціальній сфері або стосуються церкви. Це дозволяє забезпечити сталий розвиток суспільства з урахуванням потреб і поглядів різних релігійних груп.
4. Забезпечення релігійної інклюзивності	Державно-церковні відносини повинні сприяти становленню інклюзивного суспільства, де не тільки більшість релігійних груп, а й меншість мають рівні можливості для розвитку та вираження своїх переконань.
5. Захист прав людини і релігійних громад	Держава також повинна гарантувати релігійним громадам право на освіту, доступ до культових споруд, а також право на участь у суспільному житті без дискримінації на релігійній основі.
6. Партнерство у соціально значущих питаннях (соціальна діяльність)	Співпраця держави з православними церквами у сферах: - соціального служіння (допомога військовим, ВПО, вразливим категоріям населення тощо); - морально-етичного виховання (співпраця у сфері науки, культури та освіти); - охорони пам'яток культури та сакральної спадщини.

*Джерело: власна розробка автора

Блок 3 “Форми, методи та специфічний інструментарій розвитку державної політики щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення свободи совісті та віросповідання, налагодженню міжконфесійних відносин і суспільної злагоди, створення дієвої моделі взаємовідносин держави і православних церков”. Згідно позиції С. Мосьондз, форма державного управління – це зовнішньо виражена дія органів виконавчої влади та інших суб’єктів державного управління або їхніх посадових осіб, здійснену в межах їх компетенції з метою досягнення поставлених перед ними мети й завдань [190,

176 с.]. Зазначимо, що форми конструювання та реалізації державної політики щодо православних церков ми розглядаємо як зовнішній прояв відповідних процесів державної політики, тобто спосіб, яким вона набуває конкретного виразу та існує в державному управлінні.

Основними формами конструювання та реалізації державної політики щодо діяльності православних церков є:

- прийняття нормативно-правових актів, що регулюють діяльність церков, зокрема православних;
- заходи адміністративного регулювання;
- заходи щодо підвищення кваліфікації державних службовців для створення дієвої моделі взаємовідносин держави і православних церков;
- інформаційний обмін, консультації та діалог між державою, православними церквами та суспільством;
- електронні статистичні звіти щодо кількості релігійних організацій та ін.

Досягнення цілей державної політики забезпечують методи державного управління – способи владного впливу державних органів на процеси суспільного і державного розвитку, на діяльність державних структур і конкретних посадових осіб. Методи державного управління безпосередньо пов'язані з практичною реалізацією державної влади, її керуючим впливом на об'єкти державного управління відповідно до інтересів і волі держави із забезпеченням реалізації цілей і функцій державного управління, оскільки в них містяться механізми встановлення взаємовідносин між суб'єктом і об'єктом державного управління, реалізації компетенції суб'єктів державного управління відповідно до їхніх владно-управлінських повноважень [79, с. 398].

За спостереженням Ю. Ковбасюка, методи державного управління характеризуються низкою особливостей: їх реалізація здійснюється в процесі державного управління; вони виражають керівний вплив суб'єктів управління; використовуються суб'єктами управління як засіб реалізації закріпленої за ними компетенції; мають форму і зовнішнє вираження [79].

Сьогодні в спеціальній літературі не представлено загальноприйнятої класифікації методів державного управління. Автори підручника “Адміністративне право України” вказують, що управлінські методи доцільно поділяти на наукові та ненаукові, демократичні та диктаторські, державні та громадські, адміністративні та економічні, прямого та непрямого впливу, загальні та спеціальні [3, с. 544]. У свою чергу, В. Малиновський розробив детальну класифікацію методів державного управління, використавши в якості критеріїв систематизації – функціональний зміст, спрямованість впливу, організаційні форми та характер управлінського впливу [170]. При цьому М. Онищук вважав, що методи управління можуть бути структуровані за відповідними групами залежно від засад класифікаційних підходів, зокрема за ознакою функціонального змісту, характеру управлінського впливу, місця, рівня об’єкта управління та ін. [216, с. 28].

За функціональним призначенням методи управління трактують із позицій відображення вимог законів управління, специфіки державно-управлінських відносин, принципів управління, об’єктивних закономірностей, у розкритті яких реалізується метод.

Такий підхід дозволяє визначити такі групи методів формування й реалізації державної політики в Україні щодо діяльності православних церков:

1) правові методи – держава здійснює регулювання державно-церковних відносин на основі нормативно-правових актів, що встановлюють структуру органів формування і реалізації державної політики щодо діяльності православних церков, правила реєстрації релігійних організацій, правове становище православних церков, порядок виділення земельних ділянок релігійним організаціям тощо;

2) адміністративні (організаційно-розпорядчі) – методи, засновані на державному управлінні та регулюванні через державні органи, зокрема: реєстрація релігійних організацій, моніторинг їхньої діяльності, що може бути пов’язана з ризиками для національної безпеки; забезпечення релігієзнавчої експертизи за участю представників релігійних організацій, науковців і фахівців; створення експертних комісії для перевірки релігійних організацій, що

підозрюються в співпраці з РФ і РПЦ; здійснення нагляду за дотриманням права на свободу совісті та віросповідання тощо;

3) економічні – система прийомів і засобів прямої дії на суб'єкти шляхом запровадження фінансово-економічних законів і грошово-кредитних відносин, зокрема: податкові пільги (звільнення православних церков від податку на нерухомість, від оподаткування на додану вартість операцій з постачання релігійними організаціями культових послуг і предметів культового призначення); виділення бюджетних коштів на реставрацію православних храмів, що є культурною спадщиною; фінансова підтримка засобів масової інформації духовно-релігійного спрямування; фінансування проведення спільно з релігійними конфесіями культурних заходів, присвячених державним і релігійним святкам тощо;

4) соціально-психологічні – непрямі методи впливу через поширення соціальної реклами, спрямованої на зміцнення духовно-моральних цінностей суспільства, організацію медіа кампаній із роз'яснення принципів свободи совісті, толерантності та ролі церкви в суспільстві; залучення православних церков до суспільно корисних ініціатив.

Зазначимо, що комплексне використання цих методів у формуванні та реалізації державної політики може забезпечити гармонійний розвиток взаємовідносин держави і православних церков, а також консолідувати громадянське суспільство.

Акцентуємо на доцільності вирізняти методи формування і реалізації державної політики за характером управлінського впливу, зокрема:

1) прямі методи: передбачають безпосередній державний контроль за дотриманням законодавства; призначення відповідальних державних органів у сфері діяльності православних церков; заборона діяльності іноземних релігійних організацій, які знаходяться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України та прямо або опосередковано підтримує збройну агресію проти України; а також ліцензування підготовки фахівців за спеціальністю 041 Богослов'я, наприклад, Київська православна богословська

академія – самоврядний заклад вищої духовної освіти ПЦУ – на підставі ліцензії МОН України та сертифікатів про акредитацію НАЗЯВО здійснює підготовку фахівців за спеціальністю 041 Богослів'я та ін.;

2) непрямі методи: впливають опосередковано: пільги в оподаткуванні; підтримка міжконфесійного діалогу; сприяння участі православних церков у благодійній та гуманітарній діяльності; інформаційні кампанії щодо релігійної толерантності тощо.

Формування та реалізація державної політики щодо православних церков характеризується використанням обраних інструментів – засобів практичної реалізації управлінського рішення [371] і важелів – засобів або стимулів, що поживляють/стримують розвиток державно-церковних відносин; засіб дії у використанні методу державного регулювання [79, с. 421], за допомогою яких ці методи реалізуються.

Православні юрисдикції в Україні функціонують і провадять фінансового-господарську діяльність поряд з іншими суб'єктами господарських відносин відповідно до притаманних їм особливих потреб, порядку та цілей. Кожна релігійна організація як новостворена юридична особа вважається легітимним учасником розгалуженої мережі вітчизняних суб'єктів господарювання, що, зазвичай, функціонує у статусі неприбуткової організації.

До основних засобів регулювального впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання Господарський кодекс України (ст. 12) [50] відносить: державне замовлення; ліцензування, патентування і квотування; сертифікацію та стандартизацію; застосування нормативів та лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг; надання дотацій, тощо.

Основні засоби впливу з боку головних суб'єктів державної політики України щодо діяльності православних церков узагальнено в табл. 4.5.

Зауважимо, що вказані засоби впливу можуть змінюватися й трансформуватися залежно від змін у церковно-конфесійному і суспільному середовищах.

Блок 4 “Основні напрями Концепції державної політики щодо діяльності православних церков”. Даний блок відображає пріоритети держави у релігійній сфері та спрямований на формування ефективної моделі її взаємин з православними церквами.

Партнерські взаємовідносини держави і православних церков.

- Розвиток соціального партнерства (сприяння участі православних церков у реалізації державних соціальних програм).
- Використання потенціалу православних церков для налагодження міжнародного діалогу, розбудови іміджу України як демократичної держави з високим рівнем забезпечення свободи совісті.

Таблиця 4.5

Основні засоби впливу з боку головних суб’єктів державної політики України щодо діяльності православних церков*

Суб’єкти	Засоби впливу
1	2
Органи державного управління	<ul style="list-style-type: none"> - Податкові пільги; - моніторинг релігійної свободи; - реєстрація релігійної організації; - реєстрація статуту релігійної громади; - міждержавні, загальнодержавні та регіональні програми духовного розвитку; - звітність про мережу релігійних організацій; - визначення вимог до фінансової звітності; - контроль за дотриманням статуту релігійної організації щодо мети її діяльності; - надання релігійним організаціям статусу критично важливих для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення та ін.; - заборона діяльності іноземних релігійних організацій, які знаходяться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України; - контроль фінансово-економічної та освітньо-інформаційної діяльності релігійних організацій із центром у державі-агресорові та ін.
Органи місцевого самоврядування	<ul style="list-style-type: none"> - Підготовка й проведення духовно-культурних заходів і благодійних акцій; - дозвіл на проведення публічних релігійних заходів; - надання інформаційних послуг стосовно релігій і релігійних організацій громадянам та юридичним особам; - звернення ОМС до центрального органу виконавчої влади щодо дослідження питання про ознаки афілійованості релігійної організації, що діє в Україні, з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена; - надання інформації, пояснень, документів, витягів із публічних електронних реєстрів, які необхідні для здійснення дослідження та встановлення наявності або відсутності ознак афілійованості релігійної організації, що діє в Україні, з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена; - створення робочих груп ОМС з представниками православної релігійної громади для вирішення певного питання; - виділення земельної ділянки для спорудження церкви та ін.

Продовження таблиці 4.5

1	2
Консультативно-дорадчі органи	<ul style="list-style-type: none"> - Участь у розробленні проєктів нормативних актів із питань державно-конфесійних відносин; - складання доповідей і рекомендацій з метою покращення міжконфесійного діалогу; - звернення за необхідною інформацією до керівних органів громадських і релігійних організацій; - укладання угод з міністерствами та відомствами України; - проведення громадського моніторингу діяльності органу виконавчої влади; - підготовка експертних пропозицій, висновків та аналітичних матеріалів з питань формування й реалізації державної та регіональної політики; - створення на громадських засадах робочих груп з актуальних напрямів діяльності.
Громадські організації	<ul style="list-style-type: none"> - Незалежний моніторинг релігійної ситуації на тимчасово окупованих територіях; - підготовка аналітичних матеріалів та рекомендацій для церков і релігійних організацій; - організація духовно-просвітницьких заходів; - ініціювання публічних дискусій та звернень до органів влади; - звернення до влади щодо захисту прав релігійних організацій; - співпраця з міжнародними організаціями для моніторингу та захисту прав релігійних громад тощо.

*Джерело: узагальнено автором на основі [310; 295; 277; 253; 275; 128]

- Збереження, охорона й популяризація культурної й духовної спадщини (сакральної архітектури, культових споруд, іконопису, бібліотек і монастирських архівів). Цьому сприяє створене державою інституційно-правове, ресурсне забезпечення, тоді як православні церкви виступають партнерами у процесі обліку, догляду, відновлення цього спадку й в культурно-просвітницькій діяльності.

- Розвиток військового капеланства як важливого напряму партнерства держави і православних церков, що спрямований на забезпечення духовної підтримки військовослужбовців.

Релігійна безпека.

- Життя та безпека людини, правопорядок і громадський спокій є важливим завданнями правоохоронних органів України. Актуальним завданням також є недопущення використання православних церков у антидержавній діяльності.

- Забезпечення моніторингу конфесійно-церковного середовища за участю експертів і науковців, що дозволить вчасно реагувати на загрози,

виявляти потенційні ризики конфліктогенності й протидіяти зовнішньому втручанню.

Реалізація проєктів цифрової трансформації.

- Розробка та впровадження цифрових сервісів для ефективної взаємодії держави з православними церквами (реєстрації, обліку, звітності й комунікації), що вимагатиме управлінських, організаційних і фінансових зусиль з боку держави та громадськості.

Подолання міжконфесійного протистояння.

- Сприяння державних інституцій налагодженню міжконфесійного миру й діалогу, формуванню середовища релігійної толерантності.
- Розвиток медіаційних механізмів і постійно діючих платформ для діалогу між державою й релігійними організаціями.

Підвищення кваліфікації державних службовців у сфері державно-церковних відносин.

- Запровадження в програми підвищення кваліфікації публічних службовців навчальних модулів з релігієзнавства, основ державної політики в сфері релігії й міжконфесійних відносин із врахуванням регіонального рівня, на якому відбувається взаємодія державних інституцій, ОМС із православними релігійними громадами.

Усі фактори, що впливають на особливості формування і розвитку державної політики щодо діяльності православних церков, є складними та багатоаспектними, залежними від суспільних процесів (насамперед, у сфері діяльності православних церков) та сформованої моделі державно-церковних відносин. Консолідація громадянського суспільства та моделі державно-церковних відносин взаємопов'язані, оскільки спосіб, за яким держава взаємодіє з релігійними організаціями, зокрема з православними церквами, безпосередньо впливає на рівень єдності, громадських ініціатив та стабільності в суспільстві.

Зазначимо, що фінансування розвитку державної політики щодо діяльності православних церков в Україні може здійснюватися з низки джерел: державний бюджет (забезпечення функціонування державних органів,

підтримка культурної та історичної спадщини православ'я, видатки на реалізацію програм у сфері державно-церковних відносин); місцеві бюджети (фінансування регіональних ініціатив, проєктів зі збереження культових споруд, соціальних програм за участі православних церков); гранти та міжнародна технічна допомога (фінансові ресурси від міжнародних організацій, благодійних фондів та іноземних партнерів); доходи релігійних організацій (видавнича діяльність, виробництво церковної продукції, навчальні заклади тощо); добровільні внески та пожертви (підтримка з боку релігійних громад, вірян, меценатів і благодійних організацій), інші не заборонені законодавством джерела.

Таким чином, проведене дослідження дозволило нам обґрунтувати основні засадничі концептуальні положення для конструювання засад розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков. Обґрунтовані в роботі концептуальні засади розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков зорієнтовані на соціальну суспільну значущість, що відображається в досягненні суспільно важливих результатів у сфері державно-церковних відносин і діяльності православних церков, та на забезпечення балансу між свободою віросповідання та державними інтересами, що є ключовим чинником стабільності у взаємовідносинах держави та православних церков. У своїй синергії все це має посприяти консолідації громадянського суспільства, підтримуючи ініціативи, що зміцнюють соціальну згуртованість та міжконфесійний діалог.

Висновки до розділу 4

1. Визначено інноваційні вектори реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах цифрового розвитку суспільства. Обґрунтовано, що в епоху 4.0 індустриальної революції державна політика України щодо діяльності православних церков має відповідати не лише європейським стандартам і принципам належного врядування, а й новим вимогам ери сучасних цифрових технологій, що передбачають активну

цифровізацію/діджиталізацію послуг у цій сфері, автоматизацію алгоритмів ухвалення рішень та ін. Ідентифіковано та систематизовано обмеження щодо цифровізації для сфери державної політики України щодо діяльності православних церков. На цій підставі та з урахуванням положень ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” і ЗУ “Про адміністративну процедуру” запропоновано: удосконалити реєстраційну процедуру щодо статутів і положень релігійних організацій, яка врегульовує їхню діяльність, через прийняття “Порядку реєстрації статутів (положень) релігійних організацій та змін до них”; упровадити в порталі “Дія” можливість електронної реєстрації релігійних організацій як юридичних осіб; конкретизувати підстави для звернення суб’єкта державної реєстрації з метою отримання висновку виконавчого органу місцевої влади щодо відмови в реєстрації та передбачення можливості його адміністративного оскарження; провести парламентські слухання щодо вдосконалення взаємовідносин держави та релігійних організацій.

2. Уточнено загальні напрями вдосконалення державної політики України щодо діяльності православних церков, а саме: розроблення та ухвалення нової редакції ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”; законодавче закріплення терміна “релігійна безпека”; розробка й ухвалення Концепції взаємин держави з православними церквами та формування Плану/календаря заходів її реалізації; проведення парламентських слухань щодо впровадження діджиталізації/цифровізації у взаємовідносинах держави та релігійних організацій, зокрема православних церков; децентралізація державної політики щодо діяльності православних церков; забезпечення державної підтримки релігійних організацій, що сприяють розвитку української культури та збереженню ідентичності; підвищення професійної компетенції державних службовців у сфері взаємовідносин держави і православних церков; усебічне сприяння держави вступу ПЦУ до Всесвітньої ради церков; визначення порядку передачі релігійним організаціям у безоплатне користування або позичку державного або комунального майна, що є культовим; та ін.

Проведено порівняльний аналіз особливостей формування та реалізації державної політики щодо православних церков у поліконфесійних державах із різним правлячим режимом (на прикладі України і II Речі Посполитої). На цій підставі запропоновано осмислити і використати у визначенні напрямів удосконалення державної політики України щодо православних церков такі рекомендації: а) посилити міжвідомчу координацію й змінити послідовність проведення реформ у сфері релігії (функції координатора політики в конфесійній сфері виконували міжурядові конференції/наради з участю представників різних міністерств і керівників регіонів, що слугували платформою для обговорення нагальних питань взаємовідносин держави з ППЦ); б) враховувати конфесійне спрямування населення окремих регіонів України, що попередить помилки у визначенні інтересів і потреб громадян у сфері свободи совісті та віросповідання (враховано регіональний чинник у реалізації “волинського експерименту” воєводи Г. Юзевського – колишнього міністра в уряді УНР); в) забезпечити ефективність інституційної складової забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков (у Польщі усунуто дублювання функцій у діяльності окремих державних органів, що може призвести до відсутності відповідальності за помилки) для її реалізації й контролю за діяльністю релігійних організацій.

3. Розроблено та обгрунтовано Концепція розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков. Дана Концепція враховує інтегративну взаємодію інституційно-правового та ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков, що детермінується: а) метою, завданнями, функціями, суб’єктно-об’єктним складом, що репрезентують трансформації у взаємовідносинах держави та православних церков і реалізують скоординовані дії відповідно до напрямів і пріоритетів державної політики в цій сфері; б) системою принципів розвитку державної політики щодо діяльності православних церков; в) формами, методами та специфічним інструментарієм розвитку державної політики щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення свободи совісті та

віросповідання, налагодженню міжконфесійних відносин і суспільної злагоди, створення дієвої моделі взаємовідносин держави і православних церков; г) аргументацією основних напрямів реалізації/провайдингу Концепції. Такий підхід, на нашу думку, уможлиблює створення умов для отримання синергетичного ефекту від реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення національних інтересів Українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

Основні положення розділу дисертаційної роботи відображені в таких працях автора: [131; 135; 138; 140; 141; 142; 143; 208].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні розроблено нові наукові положення, які в сукупності дозволяють розв'язати важливе наукове завдання у сфері державного управління щодо обґрунтування теоретико-методичних засад розвитку державної політики щодо діяльності православних церков та розроблення науково-практичних рекомендацій щодо їх концептуалізації в контексті забезпечення національних інтересів Українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

На підставі проведеного дослідження сформульовано низку висновків і пропозицій:

1. Проаналізовано взаємозв'язок понятійно-категорійного поля суспільно-релігійних відносин та державної політики, що характеризує його роль у тезаурусі наук, та розвинуто понятійно-категорійний апарат у цій сфері. Зокрема, базові дефініції в роботі досліджено, виходячи з чотирьох проєкцій: 1-ша включає систему первинних понять, що відображають сутність та взаємозв'язок понятійно-категорійного поля у сфері суспільно-релігійних відносин та державної політики; 2-га включає систему понять, що відображають суть категорійних та змістовних трансформацій дефініцій 1-шої проєкції з урахуванням управлінського аспекту загалом та державно-управлінського; 3-тя містить поняття, що відображають взаємозв'язок між національною/державною безпекою та релігійним фактором у контексті гібридних гуманітарних загроз; 4-та представлена базовими поняттями дисертаційного дослідження “православні церкви” та “державна політика щодо діяльності православних церков”.

На цій підставі розвинуто понятійно-категорійний апарат у досліджуваній сфері за рахунок уточнення сутності таких понять, як: “релігійна безпека”, “державна політика щодо діяльності православних церков” та “конфесійна війна”. Разом із цим запропоновано уніфікувати термінологію державної політики в конфесійній сфері, зокрема такі поняття як “право на свободу

світогляду та віросповідання” (ст. 35 Конституції України) та “право на свободу совісті” (ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”). Зроблено висновок, що реалізація державної політики України щодо діяльності православних церков вимагає чіткого визначення ключових понять, які визначають її зміст і вектори, що є обов’язковою умовою обґрунтованості управлінських рішень, узгодженості правових норм і нормативно-правових актів, формування єдиної методології аналізу державно-церковних відносин.

2. З’ясовано стан розробки проблематики дослідження державної політики щодо діяльності православних церков у науковому дискурсі. З огляду на це, за методологічну основу дисертаційної роботи сформовано на основі вивчення, аналізу та систематизації наукових робіт, які структуровано за 5-ма тематичними групами/напрямами: 1) наукові праці з історії православної церкви та її взаємин з державою в період демократичного розвитку України; 2) наукові дослідження, присвячені формуванню та реалізації державно-церковних відносин в Україні; 3) наукові розробки, в яких розглянуто особливості формування державної політики в релігійній сфері, механізмів публічного управління в державно-церковних відносинах загалом, а також окремі аспекти взаємодії органів державної влади та церкви, реалізації державної релігійної політики України в контексті національної безпеки; 4) наукові праці, в яких вивчається світовий досвід формування та реалізації державно-церковних відносин; 5) наукові дослідження з історії ППЦ і відносин державних інституцій з цією церквою в II Речі Посполитій. Відзначено, що історичний управлінський досвід у поліконфесійній за складом населення II Речі Посполитої (у 1918–1939 рр.) було використано для більш детального обґрунтування проблематики формування та розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков.

Констатовано, що складна й багатогранна проблема взаємодії держави і релігії, державно-церковних відносин в Україні в науковому дискурсі представлена, в основному, фахівцями-релігієзнавцями, без належного урахування особливостей державно-управлінського контексту. У результаті

відбувається недооцінювання впливу, з одного боку, державної політики на релігійну сферу (зокрема й на діяльність православних церков), а, з іншого боку, релігії на розвиток суспільно-політичних процесів загалом. З огляду на це, логічним вбачається використання міждисциплінарного підходу для поглибленого вивчення феномену “державної політики щодо діяльності православних церков”.

3. Уточнено теоретичні основи формування державної політики щодо діяльності православних церков та на цій основі ідентифіковано її особливості. Встановлено, що державна політика щодо діяльності православних церков – комплексна діяльність органів державної влади, що формується та реалізується згідно з визначеними цілями, напрямками й принципами, спрямована на підтримку та регулювання комплексу релігійних, соціальних, освітніх і культурних заходів, що здійснюються православними релігійними об’єднаннями, які мають власну організаційну структуру та управлінську ієрархію, в межах чинного законодавства України. З’ясовано сутність та види діяльності православних церков як виду релігійних об’єднань. На цій підставі ідентифіковано мету, місію, завдання, функції, принципи державної політики щодо діяльності православних церков та ідентифіковано складові елементи її забезпечення (інституційно-правове та ресурсне забезпечення).

Уточнено та розширено типізацію моделей державно-церковних відносин в Україні за рахунок виокремлення таких типів моделей як: модель періоду Київської держави; модель доби Національної революції XVII ст.; модель періоду Української революції 1917–1921 рр.; модель у західноукраїнських землях у складі II Речі Посполитої (1918–1939 рр.); радянська тоталітарна модель; посттоталітарна транзитивна модель (1991–2014 рр.); партнерська демократична модель (2014 р. до сьогодні).

Обґрунтовано, що концептуальним засадам формування державної політики України щодо діяльності православних церков притаманні такі особливості: діяльність православних церков є досить специфічним об’єктом державної політики, оскільки для управлінського впливу держави

виокремленою є тільки частина цієї сфери, пов'язана із практичними аспектами релігійних відносин, релігійної діяльності та створення релігійних організацій; духовні аспекти створення та функціонування діяльності православних церков перебувають поза межами управлінського впливу держави; православні церкви є одночасно і суб'єктами державної політики, з якими держава вступає у відносини, і складовими об'єктами державної політики, на які буде спрямований управлінський вплив держави; така державна політика вимагає врахування історичних традицій, правових засад, суспільних очікувань, а також міжнародних стандартів у сфері свободи совісті та віросповідання та ін.

4. Охарактеризовано стан та структуру конфесійно-церковного середовища України як об'єкта державної політики та визначено актуальні виклики в цій сфері. Встановлено, що сучасне конфесійно-церковне середовище в Україні є складною, динамічною системою, що сформувалася на перетині історичних традицій, посттоталітарного релігійного ренесансу та сучасних викликів безпекового й цивілізаційного характеру. Воно характеризується поліконфесійністю та релігійним плюралізмом, співіснуванням різних конфесій – православ'я, греко-католицизм, протестантизм, іслам, юдаїзм та ін. При цьому в Україні майже 97 % конфесійних структур належить до християнської традиції. Найчисельнішим напрямом серед них є православ'я, а відносини між його основними юрисдикціями (УПЦ, ПЦУ) визначають національне громадсько-церковне буття в країні.

З'ясовано, що в умовах тоталітарного радянського режиму модель державно-церковних передбачала повне домінування органів державної влади над церквою. Трансформаційні зміни в релігійно-церковній сфері в незалежній Україні, що відбулися з 1991 р. до сьогодні, досліджено з позиції трьох основних етапів, а саме: 1) перший етап (1991 р. – 2014 рр.), пов'язаний зі становлення системи державно-конфесійних відносин в умовах інституціоналізації свободи совісті, формування багатоконфесійного простору й намагань держави зберігати міжконфесійну рівновагу; 2) другий етап (2014 р. – до 24 лютого 2022 р.) характеризується постреволуційною трансформацією й

посиленням ролі релігійного чинника в умовах зовнішньої агресії РФ, розширенням співпраці держави з конфесіями у сфері національної безпеки, культури та гуманітарної політики та ін.; 3) третій етап (від 24 лютого 2022 р. – дотепер), передбачає переоцінку в умовах воєнного стану ролі релігійного фактору для забезпечення національної єдності й активізацію державної політики щодо подолання інституційного впливу РПЦ на українське релігійне середовище, посилення державної регуляції релігійної сфери, суспільну поляризацію щодо канонічної належності православних громад і зростання ролі ПЦУ як суб'єкта духовної консолідації. Відповідно до кожного етапу розвитку конфесійно-церковного середовища в незалежній Україні ідентифіковано основні проблеми його формування та реалізації, що впливають, насамперед, на державну політику щодо діяльності православних церков і потребують осмислення з позицій державного управління.

5. Проаналізовано інституційно-правове та ресурсне забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков в Україні.

Інституційно-правове забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков в Україні розглянуто в контексті двох складових його компонент: інституційної та правової. Встановлено, що інституційне забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков представлено системою різних інституцій, а саме: а) державними інституціями (ВРУ, Президент України, КМУ, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, МКСК України, ДЕСС, МВС України, Міністерство юстиції України тощо); б) консультативно-дорадчими інституціями (Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, Громадська рада при ДЕСС та ін.); в) міжнародними інституціями (Європейська комісія з прав людини, Венеційська комісія та ін.). Обґрунтовано, що інституційне забезпечення у сфері державної політики України щодо православних церков має певну ієрархічність та характеризується багаторівневою та розгалуженою структурою.

У свою чергу правове забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков формують міжнародно-правові акти,

законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти України, рішення КСУ та рішення Європейського суду з прав людини. При цьому відзначено, що реалії сьогодення, насамперед, завдання посилення згуртованості суспільства, вимагають подальшого вдосконалення правового забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков.

Проведено діагностику ресурсного забезпечення державної політики України щодо діяльності православних церков, яке в роботі розглянуто в контексті таких складових як: кадрова, інформаційно-комунікативна, суспільно-мотиваційна та фінансова.

6. Виявлено проблеми та систематизовано тенденції розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану. Встановлено, час під час військової агресії РФ Україна зазнає низки потенційних викликів у сфері державної політики щодо діяльності православних церков: а) використання релігійних організацій як інструментів зовнішньої політики; б) міжконфесійні конфлікти, як результат відкритого протистояння ПЦУ та УПЦ МП, що провокує соціальну й політичну напругу в суспільстві; в) необхідність забезпечити умови для реалізації релігійної свободи вірянам православних церков з одночасним дотриманням національних інтересів. Аргументовано, що сучасні суспільні виклики у сфері державної політики України щодо діяльності православних церков визначають та формують основні тенденції її розвитку, насамперед, в умовах воєнного стану.

Серед них: зосередження на безпекових аспектах релігійної сфери; урахування історичного та сучасного досвіду державно-церковних відносин у країнах ЦСЄ для модернізації парадигми державної політики в умовах поліконфесійного середовища; посилення нормативно-правового регулювання релігійної сфери (активізація законотворчих ініціатив, спрямованих на оновлення правового забезпечення); децентралізація у сфері релігійної політики шляхом посилення ролі місцевих органів влади в регулюванні державно-церковних відносин, зокрема щодо процедури зміни юрисдикції

релігійних громад; розширення експертно-аналітичної підтримки ухвалюваних рішень у релігійній сфері; та ін.

7. Узагальнено напрями та етапи реалізації державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви (з урахуванням поліетнічного та поліконфесійного складу її населення) на основі ґрунтовного аналізу її генези та з'ясовано перспективи використання цього досвіду в Україні. З цією метою проаналізовано особливості правового регулювання у сфері віросповідань як основи юридичного статусу Польської православної церкви у 1918–1939 рр.; розглянуто організаційні засади державної політики щодо діяльності православної церкви в II Речі Посполитій; проведено аналіз державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви на західноукраїнських землях. Такий підхід дозволив визначити три етапи реалізації державної політики II Речі Посполитої щодо православної церкви: перший етап (листопад 1918 р. – травень 1926 р.); другий етап (травень 1926 р. – вересень 1934 р.); третій етап (вересень 1934 р. – вересень 1939 р.). Обґрунтовано, що державна політика II Речі Посполитої щодо ППЦ не відповідала інтересам православних українців, які здебільшого негативно ставилися до польської влади й не хотіли ставати поляками.

Водночас державна політика II Речі Посполитої щодо православної церкви, зокрема дискримінація духовенства й вірян, адміністративний тиск, акції ревіндикації православних святинь, насадження на Волині осадницьких господарств, радикалізувала настрої українців. Останні вважали її частиною цілеспрямованої полонізації та національної асиміляції української меншини. На тлі погіршення соціально-економічної ситуації в період “великої депресії” та розгортання боротьби українських патріотів за національне самовизначення закладалося підґрунтя майбутніх конфліктів, що спалахували на польсько-українському порубіжжі під час Другої світової війни. Волинська трагедія 1943 р. стала кульмінацією конфліктного потенціалу, коли українські селяни і вояки УПА вдалися до насильницьких акцій проти польських колоністів, що спровокувало каральні акції польських збройних формувань і сотні смертей.

Волинські події залишаються найчутливішим питанням українсько-польських відносин новітньої доби. Артикульовано, що з урахуванням історичних уроків політики II Речі Посполитої щодо ППЦ та її наслідків для двосторонніх відносин державна політика України повинна базуватися на принципах історичної об'єктивності, усебічного забезпечення свободи совісті, дипломатичного діалогу, чому повинні сприяти спільні дослідження українських і польських науковців та комеморативні практики.

8. Розроблено й обґрунтовано вектори концептуалізації засад розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення національних інтересів українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин. Для цього:

а) визначено інноваційні вектори реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах цифрового розвитку суспільства. Обґрунтовано, що в епоху 4.0 індустриальної революції державна політика України щодо діяльності православних церков має відповідати не лише європейським стандартам і принципам належного врядування, а й новим вимогам ери сучасних цифрових технологій, що передбачають активну цифровізацію/діджиталізацію послуг у цій сфері, автоматизацію алгоритмів ухвалення рішень та ін. З урахуванням положень ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації” і ЗУ “Про адміністративну процедуру” запропоновано: удосконалити реєстраційну процедуру щодо статутів і положень релігійних організацій, яка врегульовує їхню діяльність, через прийняття “Порядку реєстрації статутів (положень) релігійних організацій та змін до них”; упровадити в порталі “Дія” можливість електронної реєстрації релігійних організацій як юридичних осіб; конкретизувати підстави для звернення суб'єкта державної реєстрації з метою отримання висновку виконавчого органу місцевої влади щодо відмови в реєстрації та передбачення можливості його адміністративного оскарження; провести парламентські слухання щодо вдосконалення взаємовідносин держави та релігійних організацій;

б) уточнено загальні напрями вдосконалення державної політики України щодо діяльності православних церков, серед них: розроблення та ухвалення нової редакції ЗУ “Про свободу совісті та релігійні організації”; розробка й ухвалення Концепції державно-церковних відносин та формування Плану/календаря заходів її реалізації; децентралізація державної політики щодо діяльності православних церков; забезпечення державної підтримки релігійних організацій, що сприяють розвитку української культури та збереженню ідентичності; підвищення професійної компетенції державних службовців у сфері взаємовідносин держави і православних церков; усебічне сприяння держави вступу ПЦУ до Всесвітньої ради церков; визначення порядку передачі релігійним організаціям у безоплатне користування або позичку державного або комунального майна, що є культовим та ін.

Разом із цим проведено порівняльний аналіз особливостей формування та реалізації державної політики щодо православних церков у поліконфесійних державах із різним правлячим режимом (на прикладі України і II Речі Посполитої). На цій підставі запропоновано осмислити і використати у визначенні напрямів удосконалення державної політики України щодо православних церков такі рекомендації: а) посилити міжвідомчу координацію й змінити послідовність проведення реформ у сфері релігії; б) враховувати конфесійне спрямування населення окремих регіонів України, що попередить помилки у визначенні інтересів і потреб громадян у сфері свободи совісті та віросповідання; в) забезпечити ефективність інституційної складової забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков для її реалізації й контролю за діяльністю релігійних організацій;

в) розроблено та обгрунтовано Концепція розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков. Дана Концепція враховує інтегративну взаємодію інституційно-правового та ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков, що детермінується: а) метою, завданнями, функціями, суб’єктно-об’єктним складом, що репрезентують трансформації у взаємовідносинах держави та православних

церков і реалізують скоординовані дії відповідно до напрямів і пріоритетів державної політики в цій сфері; б) системою принципів розвитку державної політики щодо діяльності православних церков; в) формами, методами та специфічним інструментарієм розвитку державної політики щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення свободи совісті та віросповідання, налагодженню міжконфесійних відносин і суспільної злагоди, створення дієвої моделі взаємовідносин держави і православних церков; г) аргументацією основних напрямів реалізації/провайдингу Концепції.

Такий підхід, на нашу думку, уможлиблює створення умов для отримання синергетичного ефекту від реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков у контексті забезпечення національних інтересів Українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А.П. Церковно-господарче будівництво Православної церкви на Волині. 1920–1932. *Наша культура* : наук.-літ. місячник. Львів, 1936. Липень, кн. 7(16). С. 516–525.
2. Авер'янов В.Б. Державне управління в Україні : навч. посібник. Київ. 1999. 266 с. С. 43.
3. Адміністративне право України : підручник / [Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дяченко та ін.] ; за ред. Ю.П. Битяка. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
4. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 рр. Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. 448 с.
5. Алюшина Н. Цифровізація не зможе повністю замінити держслужбовців – НАДС. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/255750-tsifrovizatsiya-ne-smozhet-polnostyu-zamenit-gossluzhaschikh-nads>. (дата звернення : 10.02.2025).
6. Арістова А. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Київ, 2008. 418 с.
7. Бабій М. Державна політика у сфері свободи совісті й свободи буття релігій в контексті перспектив формування демократичної держави і громадянського суспільства. *Релігійна свобода*. 2009. № 14. С. 18–23.
8. Бабій М. Державна політика щодо свободи совісті й релігій: сутність і практика. *Людина і світ*. 2004. URL: https://risu.ua/derzhavna-politika-shchodo-svobodi-sovist-i-religiy-sutnist-i-praktika_n33484 (дата звернення : 10.02.2025).
9. Бакуменко В. Системно-ситуаційне зображення процесів управління в соціальних системах. *Вісник УАДУ*. 1999. № 3. С. 312–318. С. 314–315.
10. Бакуменко В.Д., Надолішній П.І. Теоретичні та організаційні засади державного управління : навч. пос. К. : Міленіум, 2003. 256 с.
11. Балачук І. Справа УПЦ КП: церковники з хрестом штурмували суд, поліція застосувала газ. *Українська правда*. 2019. 11 листоп. : веб-сайт. URL :

[https://www.pravda.com.ua/news/2019/11/11/7231624/?utm_source= chatgpt.com](https://www.pravda.com.ua/news/2019/11/11/7231624/?utm_source=chatgpt.com)
(дата звернення : 22.08.2024).

12. Берназюк О. Роль і місце цифрових технологій у сфері публічного управління. *Підприємництво, господарство і право. Інформаційне право*. 2017. № 10. С. 10–15, с.15.

13. Биков О.М. Основні проблеми реєстрації релігійних організацій та шляхи їх вирішення. *Форум права*. 2011. № 2. С. 70–74. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=FP_index (дата звернення: 10.02.2025).

14. Бійки за спадок Софронія. Що сталося в Черкасах, де люди билися за головний храм міста. *BBC News. Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cq8xj1z5ldlo> (дата звернення : 10.02.2025).

15. Богданенко А. Механізми державного управління як система здійснення цілеспрямованих перетворень у комунікації християнських церков України. *Національні інтереси України*. 2024. № 3(3). С. 244–258.

16. Бокоч В.А. Взаємозв'язок суспільно-політичних і релігійно-церковних трансформацій в Україні: авторф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Одеса, 2021. 33 с.

17. Бокоч В. Інститут президента України у формуванні та реалізації державної релігійної політики. *Гілея: науковий вісник* : збір. наук. пр. Київ : Гілея, 2019. Вип. 151 (№ 12), ч. 3 : Політичні науки. С. 12–17.

18. Борщевич В.Т. Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція : монографія. Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 582 с.

19. Бронікова С.А. Метафоричність наукового мовлення: термін “механізм” у комунікативній сфері державного управління. *Вісник ОНУ. Сер.: Філологія*. 2017. Т. 22, вип. 2 (16). С. 21–27.

20. Бутирська Т.О. Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні : монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2007. 484 с.

21. В ПЦУ утворено комісію з міжхристиянських відносин. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України* : веб-сайт. URL: https://risu.ua/v-pcu-utvoreno-komisiyu-z-mizhkhristiyanskih-vidnosin_n101484 (дата звернення : 17.09.2023).
22. Варфоломій: Україна завжди була канонічною територією Константинополя, а не Москви. *Главком* : веб-сайт. URL: <https://glavcom.ua/country/society/varfolomiy-ukrajina-zavzhdi-bula-kanonichnoyu-teritorijeyukonstantinopolya-a-ne-moskvi-610107.html> (дата звернення : 22.08.2024).
23. Василевська Т. Війна та пропаганда. *Психологічні виміри культури, економіки, управління*. Львів. 2022. Випуск 24. С. 34–41.
24. Васін М.С. Актуальність законодавчого впровадження медичного капеланства в Україні. *Соціологія права*. 2018. № 3–4 (26–27).
25. Васін М. Вплив російського вторгнення на релігійні громади в Україні. *Інститут релігійної свободи*. Київ. Вид. Пугач О. В., 2024. 28 с. URL : <https://irf.in.ua/files/publications/2024.03-IRF-Ukraine-report-UKR-web.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
26. Васін М.С. Сучасна державно-церковна взаємодія в Україні: переосмислення конституційних засад. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 80–87. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2019_3_16 (дата звернення: 02.03.2024).
27. Великий тлумачний словник сучасної української мови. кер. вид. проєкту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак. Київ : Вид-во “Дніпро”. 1332 с.
28. Верховний комісар ООН розкритикував український закон про заборону церков, пов’язаних з РФ. *ZMINA: Центр прав людини* : веб-сайт. URL : <https://zmina.info/news/verhovnyj-komisar-oon-rozkrytykuvav-ukrayinskyj-zakon-pro-zaboronu-czerkov-povyazanyh-z-rf/> (дата звернення : 22.08.2024).
29. Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв’язку з Московським патріархатом : затв. наказом Держ. служби України з етнополітики та свободи совісті від 27.01.2023 р. № Н-8/11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v8_11699-23#Text (дата звернення: 22.03.2024).

30. Висновок щодо “Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні” від 03.12.2024 р. / Центр експертизи багаторівневого врядування, що функціонує в межах Секретаріату Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. 14 с. URL: <https://rm.coe.int/ceimg-rad-2024-6-ua-reform-concept-ukr-final/1680b2b51a> (дата звернення: 09.08.2023).

31. “Відновлення автокефалії йде нога в ногу з відновленням державності”, – Голова Верховної Ради Андрій Парубій. *Вінницька обласна військова адміністрація* : веб-сайт. URL : <http://www.vin.gov.ua/news/topnovyny/11248-vidnovlennia-avtokefalii-idenoha-v-nohu-z-vidnovlenniam-derzhavnosti-holova-verkhovnoi-radyandrii-parubii> (дата звернення : 22.08.2024).

32. Віхляєв М.Ю., Пилипенко Ю.П. Реєстраційна процедура щодо статутів (положень) релігійних організацій в Україні. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2024. № 5. С. 106–109. URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/dovidnik/2-uncategorised/174-5-2024> (дата звернення: 10.02.2025).

33. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. Нью-Йорк : Бавенд Брук, 1975. Т. 4 : XX ст., ч. 2. 417 с.

34. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Київська Патріархія Української Православної Церкви Київського Патріархату. Київ : Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату, 1998. Т. 4, кн. 2. 392 с.

35. Внесення змін до законодавства, якими закріпити можливість членам релігійних громад, для яких виконання військового обов’язку суперечить їх релігійним переконанням, виконувати свій обов’язок перед державою шляхом заміни усіх видів військової служби на альтернативну (невійськову) службу, зокрема не лише в мирний час, але і в період військового стану чи особливого періоду : Електронна петиція № 22/227842-еп. URL : <https://petition.president.gov.ua/petition/227842> (дата звернення: 14.05.2023).

36. Вовк Я.О. Політика Польської держави стосовно християнських конфесій (1918–1926 рр.) : рукопис дис. канд. іст. наук : 07.00.02 Всесвітня історія. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2005.

37. Водяний А. Сімсот парафій УПЦ МП за три роки перейшли до ПЦУ. LB.ua. 2022. URL: https://lb.ua/society/2022/01/06/502528_simsot_parafiy_upts_mp_tri_roki.html. (дата звернення: 12.08.2023).
38. Войналович В. Сучасний релігійний простір України в контексті зовнішніх і внутрішніх викликів. *Українознавчий альманах*. Вип. 27. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.7> (дата звернення : 10.02.2025).
39. Володимир Бугров разом з Тетяною Кагановською. 14 листоп. 2024 р. о 22:00. *Facebook* : соціальна мережа. URL: <https://www.facebook.com/groups/284339708674108/posts/d41d8cd9/2033540400420688/> (дата звернення : 17.09.2023).
40. Володимир Василенко про гуманітарну агресію Росії проти України. Незалежний культурологічний часопис “І”: веб-сайт. URL : <https://ji-magazine.lviv.ua/2025/vasylenko-pro-humanitarnu-agresiyu-rosii.htm>. (дата звернення : 27.07.2024).
41. Володимир Зеленський представив План внутрішньої стійкості України. *Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво* : веб-сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-predstaviv-plan-vnutrishnoyi-stijkosti-u-94505> (дата звернення: 02.03.2024)
42. Вперше в історії обласна рада відзначила керуючого Запорізькою єпархією ПЦУ Фотія. *ЗаБор* : міський портал Запоріжжя. URL: <https://zabor.zp.ua/new/vpershe-v-istorii-oblasna-rada-vidznachila-keruyuchogo-zaporizkoyu-eparkhieyu-ptsu-fotiya> (дата звернення : 22.08.2024).
43. Вселенський патріархат вручає Томос про автокефалію української церкви – трансляція. *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tomos-vruchennia/29691838.html> (дата звернення : 17.09.2024).
44. Газетні матеріали про становище Православної церкви. *ЦДІАЛ*. Ф. 531. Оп. 1. Спр. 12–13. Арк. 7.
45. Галуха Л.Ю. Особливості автокефалії та інституалізації православної церкви в Польщі (1918–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 1997. 24 с.

46. Гаюк С. Від церковного престола до Берези за дроти. Вінніпег : Ін-т Дослідів Волині, 1955. 49 с

47. Гонюкова Л.В., Таран Є.І. Методичні рекомендації до вивчення навчальної дисципліни “Інституціональне забезпечення публічної влади” / за заг. ред. Л. В. Гонюкової. Київ: НАДУ, 2020. 36 с.

48. Гонюкова Л.В., Пержун В.В. Управлінська культура періоду пошуку української державності. *Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України*. 2021. №1. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=znpnudps_2021_1_6 (дата звернення: 10.02.2025).

49. Горват Т.Ю. Фінансове регулювання діяльності релігійних організацій : дис. ... д-ра філософії : 072 – фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок / Західноукр. нац. ун-т. Тернопіль, 2024. 214 с.

50. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 14.05.2023).

51. Градівський В.М. Впровадження механізмів публічного управління розвитком гуманітарної сфери в Україні : регіональний аспект. *Державне управління : удосконалення та розвиток*. 2021. № 8. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/8_2021/72.pdf. (дата звернення: 11.02.2025).

52. Григорович Л. Помісна Православна Церква як чинник становлення та розвитку Української нації : дис. ... канд. філос. наук : 21.03.01 / Нац. ін-т стратегічних досліджень. Київ, 2007. 268 с.

53. Грицина О. Етапи становлення державно-церковних відносин у незалежній Україні (1991–2011 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 5. С. 320–332.

54. Гройсман назвав створення єдиної помісної церкви в Україні неминучим. *Дзеркало тижня*. 2017. 11 квітня. : веб-сайт. URL:

https://zn.ua/ukr/UKRAINE/groysman-nazvav-stvorennya-yedinoi-pomisnoi-cerkvi-v-ukrayini-neminuchim-239369_.html (дата звернення : 22.08.2024).

55. Делегати ВРЦіРО у США засвідчили, що в Україні залишається високий рівень релігійної свободи. URL: <https://dess.gov.ua/delehaty-vrtsiro-u-ssha-zasvidchyly-shcho-v-ukraini-zalyshaietsia-vysokyy-riven-relihiynoi-svobody/> (дата звернення : 22.08.2024).

56. Демедюк Ю.Г. Православні церкви України у Одеській, Миколаївській та Херсонській областях 1991 – 2010 років: інституалізаційний та громадсько-політичні аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова; Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2020.

57. Держава і Церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (Інформаційні матеріали). Центр Разумкова. К., 2019. С.5. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (дата звернення : 17.09.2023).

58. Держава, релігія, світське суспільство і права людини : рекомендація ПАРЄ 1804. *Релігійна свобода*. 2008. № 13. С. 321–324.

59. Державна політика: аналіз та механізми її впровадження в Україні : навч. посіб. за заг. ред. В. Ребкала, В. Тертички. Київ : НАДУ, 2000. 232 с.

60. Державне управління : підручник : у 2 т. редкол.: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ ; Дніпропетровськ : Нац. акад. держ. управління, 2012. Т. 1. 564 с.

61. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади : навч. посіб. Н.Р. Нижник, С.Д. Дубенко, В.І. Мельниченко та ін. : за заг. ред. Н.Р. Нижник. Київ : УАДУ. 2002. 164.

62. Державне управління : словн.-довід. уклад. В. Д. Бакуменко ; за заг. ред. В.М. Князева, В.Д. Бакуменка. К. : Вид-во УАДУ, 2002. 228 с.

63. Державний архів Івано-Франківської області : путівник. Київ, 2008. Т. 1 : Фонди періоду до 1939 року. 462 с.

64. Державний класифікатор України “Класифікація організаційно-правових форм господарювання ДК 002:2004” : затв. наказом Держтехрегулювання від

28.05.2004 р. № 97. URL: <https://document.vobu.ua/korysne/dk/dk002-2004> (дата звернення: 02.01.2023).

65. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз) : монографія / С. Сьомін, Ю. Кальниш, В. Петрик, В. Остроухов ; за ред І. Тимошенка. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2002. 136 с.

66. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : аналіт. доп. / [С.І. Здіорук, В.В. Токман] ; за ред. С.І. Здіорука. Київ : НІСД, 2023. 36 с.

67. Деякі питання діяльності Міністерства культури та стратегічних комунікацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2019 р. № 885. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-п> (дата звернення: 02.01.2025).

68. Діло. Український часопис. Львів, 1918–1939.

69. Дмитрієв Д.А. Релігійні організації як суб'єкти адміністративного права. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 2. С. 69–75.

70. Домбровська С.М. Сучасні технології впровадження інноваційних державних механізмів реформування системи освіти в Україні. Університетські наукові записки. 2013. № 2(46). С. 5–11.

71. Дорошенко Д., Річинський А. Торжество Православія. *Діло*. Львів, 1930. С. 281.

72. Драгомирецька Н. М. Комунікативна діяльність в державному управлінні: теоретико-методологічний аспект : дис. ... д-ра наук з держ. управління : 25.00.01 / Нац. акад. держ. управління при Президентові України. Київ, 2007. 516 с.

73. Дрешпак В.М. Інформаційний, комунікативний, семіотичний простори державного управління: спільне, відмінне та особливе. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Patp_2012_2_4 (дата звернення: 10.02.2025).

74. Дробко Е.В., Іващук Т.М. Удорсконалення організаційного механізму взаємодії органів державної влади та церкви в сфері реалізації свободи совісті та віросповідання в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=793> (дата звернення: 10.02.2025).

75. Дутчак А. Історія релігій в Україні: актуальні питання / за заг. ред. О. Киричук. Львів: “Логос”, 2021. Вип. 3. URL: <https://dutchak.pp.ua/problemu-reyestracziyi-i-zminy-pidporiyadkuvannya-religijnyh-organizacij/> (дата звернення: 10.02.2025).

76. Дяченко С.А. Аналіз розвитку інституту місцевих бюджетів в Україні: тенденції та прогнози. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 8. С. 63–69. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2021/13.pdf (дата звернення: 10.02.2025).

77. Економічний розвиток і державна політика : навч. посіб. / Ю.М. Бажал, О.І. Кілієвич, О.В. Мертенс та ін. ; за заг. ред. Ю.І. Єханурова, І.В. Розпутенка. Київ : УАДУ, 2001. 480 с.

78. Економічна енциклопедія: у 3-х т. Т.2 / відп. ред. С.В. Мочерний. Київ: ВЦ “Академія”. 2001. с. 355

79. Енциклопедичний словник з державного управління. за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трощинського, Ю.П. Сурміна. Київ : Нац. акад. держ. управління, 2010. 820 с.

80. Енциклопедія державного управління : у 8 т. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. К. : НАДУ, 2011. Т. 1 : Теорія державного управління. наук.-ред. колегія : В.М. Князєв (співголова), І.В. Розпутенко (співголова) та ін. 2011. 748 с

81. Енциклопедія державного управління : у 8 т. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. К. : НАДУ, 2011. Т. 4 : Галузеве управління. наук.-ред. колегія : М.М. Іжа (співголова), В.Г. Бодров (співголова) та ін. 2011. 648 с.

82. Європейська конвенція з прав людини : ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 09.08.2023).

83. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 р. : ратифіковано Законом України № 452/97-ВР від 15.07.97 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення: 02.01.2025).

84. Євсюкова О.В. Механізми управління розвитком сервісно-орієнтованої держави: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: ТОВ “Август Трейд”, 2019. 336 с.

85. Єленський В. Розлам: Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичностей. *Людина і світ*. 2000. №6. С.4–5.

86. Жалоба в справі становища ПЦП до Ради Ліги Народів в Женеві. *ЦДІАЛ*. Ф. 355т (Західноукраїнське товариство Ліги Націй, м. Відень). Оп. 1. Спр. 59 (1923-1924 рр.). Арк. 14–17.

87. Жоден священнослужитель УПЦ МП не є військовим капеланом в Україні – Держетнополітики. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3939955-zoden-svasennosluzitel-upc-mp-ne-e-vijskovim-kapelanom-v-ukraini-derzetnopolitiki.html> (дата звернення: 08.01.2024).

88. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 03.07.2024).

89. Заремба Є. Міжправославний конфлікт в Україні: витоки, перебіг, перспективи подолання : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. Київ, 2018. 230 с.

90. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій з нагоди Дня Соборності та Свободи України (22 січ. 2014 р.). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій* : зб. док. 1996–2021 / упоряд. і наук. ред. М.С. Васін. Київ : Медіа світ, 2021. С. 177–178.

91. Звіт про забезпеченість церков і релігійних організацій України культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні станом

на 1 січня 2024 року за інформацією обласних, Київської міської державних (військових) адміністрацій. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1gCuLdOnnEgToCувk7G-8LLXqhMbQ9T0p/edit?gid=1611455374#gid=1611455374> (дата звернення: 14.05.2023).

92. Звіт про мережу релігійних організацій станом на 1 січня 2022 року. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті* : офіційний сайт. URL: <https://dess.gov.ua/religion> (дата звернення: 02.01.2025).

93. Звіт про мережу релігійних організацій станом на 1 січня 2024 року (за інформацією обласних, Київської міської державних (військових) адміністрацій). URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1vcq1ulAaH8jEOY6HcJyq0GTmDo3SEW6F/edit?gid=1651907408#gid=1651907408> (дата звернення: 12.06.2024).

94. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2025 року. URL: ДЕСС. <https://dess.gov.ua/religion/>. (дата звернення: 12.03.2025).

95. Здіорук С. Аналіз законів України щодо відповідності Європейській Конвенції про захист прав людини у сфері свободи совісті та віросповідань. *Всеукраїнська міжнародна християнська Асамблея. Науково-практична конференція, Київ, 17–18 лют. 1998 р.* : доповіді, повідомлення. Київ, 1998. С. 269–278.

96. Здіорук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та міждержавні конфлікти. Київ : НІСД, 1993. 252 с.

97. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 552 с.

98. Зеленський анонсував рішення, яке “зміцнить українську духовну незалежність”. *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyu-moskovskyyu-patriarkhat/33073887.html> (дата звернення: 15.07.2024).

99. Зеленський вважає, що Україні потрібен свій патріархат. URL: https://lb.ua/news/2024/09/21/635901_zelenskiy_vvazhaie_shcho_ukraini.html (дата звернення: 02.01.2025).

100. Зеленський розповів, скільки українців окупанти примусово депортували до Росії, 6 жовт. 2022 р. *Слово і діло* : аналітичний портал.

URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/06/novyna/bezpeka/zelenskyj-rozpoviv-skilky-ukrayincziv-okupanty-prymusovo-deportuvaly-rosiyi> (дата звернення: 15.07.2024).

101. Зінченко А. Новітня історія релігійних спільнот в Україні : навч. посіб. для студ. спец. “Історія”. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 408 с.

102. Зубчик О.А., Венгер-Рущенко Є.В. Проблема узгодження регіональної політики в сфері культури та релігії в Україні: методи, інструменти та практики нового публічного менеджменту. *Наукові перспективи*. 2023. № 11(41). С. 124–142. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/7634/7679> (дата звернення: 10.02.2025).

103. Іванова Т.В. Проектний підхід у формуванні системи надання публічних послуг в сервісно-орієнтованих державах (економіках). *Науковий журнал “Вісник Національної академії державного управління при Президентові України”*. Серія: Державне управління. 3(98)/2020. С. 119–123.

104. Інститут релігійної свободи. URL: <https://irs.in.ua/i/1> (дата звернення: 02.01.2025).

105. Інформація про ВРЦіРО. Веб-сайт. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/council/info> (дата звернення: 08.01.2024).

106. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. Наук. редактор П. Яроцький. Київ. Четверта хвиля, 1997. 298 с.

107. Історія релігії в Україні : у 10 т. [редкол.: А. Колодний, П. Яроцький та ін.]. Київ : Український Центр духовної культури, 1999. Т. 3 : Православ'я в Україні. 560 с.

108. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. [Редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. Т. 10. Релігія і церква років незалежності України (за ред. проф. А. Колодного). Київ-Дрогобич : Коло, 2003. 613 с.

109. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. редкол. В.А. Смолій та ін. 2-е вид. Київ : ВД Києво-Могилянська академія. 2011. Т. 1. 800с.

110. Ішук Н.В. Соціальна адаптація православ'я: філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 188 с.

111. Кабмін продовжив термін укладання контракту для військових капеланів. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/war/kabmin-prodovzhiv-termin-ukladannja-kontraktu-dlja-vijskovikh-kapelaniv.html> (дата звернення: 08.01.2024).

112. Кагамлик С., Обушний М. Православна церква в Україні в умовах російсько-української війни: полюси цивілізаційного вибору. *Українознавчий альманах*. 2022. Вип.10. С.74–82. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/457/443> (дата звернення: 10.02.2025).

113. Кальниш Ю. Державно-церковні відносини: історія розвитку і сучасна політична типологізація. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні* : наук. зб. / Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України ; голов. ред.: В.Д. Бондаренко, А.М. Колодний. Київ : ВіП, 2001. С. 198–202.

114. Кислякова Г. Позолочені куполи Софійського собору відреставрують за 79 млн. *Наші гроші* : веб-сайт. URL: <https://nashigroschi.org/2023/11/01/pozolocheni-kupoly-sofiys-koho-soboru-vidrestavruut-za-79-mil-yoniv/> (дата звернення : 17.09.2023).

115. Кіслов Д., Романенко Є., Чаплай І. Маркетингова комунікологія як механізм реалізації державної політики : монографія. Київ : Персонал, 2018. 412 с.

116. Класифікація організаційно-правових форм господарювання ДК 002-94. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/FIN442> (дата звернення 03.07.2024).

117. Климов В. Сучасна модель державно-церковних відносин як результат суспільних трансформацій. *Українське релігієзнавство*. 1990. № 12. С. 52–62.

118. Климов В. Свобода совісті, церква, релігійність в українському суспільстві : вибрані статті. Київ : Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2009. 370 с.

119. Кобетяк А.Р. Релігійна політика України на шляху формування Помісної православної церкви : монографія. Житомир : Бук-Друк, 2022. 484 с.

120. Коваленко Ю. Концепція “відкритого православ’я”: функціональність та перспективи розвитку : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ, 2021. 266 с.

121. Коваль І.В. Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 19 с.

122. Коліушко І. Національна рада відновлення України від наслідків війни та плани реформування влади. *LB.ua* (“Лівий Берег”) : веб-сайт. URL: https://lb.ua/blog/igor_koliushko/525328_natsionalna_rada_vidnovlennya.html (дата звернення: 02.03.2024).

123. Колодний А., Филипович Л. Свобода релігії в Україні: виклики в часи російсько-української війни. *Філософська думка*. 2023. № 1. С. 111–130.

124. Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників : монографія. Київ, 2017. 740 с.

125. Комар В.Л. “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 120–128.

126. Кононець В.П. Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації релігійних організацій. *Правова позиція*. 2019. № 1 (22). URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2019/1/4.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).

127. Конституційний Суд України ухвалив Рішення у справі щодо повної назви релігійних організацій. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciynyy-sud-ukrayiny-uhvalyvrishennya-u-spravi-shchodo-povnoyi-nazvy-religiynyh> (дата звернення : 22.08.2024).

128. Конституція України [із змінами]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.01.2025).

129. Копилова М.С. Воєводське управління як інструмент державної політики у сфері церковно-релігійного життя Польської республіки (1918–1939 рр) *Дні науки філософського факультету - 2017* : [матер. доп. та виступів на міжнар. наук. конф. (25-26 квіт. 2017 р., м. Київ)]. Київ : Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2017. Ч. 9. С. 163–166.

130. Копилова М.С. Державна політика України у сфері діяльності православних церков в умовах війни: баланс безпеки та свободи віросповідання. *Шевченківська весна – 2025: публічне управління та державна*

служба : матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (Київ, 26 берез. 2025 р.) / за заг. ред. Л.Г. Комахи, Т.П. Паламарчук. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2025. С. 101–105. URL : <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2184/files/flbafd39-12f8-4f1f-b0bc-15192dd1d260.pdf>. (дата звернення: 20.05.2025).

131. Копилова М.С. Концептуальна модель державно-церковних відносин в Україні. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки; Управління та адміністрування* : зб. наук. пр. 2024. Вип. 30(59). С. 246–263. DOI: [https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-30\(59\)-246-263](https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-30(59)-246-263) (дата звернення: 10.02.2025).

132. Копилова М.С. Модель взаємин держави та православної церкви у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління*. Київ, 2016. Вип. 1. С. 19–21. DOI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknud_2016_1_7 (дата звернення: 10.02.2025).

133. Копилова М.С. Модель взаємовідносин держави та православної церкви у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.). *Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 9-10 верес. 2016 р.). Хмельницький : ХНУ, 2016. С. 49–51.

134. Копилова М.С. Напрями реалізації публічної політики України щодо релігійних організацій у контексті децентралізації. *Публічне управління в Україні : історичний досвід та перспективи розвитку* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 18-21 лютого 2025 р. Київ, 2025. С. 367–369.

135. Копилова М.С. Особливості державної політики у сфері релігії: ретроспективний аспект і сучасні виклики. *Наукові перспективи*. 2024. № 10(52). С. 163–174. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10\(52\)-163-174](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-163-174) (дата звернення: 10.02.2025).

136. Копилова М.С. Політико-правовий статус української меншини у Другій Речі Посполитій (1918–1926 рр.). *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Державне управління*. 2016. № 4. С. 43–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2016_4_8. (дата звернення: 10.02.2025).

137. Копилова М.С. Політико-правовий статус української меншини у Другій Речі Посполитій (1918–1926 pp). *Zbornik prispevkov z medzinarodna vedecko-prakticka konferencia “Inovacne vyskum v oblasti sociologie, psychologie a politologie”, 10–11 marca 2017 / sefredaktor Stanislav Mraz, CSc. Sladkovicovo, Slovenska republika : Vysoka skola Danubius, 2017. S. 11–15.*

138. Копилова М.С. Поняття “державно-церковні відносини” в поліетнічній державі: історичні уроки та вдосконалення державної політики України. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Державне управління. Київ, 2024. № 12(30). С. 350–363. URL : <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/17724/17784> (дата звернення: 10.02.2025).*

139. Копилова М.С. Правове регулювання взаємовідносин держави та православної церкви у Другій Речі Посполитій у 1918–1939 pp. *Дні науки філософського факультету – 2016 : [матер. доп. та виступів на міжнар. наук. конф. (20-21 квіт. 2016 р., м. Київ)]. Київ : Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2016. Ч. 10. С. 39–41.*

140. Копилова М.С. Правове регулювання у сфері віросповідань як основа юридичного статусу православних церков у Польській республіці (1918–1939 pp.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. Київ, 2016. Вип. 3(7). С. 14–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknud_2016_3_5 (дата звернення: 02.03.2024).*

141. Копилова М.С. Реалізація державної політики України щодо релігії і церкви в умовах цифрового розвитку суспільства. *“Věda a perspektivy”*. 2025. № 3 (46). С. 59–70. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2025-3\(46\)-59-69](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2025-3(46)-59-69) (дата звернення: 02.03.2024).

142. Копилова М.С. Релігійна безпека в умовах війни: виклики, загрози та напрями державної політики. *Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього : матеріали щоріч. Міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 18 квіт. 2025 р.) / за заг. ред. Л.Г. Комахи, Т.П. Паламарчук. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2025. С. 96–98. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2199/files/cf3eaf6a-5184-4c88-871c-deb36577eff2.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).*

143. Копилова М.С. Центральні органи влади II Речі Посполитої як суб'єкти реалізації державної релігійної політики щодо православної церкви. *Теорія і практика державного управління*. 2017. Вип. 3. С. 40–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2017_3_8 (дата звернення : 12.08.2023).

144. Корчагіна А. Механізм державного управління релігійною безпекою як складової національної безпеки України. *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування*. (4). 2021. С. 87–94. <https://doi.org/10.32851/tnv-pub.2021.4.13>. (дата звернення : 02.03.2025).

145. Корчак Н., Рачинський А., Ларіна Н. Цифрова трансформація та електронне врядування: наукові підходи дослідження в сфері публічного управління та адміністрування. *Аспекти публічного управління*. Т. 11. Вип. 3. С. 43–49.

146. Котенко Т. Звірства у Бучі. Предстоятель Московської церкви в Україні шокував заявою. *Главком : веб-сайт*. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/zvirstva-u-buchi-predstoyatel-moskovskoj-kerkvi-v-ukrajini-shokuvav-zayavoyu--835634.html> (дата звернення : 17.09.2023).

147. Котилко Я.М. Модель державно-релігійних відносин у Республіці Польща. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. №4. С. 35–45 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2022_4_6 DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2022.04.04> (дата звернення: 02.03.2025).

148. Крамар Ю.В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне і релігійне життя : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 404 с.

149. Крамар Ю.В. Українсько-польські взаємовідносини на Волині у міжвоєнний період (за документами Державного архіву Волинської області). *Архіви України : наук.-практ. журн.* 2013. № 3. С. 124–125.

150. Краснопольська Т.М. Механізм взаємодії церкви та держави в Україні : характеристика оснєвних елементів. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип.55. С. 215–224.

151. Кузнецова І. ПЦУ протистоїть не тільки РПЦ, але і російська держава – митрополит Епіфаній. 2020. *Радіо Свобода : веб-сайт*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/intervyu-epifaniy-pcu/31008694.html> (дата звернення : 17.09.2023).

152. Кузьменко Ю., Ісаєнкова А. СБУ розповіла, скільки карних справ порушено щодо священників УПЦ МП. 20 серп. 2024 р. *Суспільне. Новини* : веб-сайт. URL: <https://suspilne.media/817893-sbu-rozpovila-skilki-karnih-sprav-porusheno-sodo-svasennikiv-upc-mp/> (дата звернення : 09.10.2024).

153. Куйбіда В., Карпенко О., Наместнік В. Цифрове врядування в Україні: базові дефініції понятійно-категоріального апарату. *Вісник НАДУ при Президентові України (Серія “Державне управління”)*. 2018. №1. С. 5–10.

154. Купранець О. Православна Церква в міжвоєнній Польщі, 1918–1939. Рим : [Б. в.], 1974. 235 с. (Записки ЧСВВ ; Сер. II, секція 1, т. 31).

155. Левицький К. До проблем національних меншин. *Життя і право : вісник теорії і практики*. Львів, 1929. Ч.2, с. 7–10.

156. Леонід Кравчук: Україні пощастило мати пастирем патріарха Філарета. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України* : веб-сайт. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~ydorosh/> (дата звернення : 09.10.2024).

157. Леонід Кучма на освяченні церков. *УНІАН. Інформаційне агенство* : веб-сайт. URL: <https://www.unian.net/common/274554-leonid-kuchmanaosvyaschenii-tserkvey-na-maloy-rodine-foto.html> (дата звернення : 09.10.2024).

158. Лист патріарха Московського і всієї Русі Алексія II міністру юстиції України В. Онопенко. *Православна газета*. 1994. № 1. С. 3–4.

159. Лопушинський І.П., Ключевський В.І. Державно-конфесійні відносини в Україні як складник національної безпеки в умовах російсько-української війни. *Національна безпека України*, 2025. № 2 (7). DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-2\(7\)-986-997](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-2(7)-986-997) (дата звернення: 02.04.2025).

160. Лопушинський І.П. Механізм забезпечення у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій в Україні. *Публічне управління та муніципальне адміністрування Серія : “Державне управління”*. 2022. № 4 (35). С.66–73. URL : <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2022/4/10.pdf>. (дата звернення: 02.03.2024).

161. Лопушинський І.П. “Цифровізація” як основа державного управління на шляху трансформації та реформування українського суспільства. *Теорія та*

практика державного управління і місцевого самоврядування. 2018. № 2. URL : http://el-zbirn-du.at.ua/2018_2/20.pdf. (дата звернення: 12.08.2023).

162. Лотоцький О. Автокефалія. Варшава, 1935. Т. 1 : Засади автокефалії. 208 с. (Праці Українського наукового інституту. Т. 16. Серія правнича ; кн. 2).

163. Лотоцький О. Автокефалія. Т. 2 : Нариси історії автокефальних церков. Репринтне відтворення. Київ : Українська Православна Церква Київського Патріархату, 1999. 560 с.

164. Лукін С.Ю. Розвиток понятійно-категоріального апарату щодо публічного простору в процесах державотворення. *Актуальні проблеми державного управління*. 2020. № 1. С. 44–52. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&_S21P03=FILA=&_S21STR=apdy_2020_1_7. (дата звернення: 12.08.2023).

165. Луценко В.В. Сфера релігії як об'єкт державної політики: специфіка управлінського впливу держави. *Вісник НАДУ при Президентіві України. Серія “Державне управління”*. 2017. №1. С. 97–104.

166. Любченко П.М. Релігійні організації як елемент громадянського суспільства та їх взаємовідносини з органами місцевого самоврядування. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 106. С. 27–37. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2901> (дата звернення : 15.06.2024).

167. Магдик Н. Зеленський заявив, що в Україні для УПЦ МП час закінчився. *ТСН. Телевізійна служба новин [каналу 1+1]* : веб-сайт. URL: <https://tsn.ua/politika/zelenskiy-zayaviv-scho-dlya-upc-mp-chas-zakinchivsvya-2704725.html> (дата звернення : 09.10.2024).

168. Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / за заг. ред. Л. О. Филипович і О. В. Горкуші. Київ : Самміт-Книга, 2014. 656 с.

169. Мала енциклопедія етнодержавства. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; упоряд. Ю. І. Римаренко [та ін.]. Київ : Генеза ; Довіра, 1996. 942 с.

170. Малиновський В.Я. Державне управління : навч. посіб. Луцьк : Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, ред.-вид. від. “Вежа”, 2000. 558 с.
171. Мариневич М. Роль Церкви у будівництві посткомуністичного суспільства в Україні. *Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2001. № 22. С. 28–29.
172. Мартирологія українських церков : у 4 т. Торонто ; Балтимор : Українське Видавництво “Смолокип” ім. В. Симоненка , 1987. Т. 1 : Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. 1207 с.
173. Мартишин Д.С. Теоретико-методологічні засади формування і реалізації соціальної доктрини православної церкви в державотворчих процесах України : дис. док. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ, 2019. 571 с.
174. Марутян Р.Р. Інтелектуально-ресурсне забезпечення державного управління у сфері національної безпеки України : монографія. Київ : ЦП “Компринт”, 2020. 410 с.
175. Марченко О. Цифрова економіка в Україні: основні тенденції та перспективи розвитку. *Галицький економічний вісник*. 2020. Т. 65. № 4. С. 34–39. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2020.04.034 (дата звернення: 12.08.2023).
176. Матеріали з відродження УАПЦ. *Церква і життя*. 1927. Ч. 1. С. 120–127.
177. Мельничук О.П. Загальні тенденції формування та реалізації державної політики у сфері релігії та церкви. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №3. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3-2/13> (дата звернення: 02.03.2024).
178. Мельничук О.П. Теоретико-правовий аналіз діяльності релігійних організацій в демократичній державі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. 206 с.
179. Меморіал митрополита Православної церкви у Польщі голові Ради Міністрів про загальне і правове становище Православної церкви. *ЦДІАЛ*. Ф. 531. Оп. 1. Спр. 1.
180. Меморіал митрополита ПЦП голові РМ про загальне, правове становище православної церкви. *ЦДІАЛ*. Ф. 531 (Редакція журналу “Недільне читання”, м. Варшава). Оп. 1. Од. зб. 1. С. 1–5.

181. Миколайчук М.М., Куспляк І.С., Лантратов М.С. Особливості забезпечення сталого регіонів України у післявоєнний період. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2023. № 2. URL : <https://doi.org/10.32702/2307-2156.2023.2.8> (дата звернення: 02.03.2024).

182. Михайлова Л.І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах. К.: ВД Центр учбової літ-ри, 2008. 358 с.

183. Мігаль М. Суб'єкт міжнародного православ'я. В Держетнополітики пояснили суттєву різницю між ПЦУ та УПЦ МП. URL: <https://glavcom.ua/country/society/sub-jekt-mizhnarodnogo-pravoslav-ja-v-derzhethnopolitiki-pojasnili-suttjevu-riznitsju-mizh-ptsu-ta-upts-mp-750260.html> (дата звернення : 09.10.2024).

184. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (неофіційний стислий виклад) від 16.12.1966 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-international-covenant-on-civil-and-political-rights> (дата звернення: 09.11.2023).

185. Міжнародний пакт про громадські та політичні права: Указ Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.73. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 13.07.2022).

186. Міністерство закордонних справ : веб-сайт. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/predstavnictva-ukrayini-pri-mizhnarodnih-organizacijah>. (дата звернення : 10.02.2025).

187. МКІП звернулося з нотою до ЮНЕСКО через знищення української церкви у Євпаторії. Укрінформ. 15.08.2024. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3895387-mkip-zvernulos-a-z-notou-do-unesko-cerez-znisenna-ukrainskoi-cerkvi-v-evpatorii.html>. (дата звернення : 10.02.2025).

188. Моделі церковно-державних відносин США і Західної Європи. Київ : Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, 1996. 151 с.

189. Мойсіяха А.В. Сутність та зміст механізмів реалізації державної політики в соціогуманітарній сфері. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія : Державне управління*. 2020. Т.31 (70). Вип.3. С. 164–169. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/3_2020/3_2020.pdf. (дата звернення: 02.03.2024).

190. Мосьондз С.О. Адміністративне право України у визначеннях та схемах : навч. посіб. Київ : Прецедент, 2006. 176 с.

191. Музиченко Г.В. Державна політика України у сфері суспільно-релігійних відносин. 2024. №11 (154). С. 76–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_11_16. (дата звернення: 02.03.2024).

192. Мякінченко І., Стельниковича С. Міжконфесійні відносини та державотворення в Україні 1990-ті – 2010-ті роки. Житомир : Бук-Друк, 2024. 296 с.

193. На варті. Незалежний місячник українського культурного і церковного відродження. ред.: А. Річинський. м. Володимир-Волинський, 1925, ч. 1/2–5.

194. На хибному шляху. *Наше життя*. 1930. 28/II. № 405.

195. На хибному шляху. *Наше життя*. 1930. 7/III. № 411.

196. Навколо останніх подій на Західній Україні. *Розбудова нації*. 1930. Листоп.-груд. С. 322–323.

197. Надання автокефалії православної церкви в Україні – одне з пріоритетних питань в роботі Комітету з питань культури і духовності. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/133653.html> (дата звернення : 09.10.2024).

198. Найголовнішою духовною зброєю нашої перемоги є єдність – Президент на зустрічі з представниками Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій. *Деснянська районна в місті Києві державна адміністрація* : офіційний вебпортал. URL: <https://desn.kyivcity.gov.ua/news/naygolovnishoyu-dukhovnoyu-zbroeyu-nashoi-peremogi-e-ednist-prezident-na-zustrichi-z-predstavnikami-vseukrainskoi-radi-tserkov-ta-religiynikh-organizatsiy> (дата звернення : 21.11.2024).

199. 47 нардепів попросили Конституційний Суд визнати постанову ВР про томос незаконною. *Гордон* : веб-сайт. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/47-nardepiv-poprosili-konstitutsijnij-sud-viznati-postanovu-vr-pro-tomosi-nezakonnim-576284.html> (дата звернення: 12.02.2025).

200. Науковці обґрунтували, що рішення Вселенського патріархату не потребують затвердження. *TVA*: веб-сайт. URL: <https://tva.ua/2019/03/11/naukovtsi-obhruntuvaly-shcho-rishennia-vselsenko-patriarkhatu-nepotrebuieut-zatverdzhennia> (дата звернення : 21.11.2024).

201. Небожук Р.А. Реалізація політики у сфері свободи совісті в системі державного управління: аналіз паттернів сучасної світової практики. *Державне управління: теорія та практика*. 2009. Вип. 1. URL : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2009-1/doc_pdf/Nebozhuk_RA.pdf. (дата звернення: 02.03.2024).

202. Небожук Р.А. Соборність як принцип державної регіональної політики України: за матеріалами соціологічних опитувань. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2020. Вип. 2, С. 7–17. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadu_2020_2_3. (дата звернення: 02.03.2024).

203. Небожук Р.А. Сучасна модель державно-церковних відносин в Румунії. *Державне управління: удосконалення і розвиток*. №12 (2023). DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156.2023.12.7>. (дата звернення: 02.03.2024).

204. Нива. Церковно-суспільний часопис. ред. Г. Костельник. Львів, 1931–1932.

205. Нижник Н.Р., Кульчій І.О., Муза О.В. Виконавча влада в Україні : реформування та перспективи : монографія. Полтава: ПУЕТ, 2012. 143 с.

206. Нижник Н.Р., Машков О.А. Системний підхід в організації державного управління: навч. посібн. Київ: УАДУ, 1998. 160 с.

207. Оболенський О., Королюк Ю. Системна концепція категорії “механізми державного управління”. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 10. С. 80–84.

208. Обушна Н.І., Копилова М.С. Особливості реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 3. 2025. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156.2025.3.6>. (дата звернення: 12.04.2025).

209. Обушна Н.І. Управління проєктами в публічній сфері: теоретико-практичний аспект. *Наукові перспективи*. 2023. Вип. 1 (31). С. 137–148. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-1\(31\)-137-148](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-1(31)-137-148) (дата звернення : 02.03.2024).
210. Обушна Н., Теплов С. Цифровізація управління HR-процесами на державній службі. *Наукові перспективи*. № 3 (9) DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-3\(9\)-157-171](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-3(9)-157-171). (дата звернення: 12.08.2024).
211. Огієнко І. Новий переклад Біблії : істор. нарис. *Огієнко І. Біблійні студії : богословсько-історичні нариси з духовної культури України*. Вінніпег : Наша культура, 1963. Т. 1. С. 220–276.
212. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вид 2-е, доп. Вінніпег : Волинь, 1968. 94 с.
213. Одкровення Епіфанія. Велике інтерв'ю митрополита про шлях України, Порошенка, Петровського та відносини з РПЦ. *Новий час*. 2019. 11 лют. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/odkrovennyya-epifaniya-velike-intervyu-mitropolita-z-rpc-50005615.html> (дата звернення : 02.01.2025).
214. Омбудсман: війна, розв'язана РФ проти України, стала смертельною загрозою для релігійної свободи! *Омбудсман України : веб-сайт*. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-vijna-rozvyazana-rf-proti-ukrayini-stala-smertelnoyu-zagrozoju-dlya-religijnoyi-svobodi (дата звернення : 21.11.2024).
215. Онищук В. Українізація Православної церкви на Волині в 20-х роках ХХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 11. С. 52–56.
216. Онищук Н.В. Методи державного управління запровадженням науково-технічних досягнень / ред. В. Б. Авер'янов. Київ : Наукова думка, 1990. 96 с.
217. Онищук С. Моделі державно-церковних відносин: порівняльний аналіз. *Публічне адміністрування : теорія і практика*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2014_2_4 (дата звернення: 02.03.2024).
218. Онищук С. Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 10. С. 26–37.

219. Орлів М.С. Забезпечення консультативної діяльності координаційних органів як суб'єктів реалізації державної та місцевої політик *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2024. № 2. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156.2024.2.1> (дата звернення: 02.03.2024).

220. Освітньо-професійна програма “Релігієзнавство”. Київ, 2021. 23 с. URL: http://religdep.univ.kiev.ua/documents/ensuring/OP_religion_bac_2021.pdf (дата звернення: 09.08.2023).

221. Освітньо-професійна програма “Релігієзнавство” другого (магістерського) рівня вищої освіти. Острог, 2024. 14 с. URL: https://www.oa.edu.ua/ua/osvita/ects/info_prog/mag/gumanitarnij_fakultet1/031-religieznastvo-opp-religieznastvo/ (дата звернення: 02.01.2025).

222. Освітньо-професійна програма “Релігієзнавство” першого рівня вищої освіти за спеціальністю 031 – Релігієзнавство. Кваліфікація: бакалавр, релігієзнавство. Дніпро, 2018. 19 с. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/osvitni_programy/2019/bakalavr/031_1_b.pdf (дата звернення: 02.01.2025).

223. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020 рр. (Інформаційні матеріали). Київ : Razumkov centre, 2020. 110 с.

224. Островий О.В. Формування державної політики цифрового розвитку: сучасні тенденції та перспективи. *Таврійський науковий вісник. Серія публічне управління та адміністрування*. 2022. № 3. URL : <http://dx.doi.org/10.32851/tnv-pub.2021.3.12> (дата звернення: 02.03.2024).

225. Офіційна анкета надіслана редактором Г. Любенським з Варшави секретарю автокефальної православної церкви Ю. Роцицькому про становище церкви у Польщі. *ЦДІАЛ*. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 788.

226. Офіційний портал Києва. Веб сайт. URL: https://kyivcity.gov.ua/kultura_sport__dozvillia/etnichni_ta_relihiini_hromady/yak_z_areiestruvaty_pryrupnyty_diialnist_relihiinoi_hromad. (дата звернення : 10.02.2025).

227. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р.). *Разумков центр* : веб-сайт. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020r> (дата звернення : 21.11.2024).

228. Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024 р.). *Разумков центр* : веб-сайт. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r> (дата звернення: 12.01.2025).

229. Пайда Ю.Ю. Понятійно-теоретичні особливості релігійних інституцій. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 68–76.

230. Палінчак М. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України) : монографія. Ужгород : Ліра, 2014. 408 с.

231. Палінчак М.М. Політологічний зміст поняття “державно-церковні відносини”. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe* : електронний наук.-практ. журн. / редкол.: Д. В. Яковлев (голов. ред.), К. М. Вітман (заст. голов. ред.), Д. Ю. Дворніченко (відп. секр.) [та ін.] ; Нац. ун-ту “Одес. юрид. акад.”. Одеса, 2016. Вип. 1. С. 59–64.

232. Палінчак М.М. Трансформація державно-церковних відносин у пострадянських суспільствах (на прикладі країн Центрально-Східної Європи): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути і процеси” / М.М. Палінчак. Одеса, 2014. 40 с.

233. Палінчак М., Лешанич М. Моделі державно-церковних відносин у сучасній політичній практиці. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. № 5. S. 254–259. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/URLoads/2015/2015-2-4/42.pdf> (дата звернення: 02.03.2024).

234. Пархоменко-Куцевіл О.І. Еволюція концепцій державно-церковних відносин у європейській науковій традиції. *Держава та регіони*. Серія: Публічне управління і адміністрування. 2024. № 4. С. 303–308.

235. Пархоменко-Куцевіл О.І. Міжконфесійний діалог як інструмент державної політики у сфері релігії: український та європейський виміри. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2025. Випуск 45. С. 203–207. URL: <https://pag-journal.iei.od.ua/archives/2025/45-2025/36.pdf> (дата звернення: 02.05.2025).

236. Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні. URL: https://www.patriarchate.org/announcements/-/asset_publisher/MF6geT6kmaDE/content/patriarchikos-kai-synodikos-tomos-choregeseos-autokephalou-ekklesiastikou-kathestotos-eis-ten-en-oukraniai-orthodoxon-ekklesian?_101_INSTANCE_MF6geT6kmaDE_languageId=uk-UA (дата звернення: 02.01.2025).

237. Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листоп. 1924 р. *Життя і Церква : орган Української Автокефальної Православної Церкви в Екзилію*. 1956. № 2. С. 22–23.

238. “Пацифікація” Східної Галичини. *Розбудова нації*. 1930. Верес.-жовт. С. 250–253.

239. Пащук Т. Історико-правовий аспект розбудови державного управління у Волинському воєводстві. *Історико-правовий часопис : журнал*. Луцьк, 2013. № 1. С. 176–179.

240. Перевезій В. Діяльність структур Московського патріархату в Україні як виклик національній безпеці держави. Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України О.О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О.М. Майбороди. Київ : ПІЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. 304 с.

241. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com> (дата звернення : 22.08.2024).

242. Передмова до опису № 4 (відділ віросповідань) Фонду Львівського воєводського управління. ДАЛО. Ф. 1. Оп. 14. Арк. 2–10.

243. Петровський П., Радченко О. Гуманітарна парадигма як теоретико-методологічна модель демократичного врядування. *Ефективність державного управління*. Вип. 26. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. С. 13–22. (дата звернення: 12.08.2023).

244. П'єх Г. “Наші храми – наша найбільша цінність”, – Андрій Садовий про завершення реставрації фасадів храму Покрову Пресвятої Богородиці : *Львівська міська рада* : веб-сайт. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/society/religion/282725-nashi-khramy-nasha-naibilsha-tsinnist-andrii-sadovyi-pro-zavershennia-restavratsii-fasadiv-khramu-pokrovu-presviatoi-bohorodytsi> (дата звернення : 22.01.2025).

245. Письмо з провінції : Про українізацію церкви на Волині. *За свободу*. 1926. 12 січ. ЦДІАЛ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 64а (Вирізки з газет “За Свободу”, “Дзвін” та ін. про Православну церкву в Польщі).

246. Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни : Указ Президента України від 21.04.2022 р. № 266/2022 [із змінами]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text> (дата звернення: 12.01.2025).

247. Повідомлення щодо зустрічі ДЕСС та представників УПЦ МП. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті* : офіційний сайт. URL: <https://dess.gov.ua/povidomlennia-shchodo-zustrichi-dess-ta-predstavnykiv-upts-mp/> (дата звернення: 02.01.2025).

248. Подола У. Заборона УПЦ (МП) в Україні. Чому та що далі? *Свідомі* : веб-сайт. URL: <https://svidomi.in.ua/page/zaborona-upts-mp-v-ukraini-chomu-ta-shcho-dali> (дата звернення: 05.02.2025).

249. Податкова політика і економічні реформи: навч. посібник. І. В. Розпутенко. Київ : Вид-во УАДУ. 1996. 120 с.

250. Податковий кодекс України від 01.01.2011 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 09.08.2023).

251. Політична економія: підручник [Федоренко В.Г., Діденко О.М., Руженський М.М., Іткін О.Ф. та ін.]; за наук. ред. В.Г. Федоренка. Київ: Алерта, 2008. 487 с.

252. Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. Київ : МАУП, 2005. 792 с.

253. Положення про Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій : затв. зі змінами на засіданні ВРЦіРО, протокол № 8 від 11.12.2007 р. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/documents/polozhennya-pro-radu> (дата звернення: 12.02.2025).

254. Положення про Корюківську міську раду релігійних громад. Рішення Корюківської міської ради від 07 серпня 2018 р. URL: <http://koryukivka-rada.gov.ua/konsultatyvno-doradchi-organy/rada-religijnyh-gromad/polozhennya-pro-radu-religijnyh-gromad/>. (дата звернення: 13.07.2022).

255. Положення про Міністерство цифрової трансформації України : Постанова Кабінету Міністрів України № 856 від 18.09.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856_2019%D0%BF#Text (дата звернення : 31.01.2024).

256. Польський друк (Православна церква в Польщі) // *За свободу*. 1925. 7 серпня. С.10

257. Помаза-Пономаренко А.Л., Микитюк Ю.М. Цифровізація державної політики vs. державна політика цифровізації у сфері правового регулювання. Монографія. 2021. Харків. URL : <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/14203> (дата звернення: 02.03.2024).

258. Посібник з питань муніципального співробітництва (ММС). Б. м., 2010. 7 с. URL: http://msdp.undp.org.ua/data/publications/imc_brief_manual.pdf (дата звернення: 12.08.2023).

259. Посланіє пасторське А. Шептицького, Г. Хомишена, Й. Коцеловського до Всечесного Духовенства і Вірних. Перемишль, 1919. 7 с.

260. Постанова Верховного Суду України від 02.05.2024 р. у справі № 344/12021/22 (провадження № 51-90 км 24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514> (дата звернення: 13.07.2022).

261. Правила Святих Вселенських Соборів з тлумаченнями. Київ, 2000. 736 с.

262. Православна церква в Польщі (Святочне проголошення автокефалії. Приїзд делегації царгородського патріарха). *Діло*. 1925. 18 вересня. С. 2.

263. Предстоятель провів зустріч з Міністром соціальної політики України. *Православна церква України. Новини : веб-сайт*. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/predstoyatel-proviv-zustrich-z-ministrom-sotsialnoyi-polityky-ukrayiny/> (дата звернення: 02.01.2025).

264. Президент України провів зустріч з Радою церков та релігійних організацій. *Державне управління справами : веб-сайт*. URL: <http://www.dus.gov.ua/content/prezydentukrayiny-proviv-zustrich-z-radoyu-cerkov-ta-religiynyh-organizaciy> (дата звернення 03.07.2024).

265. Пресконференція “Свобода совісті в Україні: її вороги і захисники” – боротьба за правду в умовах російської агресії. 13 січ. 2025 р. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті : офіційний сайт*. URL: <https://dcss.gov.ua/preskonferentsiia-svoboda-sovisti-v-ukraini-ii-vorohy-ta-zakhysnyky-borotba-za-pravdu-v-umovakh-rosiyskoi-ahresii/> (дата звернення: 02.01.2025).

266. Принципи державного управління, листопад 2023 р. Paris. 48 с. URL: <https://www.sigmaxweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration-2023-edition-UKR.pdf>. (дата звернення: 02.01.2025).

267. Приходько Л.Ф. Концептуалізація поняття “цифровізація”. Міжнародна наукова конференція “Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек”. 2023. Тези доповіді. URL : <http://conference.nbu.gov.ua/report/view/id/1745>. (дата звернення: 02.03.2024).

268. Про адміністративну процедуру : Закон України від 13.12.2022 (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2023, № 15, ст.50). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 12.02.2025).

269. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05.07.2012 р. № 5073-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17?find=1&text=церк#top> (дата звернення: 02.01.2024).

270. Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи : Закон України від 17.01.2019 р. № 2673-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-19> (дата звернення: 02.01.2025).

271. Про внесення зміни до статті 12 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України : Закон України від 20.12.2018 р. № 2662-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#n2> (дата звернення 03.07.2024).

272. Про громадські об’єднання : Закон України від 03.09.2024 № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення 03.07.2024).

273. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 09.08.2023).

274. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 14.05.2023).

275. Про Державну службу України з етнополітики і свободи совісті. Веб-сайт. URL : <https://dess.gov.ua/about/> (дата звернення: 03.07.2024).

276. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 09.08.2023).

277. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

278. Про заборону Московського патріархату на території України : проект Закону України від 22.03.2022 № 7204. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ЛІ07172А> (дата звернення: 02.01.2025).

279. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п?find=1&text=церк#Text> (дата звернення: 12.03.2024).

280. Про затвердження міської цільової програми «Духовне життя» на 2022–2025 роки : рішення Ямницької сільської ради Івано-Франківського району Івано-Франківської області від 23.12.2020 р. URL: <https://yamnytsia-rada.gov.ua/prohramy-oth/> (дата звернення: 12.01.2025).

281. Про затвердження міської цільової програми “Духовне життя міста Калуша на 2019 рік” : рішення Калуської міської ради від 20.12.2018 р. № 1999. URL: https://kalushcity.golos.net.ua/?p=pryynyati_rishennya&sp= single&id=1922 (дата звернення: 09.08.2023).

282. Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31 березня 2004 р. № 59 та скасування нормативних документів : наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 р. № 97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0097609-04#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

283. Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 р. № 812. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.05.2023).

284. Про затвердження Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій та її складу : Постанова Кабінету

Міністрів України від 30.10.2008 р. № 953. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2008-п#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

285. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2024 р. № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-п#Text> (дата звернення: 09.08.2023).

286. Про затвердження Порядку надання індивідуального погодження на відносини та/або зв'язки, та/або комунікації з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена : Постанова Кабінету Міністрів України від 31.01.2025 №107. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/107-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.05.2025).

287. Про затвердження Порядку розгляду питання щодо підтвердження фактів використання релігійної організації для пропаганди ідеології “руського міра” : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.05.2025 р. № 541. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.05.2025).

288. Про затвердження Стандарту надання адміністративної послуги з реєстрації статуту (положення) релігійної організації та змін до нього : наказ Міністерства культури України від 18.04.2012 р. № 366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1415-12#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

289. Про затвердження цільової програми “Духовне життя” Калуської міської територіальної громади на 2023–2025 роки” : рішення Калуської міської ради від 29.09.2022 р. № 1592. URL: https://kalushcity.golos.net.ua/?p=pryynyati_rishennya&sp=single&id=6960 (дата звернення: 12.08.2023).

290. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій : Закон України від 20.08.2024 р. № 3894-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text> (дата звернення: 09.08.2023).

291. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2658-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 12.08.2023).

292. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text> (дата звернення: 12.09.2024).

293. Про Координаційний штаб з питань безпеки та правопорядку під час підготовки і відзначення в Україні 1025-річчя хрещення Київської Русі : Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 345/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112/2013> (дата звернення: 22.11.2023).

294. Про Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. Веб-сайт. URL: <https://mcsc.gov.ua/pro-ministerstvo> (дата звернення : 10.02.2025).

295. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.08.2023).

296. Про надання пільг релігійним організаціям : Указ Президента України від 22.06.1994 р. № 322/94 [із змінами, внесеними згідно з Указом Президента № 405/95 від 31.05.95]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322/94#Text> (дата звернення: 08.01.2025).

297. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 14.05.2023).

298. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021?find=1&text=реліг#wl_1 (дата звернення: 12.08.2023).

299. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : Указ Президента України від 21.03.2002 р. № 279/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

300. Про недостовірність відомостей єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Заява юридичного відділу Київської Патріархії від 14.12.2019. Офіційний сайт УПЦ КП. URL: <https://www.cerkva.info/news/zayava-yurydychnogo-viddiluly-kyuyivskoyi-patriathiyyi-pro-nedostovimist-vidomostej-yedynogo-derzhavnogo-reyestru/>. (дата звернення: 12.08.2023).

301. Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 01.12.2022 р. : введено в дію Указом Президента України від 01.12.2022 р. № 820/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0021525-22#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

302. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 09.08.2023).

303. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 14.05.2023).

304. Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.09.2002 р. № 564-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-p#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

305. Про підтримку звернення Президента України до Вселенського патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні : Постанова Верховної Ради України від 19.04.2018 р. № 2410-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2410-19#Text> (дата звернення: 10.12.2024).

306. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.12.2024).

307. Про публічні закупівлі : Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text> (дата звернення: 10.10.2023).

308. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2019 рік (релігійні організації) : наказ Міністерства культури України від 14.04.2020 р. № 1657. URL: <https://mesc.gov.ua/files/pdf/%D0%9C%D0%86%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0>

%95%D0%A0%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%9E%20%D0%9A%D0%A3%D0%9B%D0%AC%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%98.pdf (дата звернення: 09.08.2023).

309. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 роки “Про Стратегію забезпечення державної безпеки” : Указ Президента України №56/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377> (дата звернення : 10.02.2025).

310. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 13.07.2022).

311. Про Службу безпеки України: Закон України від 19.06.2024 № 2229-XII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>. (дата звернення: 13.07.2024).

312. Про Службу військового капеланства : Закон України. Редакція від 04.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> (дата звернення: 10.10.2023).

313. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 р. № 1508-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> (дата звернення: 10.10.2023).

314. Про статутні документи Української православної церкви з 27 травня [2022 р.]. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті : офіційний сайт. URL: <https://dcss.gov.ua/uoc-statutory-documents> (дата звернення: 07.07.2023).

315. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

316. Про схвалення цільової програми “Духовне життя” на 2021–2025 роки : рішення Коломийської міської ради від 07.10.2020 р. № 201. URL: <http://nbkolrada.gov.ua/dt/258621/> (дата звернення: 02.01.2025).

317. Про утворення Державної служби з етнополітики та свободи совісті: Постанова КМУ від 12.06.2019 р. № 503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2019-%25D0%25BF#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

318. Програма підвищення кваліфікації державних службовців, які займають посади державної служби категорії “В” (не рідше одного разу на три роки) : наказ НАДС від 12.04.2022 р. № 22-22. URL: // <https://pdp.nacs.gov.ua/courses/prohrama-pidvyshchennia-kvalifikatsii-derzhavnykh-sluzhbovtsiv-yaki-zaimaiut-posady-derzhavnoi-sluzhby-katehorii-v-ne-ridshe-odnoho-razu-na-try-roky> (дата звернення: 14.05.2023).

319. Проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних Організацій* : веб-сайт. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/proekt-koncepciyi-derzhavno-konfesiynyh-vidnosyn-v-ukrayini> (дата звернення: 20.10.2024).

320. Протестна акція проти польського терору : *Розбудова нації*. Прага, 1931. Січ.-лют. С. 29–34.

321. Публічне адміністрування. Метод. реком. до вивч. дисципліни / уклад. : О.Ю. Оболенський, С.О. Борисевич, Є.В. Капінус, А.П. Рачинський та ін. К. : НАДУ, 2009. 92 с.

322. Рада не заборонятиме православну церкву Московського патріархату в Україні – Руслан Стефанчук. *Zmina. Центр прав людини* : веб-сайт. URL: <https://zmina.info/news/rada-ne-zaboronyatyme-rosijsku-pravoslavnu-czerkvu-v-ukrayini> (дата звернення: 12.01.2025).

323. Радченко А.Ю. Правовий статус релігійних об’єднань як інституту громадянського суспільства. Дис. канд. юр. наук. Національна академія правових наук України. Харків. 2015 р. URL : https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/AVTOREF_2016/Radchenko_dis_2015.pdf. (дата звернення: 12.01.2024).

324. Рафальський О.О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ : Ін-т політичних і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.

325. Ревіндикація святинь на Волині. *Gazeta Warszawska*. 1935. 26 luty.

326. Ревіндикація церков. *Діло*. 1929. 8 жовт. Ч. 223. С. 3.

327. Рекомендації щодо аналізу законодавства у сфері релігії або переконань / Organization for Security and Cooperation in Europe. Варшава, 2004. 70 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/0/176876.pdf> (дата звернення: 02.01.2025).

328. Рекомендації щодо правосуб'єктності релігійних громад та громадян, які дотримуються певних переконань / Organization for Security and Cooperation in Europe. Варшава, 2015. 50 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/1/176361.pdf> (дата звернення: 09.08.2023).

329. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Лобовика. Київ : Четверта хвиля. 1996. 392 с.

330. Релігійна безпека/небезпека України : зб. наук. пр. / за ред. А. Колодного ; НАН України. Київ : УАР, 2019. 624 с

331. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2001 р. : статистика. URL : https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2001-r_n109197) (дата звернення: 13.07.2022).

332. Релігійні процеси періоду незалежності. Опитування “Чи довіряєте ви церкві?”. Велика українська енциклопедія. URL : https://vue.gov.ua/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96. (дата звернення: 12.08.2023).

333. Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних церков України: червень 2021 року / підгот. А. Грушецький. *Київський міжнародний інститут соціології* : веб-сайт. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1052> (дата звернення: 05.01.2025).

334. “Релігія в огні”: три роки війни у цифрах – результати масштабного дослідження. *Релігійно-інформаційна служба* : веб-сайт. URL: https://risu.ua/religiya-v-ogni-tri-roki-vijni-u-cifrah--rezultati-masshtabnogo-doslidzhennya_n154589#goog_rewarded (дата звернення 03.07.2024).

335. Релігія дуже повільно і слабо повертається у публічний простір України – проф. Людмила Филипович (2017). *RISU. Релігійно-інформаційна*

служба України : веб-сайт. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/ (дата звернення 03.07.2024).

336. Релігія і нація в суспільному житті України і світу / за ред. Л. Филиповича. Київ : Наукова думка, 2006. 287 с.

337. Реставрація покрівлі, конструктивних системи та позолоти куполів Софійського собору. *Prozorro* : веб-портал. URL: <https://prozorro.gov.ua/plan/UA-P-2023-10-16-001901-b> (дата звернення 03.07.2024).

338. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (листопад 2023 р.). *Разумков центр* : веб-сайт. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-reliiynosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2023r> (дата звернення 03.07.2024).

339. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (жовтень 2024р.) Разумков центр. URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-reliiynosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-zhovten-2024r>. (дата звернення: 12.03.2025).

340. Річинський А. Сучасний стан релігійного життя української людності в Польщі. Доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку, 5-6 червня 1927 р. Варшава: б.в., 1927. 21 с.

341. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про внесення зміни до статті 12 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України” (справа щодо повної назви релігійних організацій) від

27.12.2022 р. № 4-р/2022. Справа № 1-13/2019(374/19). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-22#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

342. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 08.09.2016 р. № 6-рп/2016. Справа № 1-13/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16/print> (дата звернення: 14.05.2023).

343. Рішення Помісного об'єднаноного собору від 15 грудня 2018 року. Статут Православної церкви України. URL : <https://www.pomisna.info/wp-content/uploads/2019/05/statut-ptsu.pdf> (дата звернення: 02.01.2025).

344. Рішення Помісного Собору ПЦУ від 27 липня 2023 року. Статут (Положення) про управління ПЦУ. URL : <https://www.pomisna.info/uk/document-post/statut-polozhennya-pro-upravlinnya-pravoslavnoyi-tserkvy-ukrayiny-2/> (дата звернення: 02.01.2025).

345. Роз'яснення щодо підстав заборони/обмеження діяльності релігійних організацій ДЕСС. 31.08.2022. URL: <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/2022.09.03-Grounds-for-Prohibition-and-Limitations.pdf> (дата звернення 03.07.2024).

346. Роль релігійних чинників у поступі українського соціуму : аналіт. доп. / Здіорук С.І., Токман В.В., Литвиненко О.М. Київ : НІСД, 2011. 20 с.

347. Романов В.Є. Державна політика: аналіз та механізми її впровадження. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2003. 72 с.

348. Россолінський-Лібе Г. Життя Степана Бандери / пер. з англ. Київ : Антропос-логос-фільм, 2021. 624 с.

349. Рябічко О.В. Державна політика регулювання підприємницької діяльності: механізми формування *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 1 (39). С. 72–76. URL: <http://www.stattionline.org.ua> (дата звернення 03.07.2024).

350. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ : Світ Знань, 2004. 912 с.

351. Саган О.Н. Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: актуальні проблеми, можливі сценарії розвитку : стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 23 черв. 2023 р. *Visnik Nacionalnoi Akademii Nauk Ukrainy*. 2023. № 8. С. 84–90.

352. Саган О. Моделі державно-церковних взаємин у світовій історичній ретроспективі. *Релігійна свобода*. 2000. Вип. 2000. С. 9–12.

353. Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. Київ : Софія-А ЛТД, 2019. 103 с.

354. СБУ розповіла скільки карних справ порушено щодо священників УПЦ МП. *Суспільні новини*. 2024. 20 серпня. URL: <https://suspilne.media/817893-sbu-rozpovila-skilki-karnih-sprav-poruseno-sodo-svasennikiv-upc-mp/> (дата звернення: 12.02.2025).

355. Сергієнко Л.В. Гуманітарна політика України: ідентифікація складових, об'єктів, суб'єктів та пріоритетів. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економіка, управління та адміністрування* : наук. журн. Житомир, 2019. С.162–173. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2019-2\(88\)-162-173](https://doi.org/10.26642/jen-2019-2(88)-162-173). (дата звернення: 18.08.2024).

356. Сиротін В.Д. Сутність та особливості цифровізації у сфері публічного управління. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2023. № 8. URL : file://C:/Users/admin/Downloads/02_05_8_2023_Syrotin.pdf. (дата звернення : 10.02.2025).

357. Ситник Г.П. Взаємозумовленість соціальних явищ, які визначають концептами “небезпека” і “безпека”, та її врахування в теорії публічного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 16. С. 61–67.

358. Слиньков В.Н. Управління персоналом (Практичні рекомендації). К.: Алерта, 2004. 240 с.

359. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. 374 с.

360. Соляр І., Красівський О. Трансформація державно-церковних відносин в Україні (1989–2021). *Central Eastern Europe under 1989–2022 socio-economic, political, and cultural-educational transformations : scientific monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. Р. 52–84. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/232/6092/12717-1?inline=1> (дата звернення: 18.08.2024).

361. Спеціально для УПЦ МП речник ПЦУ пояснив, що означає визнання Кіпром. *Релігійна правда* : веб-сайт. URL: <https://religionpravda.com.ua/?p=57945> (дата звернення: 02.01.2025).

362. Справа про конфіскацію українських церковних книг, надрукованих у типографії монастиря Василіан. ДАЛЮ. Ф. 1. Оп. 52. Од. зб. 105. Арк. 2–38.

363. Статистика церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2021 року : дані Державної служби України з питань етнополітики та свободи совісті. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України* : веб-сайт. URL: https://risu.ua/statistika-cerkov-i-religijnih-organizacij-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2021-roku_n118842 (дата звернення: 09.08.2023).

364. Статут про управління Української Православної Церкви. URL: <http://orthodox.org.ua/page/statut-upts> (дата звернення: 02.01.2025).

365. Статут про управління Української Православної Церкви ухвалений Собором Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року. URL : <https://dessa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/1.2-Statut-UPTS.pdf> (дата звернення: 02.01.2025).

366. Статут про управління Української православної церкви Київського Патріархату. URL: <https://www.cerkva.info/306-2> (дата звернення: 02.01.2025).

367. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія. Рівне : Ліста-М, 2003. 480 с.

368. Стратегія діяльності національної інституції з прав людини на період до 2027 року : затв. наказом Уповноваженого Верховної Ради з прав людини 01.09.2023 р.

№ 97.15/23 URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%9D%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7%2097.15.23.pdf> (дата звернення: 13.07.2022).

369. Титаренко В., Филипович Л. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні. 2020. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/8e1ff097-68f4-48f5-a6f2-eba79d26fd1> (дата звернення: 18.08.2024).

370. Токман В., Здіорук С. Вдосконалення національного законодавства у сфері свободи совісті та свободи релігії : аналітична записка. Київ : Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2018. 9 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-01/111AZ_Tokman_Zdioruk_19092018-9d654.pdf (дата звернення: 03.01.2025).

371. Толкованов В. Розвиток і впровадження інструментів політики державного управління: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Демократичне врядування*. 2013. Вип. 12. 8 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_12_29 (дата звернення: 10.01.2025).

372. Томос надається без Всеpravославного узгодження, – Патріарх Варфоломій. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України : веб-сайт*. URL: https://risu.ua/tomos-nadayetsyabez-vsepravoslavnogo-uzgozhdennya-patriarh-varfolomiy_n9671 (дата звернення 03.07.2024).

373. Требін М., Бліхар В. Вплив державно-церковних відносин на процес громадянського соціального розвитку та формування національних форм політичної влади. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. № 3(54). С. 204–217.

374. Трегуб Г. Релігійний фронт гібридної війни. *Релігійно-інформаційна служба України : веб-сайт*. URL : https://risu.ua/religiyniy-front-gibridnoji-viyni_n92259. (дата звернення: 12.08.2024).

375. Турчак О.В. Історико-правові засади становища національних меншин у Другій Речі Посполитій. *Часопис НУ “Острозька академія”. Серія: Право*. 2011. № 1(3). С. 1–20.

376. Тягунова Н.М., Тягунова З.О., Цифрові компетентності як детермінанти розвитку підприємницької діяльності. *Трансформаційна економіка*. 2023. № 2(02). С.

57–61. URL: <https://transformations.in.ua/index.php/journal/article/view/23>. (дата звернення: 12.08.2024).

377. У 2024 році з УПЦ МП до ПЦУ перейшло вдвічі менше громад, ніж у 2023. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України* : веб-сайт. URL: https://risu.ua/u-2024-roci-z-upc-mp-do-pcu-perejshlo-vdvichi-menshe-gromad-nizh-u-2023_n153638 (дата звернення: 02.01.2025).

378. Угода про співробітництво та взаємодію між Україною та Вселенським Константинопольським патріархатом. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України* : веб-сайт. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/governments_doc/major/75026 (дата звернення: 02.02.2025).

379. Україна 2030E – країна з розвинутою цифровою економікою. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html> (дата звернення: 02.02.2025).

380. Українська Помісна Православна Церква. Томос. URL: <https://chas.cv.ua/autor/48210-ukrayinska-pomisna-pravoslavnatserkva-tomos.html> (дата звернення: 02.01.2025).

381. Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні–2023. *Разумков центр* : веб-сайт. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/ukrainske-suspilstvo-derzhava-i-tserkva-pid-chas-viiny-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini2023> (дата звернення: 02.11.2024).

382. УПЦ КП хоче через суди залишити собі Михайлівський Золотоверхий. *Укрінформ*. 12.07.2019. *Укрінформ* : веб-сайт. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2739002-upc-kp-hoce-cerez-sud-zalisiti-sobi-mihajlivskij-zolotoverhij.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 03.07.2024).

383. Феррарі С. Церква і держава в Західній Європі. Італійська модель. *Моделі церковно-державних відносин країн Західної Європи і США* : зб. наук. пр. / Ін-т філософії НАН України ; ред. В. Єленський [та ін.]. Київ, 1996. С. 66–79.

384. Филипович Л.В. Україні релігійне багатоманіття сформувало культуру поваги до іншого. *День*. 2016. 9–10 верес. (№ 161-162). С. 20–21.

385. Филипович Л.О. Культура релігійного життя : вибрані праці / за упор. Г. Филиповича і ред. А. Колодного. Київ : УАР, 2016. 584 с.

386. Філарет звернувся до суду через ліквідацію УПЦ КП: з'явилися подробиці. 31 лип. 2019 р. *Апостроф* : веб-сайт. URL: https://apostrophe.ua/ua/news/society/2019-07-31/filaret-obratilsya-v-sud-iz-za-likvidatsii-upts-kp-rouyavilis-podrobnosti/170514?amp=&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 09.08.2023).

387. Філарет розповів про обман Епіфанія і Порошенка. 15 трав. 2019 р. *Кореспондент.net* : веб-сайт. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4096479-filaretrozpoviv-pro-obman-epifaniia-i-poroshenka> (дата звернення: 12.01.2025).

388. Хаустова М.Г. Державна політика в умовах цифровізації суспільства. міжнародний досвід реалізації програм та стратегії цифровізації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Ужгород, 2022. №2. С. 209–216. URL <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/261881/258267>., С.209–216 (дата звернення : 11.02.2024).

389. Хомчук О.О. Церква поза церковною огорожею : розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках “константинопольського визнання”. Чікаго: б.в., 2002. 622 с.

390. Церковне (канонічне) право : підручник / В. Лубський, Є. Харьковченко, М. Лубська, Т. Горбаченко. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 640 с.

391. Целковський Г. Міжнародний аспект правового регулювання підпорядкування Української православної церкви. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип.3(11). С.370–377. URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/466/439> (дата звернення : 11.02.2024).

392. Центр Разумкова: Вірянами ПЦУ себе назвали 35,2% українців, Московського Патріархату – 5,5. RISU. URL : https://risu.ua/centr-razumkova-viryanyami-pcu-sebe-nazvali-352-ukrayinciv-moskovskogo-patriarhatu-55_n153844. (дата звернення: 12.04.2025).

393. Церковні питання. *За свободу*. 1926. 19 вересня. С. 2.

394. Цитата зі звернення В. Путіна від 21.02.2022. Слова і діло. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/02/22/statija/polityka/putin-majzhe-hodynu-vyslovlyuvav-svoje-bachennya-zhyttya-ukrayini-faktchekinh-zvemennya> (дата звернення : 11.01.2023).

395. Цифровізація адмінпослуг: Рахункова палата провела аудит діяльності Мінцифри та Дії. URL : <https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=2385> (дата звернення: 12.01.2025).

396. ЦНАП для громадян та бізнесу. URL : <https://my.gov.ua/info/news/207/details> (дата звернення: 12.01.2025).

397. Чечель О.М. Поняття і зміст механізмів державного управління в гуманітарній сфері. *Публічне управління та митне адміністрування*. Дніпро : Ун-т митної справи та фінансів, 2019. № 3(22). С.137–145. URL: http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2019/3/3_2019.pdf (дата звернення : 11.02.2024).

398. Чим капелан відрізняється від священника? Пояснює ПЦУ. *Життя. Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/u-pcu-royasnil-chim-kapelan-vidriznyayetsya-vid-svyashchennika-304227/>(дата звернення: 12.01.2025).

399. Чорний О.В. Механізми реалізації державної політики у соціально-гуманітарній сфері під час пандемії COVID-19 : основні чинники відтворення людського капіталу. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія : Державне управління*. 2021. Т.32 (71). № 1. С.47-51. URL: <https://mail.google.com/mail/u/0/?pli=1#inbox?projector=1>. (дата звернення: 12.08.2023).

400. Чукут С.А., Клименко І.В., Линьов К.О Електронний уряд. Науково-практичний довідник. 2016. URL : https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Elektronnij-uryad_nauk_prak-dovidnik_SChukut_Linov_Klimenko.pdf(дата звернення: 15.07.2024).

401. Чупрій Л. Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України. *Стратегічні пріоритети* : наук.-аналіт. щокварт. зб. 2011. № 4(21). С. 57–63.

402. Шабанов М. Конфесійна приналежність на тлі повномасштабної війни : у фокусі Одещина. Фонд демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/konfesiyna-prinalezhnist-na-tli-povnomasshtabnoi-viyni-u-fokusi-odeshchina>. (дата звернення: 12.01.2025).

403. Шестаковська Т.Л. Аналіз тенденцій та викликів впливу цифрових технологій на публічне управління. *Науковий журнал “ECONOMIC SYNERGY”*. 2023. Випуск 2 (8). С. 8–22.

404. Шумило С. Відійти від Москви : Чи обере УПЦ шлях автокефалії від РПЦ МП? *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/33093361.html> (дата звернення: 08.01.2025).

405. Шумило С.В. Кризовий стан в українському православ'ї: тенденції, виклики та можливі шляхи подолання. *RISU*. 2024. https://risu.ua/krizovij-stan-v-ukrayinskomu-pravoslavuyi-tendenciyi-vikliki-ta-mozhlivi-shlyahi-podolannya_n152103. (дата звернення: 12.08.2023).

406. Шумило С.В. Три шляхи УПЦ МП RISU. 2023. https://risu.ua/tri-shlyahi-upc-mp_n141589. (дата звернення: 12.08.2024).

407. Шумілін О. Рішення Синоду: українська церква отримає Томос. Повний текст. *Українська правда* : веб-сайт. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/11/7194911> (дата звернення: 02.01.2025).

408. Ще про Жабче. *Нива*. 1929. 13 берез. С. 3.

409. Юзевський Г. Замість щоденника / пер. Ю. Васейко ; вступ. ст. М. Кучерепа ; післяслово М. Запура ; за заг. і наук. ред. М. Кучерепа. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 168 с.

410. Юзьков Л.П. Державне управління в політичній системі розвинутого соціалізму. Київ : Вища школа, 1983. 154 с.

411. Юраш А. Державний орган у справах релігій є своєю рідною пожежною командою. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/andrij-urash-derzhavnyj-orhan-u-spravakh-relihij-ie-svoieridnoiu-pozhezhnoiu-komandoiu/> (дата звернення: 14.05.2023).

412. Ющенко запевнив Варфоломія I у створенні єдиної помісної церкви. *Zaxid.net* : веб-сайт. URL: https://zaxid.net/yushhenko_zapevniw_varfolomiya_i_u_stvorenni_yedinoji_pomisnoyi_tserkvi_n1078096 (дата звернення: 14.05.2023).

413. Які пріоритетні напрями (теми) підвищення кваліфікації державних службовців визначено на 2025 рік? *Національне агентство України з питань державної служби* : веб-портал. URL: https://nads.gov.ua/yaki-prioritytetni-napriamy-temy-pidvyshchennia-kvalifikatsii-derzhavnykh-sluzhbovtsiv-vyznacheno-na-2023-rik?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 13.07.2022).

414. Які проблеми мають органи місцевого самоврядування. Київський міжнародний інститут соціології. Опитування від 01.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3821472-aki-problemi-maut-organi-miscevogo-samovraduvanna-u-zdijsnenni-povnovazen.html> (дата звернення: 12.08.2024).

415. Якою є роль РПЦ у конфлікті на сході країни? Конференція у Вашингтоні (відео). *Голос Америки* : веб-сайт. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/yakoju-ye-rolrps-u-konflikti-na-skhodi-ukrayiny/4639060.html> (дата звернення 03.07.2024).

416. Якою має бути політика влади та довіра до української православної церкви (Московського патріархату) / підгот. А. Грушецьким. *Київський міжнародний інститут соціології* : веб-сайт. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1404&page=1> (дата звернення: 09.08.2023).

417. Яценко В. Еволюція державно-церковних відносин в Україні : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.06 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 1993. 150 с.

418. After Geneva. *Ukrainian Bureau. Bulletin*. London. 1931. №. 4. 19/VI. P. 1–2

419. Berry D. *Critical Theory and the Digital*, London, URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781441118301_A29975977/preview-9781441118301_A29975977.pdf. (дата звернення: 12.08.2023).

420. Berry D. *The philosophy of software* Springer, London. URL: https://file.fouladi.ir/courses/cyber/books/%5BDavid_M._Berry%5D_The_Philosophy_of_Software_Code_%28BookZZ.org%29.pdf. (дата звернення: 15.09.2024).

421. Brylov, D., Kalenychenko, T. *Inter-Orthodox crisis in Ukraine: recent developments and reflections*. Європейський центр стратегічної аналітики. URL: <http://www.ecsa.com.ua/ua/inter-orthodox-crisis-in-ukraine-recent-developments-and-reflections>; <https://mfa.gov.ua/news/70849-zajava-delegaciji-ukrajini-v-obse-shhodo-napadu-rosiji-na-svobodu-religiji-ta-virospovidannya-na-timchasovo-okupovanih-teritorijah-ukrajini-movoju-originalu>] (дата звернення: 02. 02.2025).

422. Buckley D., Mantilla L. *God and Governance: Development, State Capacity, and the Regulation of Religion*. *Journal for the Scientific Study of Religion*

Vol. 52, No. 2. 2013. PP. 328–348. URL: <https://www.jstor.org/stable/24644012> (дата звернення: 15.07.2024).

423. Burmistrz m. Lucka dnia 31 grudnia 1920 r. do Pana Starosty Luckiego w Lucku. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.28. Sygn. 871. S. 358.

424. CDTO Campus. URL: <https://www.cdto-campus.com/en> (дата звернення: 12.01.2025).

425. Cerkiew prawosławna w Polsce. Powołanie specjalnej podkomisji technicznej. *Słowo*. Wilno. 1933. 16/II.

426. Chalupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. Lublin : UMCS, 1998. 323 s.

427. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakł. Narod. im. Ossolińskich ; Wyd-wo Pol. Akad. Nauk, 1979. 242 s.

428. Dekret Naczelnika Państwa o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej. *Dziennik Ustaw*. 1918. № 17. Poz. 1.

429. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. O stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1938. № 88. Poz. 597. S. 1317–1326.

430. Dekret Rady Regencyjnej o tymczasowej organizacji władz naczelnych w Królestwie Polskim. *Dziennik Praw*. 1918. Nr. 1. Poz. 1.

431. Dekret w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego// *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1918. № 21. Poz. 66 i 67. S. 164–165.

432. Digital agenda for Europe. URL : <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/64/digital-agenda-for-europe> (дата звернення: 12.01.2025).

433. Do Pana Ministra MWRiOP, 1920 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.20. Sygn. 673.

434. Do Pana Ministra MWRiOP Episcopus Lucloriensis et Jytomierensis die 22 lutego 1921 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.28. Sygn. 871. S. 368–369.

435. Do Pana Ministra Spraw Zagranicznych, Warszawa, dn. 14 grudnia 1929 r. // Zespol 14, Nr serii 5.5.26 Sygn. 861.

436. Do Pana Prezesa Rady Ministrów od prawosławnych mieszkańców m. Lucka i parafji Swieto-Troickiego soboru. Prośba. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.28. Sygn. 871. S. 360–363.

437. Elkins Z. On the Paradox of State Religion and Religious Freedom. *Politics*. 30.10.2019. URL : <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.846> (дата звернення: 15.07.2024).

438. Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej / red. naukowa: A. Garlicki, Z. Landau, W. Roszkowski, P. Stawecki, J. Tomaszewski. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1999. 543 s.

439. Ferrari S. Are Freedom of Religion or Belief ad Security Reconcilable? *Релігійна свобода*. 2020. № 24. С. 100–106.

440. Filippo G. M. A Theory of the Role of Religion in Regional Supranational Integration Processes. *Europe en Formation*. 2014. P. 135–152.

441. Glazar L. Geneza i status prawny Rady Ministrów. *DocPlayer* : web-site. URL: <http://docplayer.pl/10128927-Geneza-i-status-prawny-rady-ministrow.html> (дата звернення: 15.07.2024).

442. Goclon J. Prezydium Rady Ministrów w latach 1918–1939. Struktura, zakres kompetencji i działalność projektodawcza (Zarys problemu). *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2012. T. 64, z. 1. S. 369–388.

443. Jablonski K. H. Organizacja i zadania Ministerstwa Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego w II Rzeczypospolitej. b. d. i m. w., mps powielony, niepublikowany.

444. Jevti M. Political Science and Religion. *Belgrade : Politics and Religion Journal*, 2007. P. 59–69.

445. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolita Polska, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1925. № 72. Poz. 501.

446. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. *Dziennik Ustaw*. Poz. 267. № 44.

447. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Ustawa z dnia 23 kwietnia 1935 r.
// *Dziennik Ustaw*. Poz.227. №30.

448. Kopylova M. Local government authorities of the II Commonwealth of Poland as subjects for implementing the state religion policy in relation to the Orthodox Church. *Modern Science – Moderni veda*. Praha, 2018. № 1. S. 47–53.

449. Kopylova M. State policy on religious organizations in Ukraine: digitalization and development prospects. *Concepts for Development of Society's Scientific Potential: зб. VII Міжнародної наук.-практ. конф. 19-20 березня 2025*. Прага. Чехія С. 104–110.

450. Kto jest kim w Drugiej Rzeczypospolitej / red. naukowa Jacek M. Majchrowski przy współpracy Grzegorz Mazur i Kamil Stepan. Warszawa : BGW, 1994. 579 s.

451. Kuczerepa M. Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919–1929. *Polska-Ukraina: trudne pytania* : materiały II międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947” : T. 1–2. Warszawa, 1997. S. 29–46.

452. Leszczyński P. A. Centralna administracja wyznaniowa II RP – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Warszawa : Semper, 2006. 300 s.

453. Lista dotacji dla parafjalnego duchowienstwa prawoslawnego i sluzby kościelnej 1928 r. *ДАЛО*. Ф. 1. Оп. 14. Од. зб. 2869. Арк. 1–3.

454. Maciejewski T., Gierszewski J., Brunka M. Z problemów administracji: Wybrane zagadnienia z administracji publicznej. Chojnice : PM LOGO, 2012. 156 s.

455. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje najnowsze*. 1972, Rocznik IV. S. 161–162.

456. Makowski J. Konstytucje RP. Warszawa, 1924. 76 s.

457. Manchester Guardian. London, April 14, 1931.

458. Medrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdansk ; Łódź : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich ; Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1988. 202 s.

459. Metropolita Warszawskii Wołyńskiej Cerkwi Prawosławnej w Polsce do Pana Prezydenta Rzeczypospolitej. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.28. Sygn. 871. S. 666–667.

460. Ministerstwo Spraw Zagranicznych do Pana Ministra Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego dnia 14 grudnia 1929, Tajne. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 861. S. 21–26.

461. Monitor Polski. 1930. № 126, z IV.

462. MSZ do MWRiOP i MSW. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.28, Sygn. 871. S. 668, 673.

463. MWRiOP do Rady Ministrów. Przedmiot: Projekt ustawy o cerkwiach prawosławnych. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 862. S. 181.

464. MWRiOP do Pana Wojewody w Lublinie w sprawie cerkwi prawosławnej w Lukewcach. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.28. Sygn. 871. S. 716–717.

465. Niektóre wytyczne polityki MWRiOP. 05.02.1924 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.4. Sygn. 385. S. 70.

466. No Compensation for Ukrainian Victims of Polish “Pacification”. *Ukrainian Bureau. Bulletin*. London. 1932. №. 11. 05/IV. P. 4

467. Notatki dla Pana Ministra, Warszawa, Warszawa, dnia 13.03.1929 r. // Zespól 14, Nr serii 5.5.26 Sygn. 863.

468. O stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego : dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1938. 19 IX. № 88. Poz. 597. S. 1317–1326.

469. Odpis. Minister Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego do Wojewodu we Lwowie. ДАЛЮ. Ф. 1. Оп. 25. Од. 36. 481. Арк. 15.

470. Odpis. Ministerstwo Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego dnia 2 maja 1930. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.4. Sygn. 372. S. 272.

471. Odpis do Pana Wojewody. 1928. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14, Nr. serii 5.4 Sygn. 372, S. 121–124; Nr. serii 5.3, Sygn. 361. S. 37–40.

472. Odpis MWRiOP z dnia 30 maja 1925 r. w sprawie stanu prawnego “popowek” do Generalnej Prokuratorji Rzeczypospolitej Polskiej. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 863. S. 155.

473. Odpis pisma MWRiOP do Ministra Spraw Zagranicznych, Departament Wyznan z dnia 30 stycznia 1930 r. Swiatynie sporne – procesy, Tajne. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 861. S. 46–49.

474. Odpis pisma MWRiOP do Ministra Spraw Zagranicznych, Departament Wyznan z dnia 30 stycznia 1930 r. w dn. 21.XII.1929. Tajne. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 861. S. 48–50.

475. Odpis z konferencji u P. Ministra Sprawiedliwosci w dn. 21.XII.1929. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 861. S. 34.

476. Oppression of Ukrainians. Effort to Impress the League. *Manchester Guardian*. 1932. 25 January.

477. Oprawianie nabozenstw prawoslawnych w domach prywatnych. MWRiOP Pismo do Pana Wojewody 1930 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.4. Sygn. 372. S. 265.

478. Ordynarjat Biskupi do Wojewodstwa Lwowskie, Przemysldnia 2 styczni a 1922. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.12. Sygn. 533. S. 109–114.

479. Organizacja i podzial czynnoscii Departamentu Wyznan. MWRiOP Warszawa, dnia 21 czerwca 1933 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.4. Sygn. 372.

480. Organizacja wojewodztw. Pismo Departament Wyznan, Ministerstwo Wyznan Religijnych i Oswiecenia Publicznego. 14.08.1919. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5. Sygn. 312. S. 14–15.

481. Orsini-Rosenberg T. W sprawie tytułu własności i parcelacji dobr pounickich w Polsce. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 863. S. 3.

482. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939. Warszawa : PWN, 1989. 484 s.

483. Papierzynska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków : W-wo literackie, 1979. 390 s.
484. Patriarchalny Tomos synodalno-kanoniczny Konstantynopolitańskiego Patriarchatu Ekumenicznego z dnia 13 listopada 1924 r. *Urban K. Kościół Prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny)*. Kraków, 1996. S. 388–391.
485. Pisma MWRiOP, MSW, Warszawa 1921 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.28. Sygn. 871. S. 400.
486. Pismo. Wojewoda Wołyński w sprawie cerkwi w Lucku, przerobiony z kościoła pobernardynskiego do Pana Ministra Spraw Wewnętrznych. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.28. Sygn. 871. S. 381.
487. Pismo Wojewoda Ternopolski w sprawie cerkwi, przerobiony z kościoła pobernardynskiego do Pana Ministra, 1935. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.18. Sygn. 641. S. 517–520.
488. Pismo Wojewoda Wołyński w sprawie cerkwi, przerobiony z kościoła pobernardynskiego do Pana Ministra Spraw Wewnętrznych, 1927. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.1. Sygn. 402. S. 155–158.
489. Pismo Wojewoda Wołyński w sprawie cerkwi, przerobiony z kościoła pobernardynskiego do Pana Ministra Spraw Wewnętrznych 1926–1928. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 873. S. 543–558.
490. Pollak M. Rozwój organizacji Ministerstwa WRiOP a jego statut obecny. *Oświata i Wychowanie*. 1929. Nr. 1. S. 8–23.
491. Postanowienie Wojewody Wołyńskiego z dnia 18 listopada 1922 roku o rewindykacji kościoła po-bernardynskiego w Lucku. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.28. Sygn. 871. S. 700.
492. Prawo polityczne Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939: Wybor źródeł / Prolog, wybor, oprac. i indeksy W. Sudnik. Warszawa, 2002. 308 s.
493. Prawosławni wołyńscy przechodzą masowo na łono kościoła katolickiego, 1928. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.2. Sygn. 392. S. 192, 207–210.

494. Prawosławni wołyńscy przechodzą masowo na łono kościoła katolickiego, 1928. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 861. S. 65, 75–76.

495. Przegląd Wołyński. 1930. 8.VI. № 23.

496. Prezydjum Rady Ministrów ostatecznie P. Ministrowi MWRiOP do właściwej decyzji prosi parafjan rz. Katolickich w Lusku o zwrot do użytku katolików kościoła pobernardynskiego w Lucku, z dnia 07.12.1920 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.28. Sygn. 871. S. 346–348.

497. Prezydjum Województwa Poleskiego z dnia 12 lutego 1923 r. Do Pana Ministra Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.10. Sygn. 441.

498. Prezydjum województwa poleskiego do MWRiOP z dnia 14 kwietnia 1925 r. W sprawie świątyni w Olszewie powiatu Kosowskiego. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 872. S. 657.

499. Pro Memoria z konferencji międzyministerjalnej w sprawie wykonania Konkordatu. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 863. S. 80–81, 185.

500. Pro Memoria z konferencji międzyministerjalnej w sprawie wykonania Konkordatu. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 861. S. 190–191.

501. Projekt Ustawy o cerkwiach prawosławnych w II RP *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 862. S. 7–32.

502. Prokuratorja Generalna Rzeczypospolitej Polskiej, Wydział III, Odpowiedz na pismo, Warszawa, dnia 5 sierpnia 1922 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 863.

503. Protokół konferencji, 1928. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.2. Sygn. 312. Wołyński Urząd Wojewódzki. S. 743.

504. Protokół konferencji, odbytej w dniu 25-go lutego 1920 r. w Prezydjum Rady Ministrów w sprawach narodowościowych ludności ziemi Chełmskiej i Podlasi. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.4. Sygn. 385. S. 7.

505. Protokół konferencji MWRiOP, 1939. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.4. Sygn. 385. S. 148.

506. Protokół konferencji w Prezydjum Rady Ministrów z dnia 30 stycznia 1925 r. w sprawie projekty ustawy o cerkwiach i kaplicach prawosławnych. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 863. S. 219.

507. Protokół konferencji z dnia 19.01.1925 r. w Departamencie Wyznan w sprawie projektu ustawy o nieruchomościach Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 863.

508. Referat o dekoncentracji w zakresie administracji wyznan, Prezydjum Rady Ministrów Komisja dla Usprawnienia Administracji Publicznej, Warszawa, dnia 29 kwietnia 1930 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.1. Sygn. 304. S. 411.

509. Regulamin czynności funkcjonariuszów niższych Ministerstwa wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.1. Sygn. 305. S. 187–189.

510. Religion during the Russian Ukrainian Conflict / edited by Elizabeth A. Clark and Dmytro Vovk. London ; New York : Routledge, 2020, 2021, 236 p.

511. Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>. (data звернення: 12.08.2023).

512. Roberts G. Church and State : International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. 2nd edition. 2015. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/church-and-state> (data звернення: 15.07.2024).

513. Rozkaz Wojskowy 21.06.1919 r. *Dziennik Rozkazów Wojskowych*. 28.06.1919 r. № 71. Poz. 2313.

514. Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziemi Wschodnich dotyczące zwrotu duchowństwu rzymsko-katolickiemu kościołów i kaplic, przerobionych na świątynie wyznania grecko-rosyjskiego z dnia 12 maja 1919 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Seria 5.5.26. Sygn. 861.

515. Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 22 pazdziernika 1919 // *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego ziem Wschodnich*. 1919. № 25. Poz. 256.

516. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1927 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności. *Dziennik Ustaw*. Nr. 10. Poz. 76.

517. Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 18 marca 1921 r. W sprawie statutu organizacyjnego Ministerstwa Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego. *Monitor Polski*. 1921. Nr. 74. Poz. 115.

518. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 marca 1921 r. o organizacji władz administracyjnych drugiej instancji na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie, podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. *Dziennik Ustaw*. 1921. Nr. 39. Poz. 235.

519. Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 26 czerwca 1924 r. W sprawie statutu organizacyjnego MWRiOP. *Monitor Polski*. 1924. Nr. 153. Poz. 482.

520. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 sierpnia 1926 r. W sprawie zasad organizacji i urzędowania Ministerstw. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*. 1926. № 23.

521. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 sierpnia 1928 r. w sprawie statutu organizacyjnego Ministerstwa Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego. *Monitor Polski*. 1928. Nr. 212.

522. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1938. № 103. Poz. 679. S. 1545–1583.

523. Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów o organizacji władz administracyjnych drugiej instancji. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5. Sygn. 312.

524. Siejba wiatru. *Ziemia Wołyńska*. Luck. 1929. 14 kwietnia. S. 3.

525. Śleszyński W. Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. 400 s.

526. Sprawy Departamentu Wyznan – wydziały wyznaniowe w urzędach wojewodzkich – sprawy ogólne. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.2. Sygn. 392. S. 12.

527. Sprawa wykonania Konkordaty, 30.11.1927 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.1. Sygn. 402.

528. Sprawa wykonania Konkordaty, 29.11.1933 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14, Nr. serii 5.5.11. Sygn. 472.

529. Starostwo Kowelske do Urzędu Wojewodskiego Wolynskiego. 1927. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.2. Sygn. 392. S. 173

530. Starostwo Kowelske do Urzędu Wojewodskiego Wolynskiego. 1928. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.2. Sygn. 392. S. 181.

531. Statystyka wyznaniowa. Ministerstwo Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego do Wojewodu we Lwowie. *ДАЛО*. Ф. 1. Оп. 14. Од. зб. 2005. Арк. 1–3.

532. The Impact of the Russian Invasion on Faith-based Communities in Ukraine. Summary of the 2023 IRF Research. URL: <https://irf.in.ua/files/publications/2023.10-IRF-Ukraine-report-summary-ENG.pdf>.

(дата звернення: 12.01.2025).

533. Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w prawie polskim 1918–1939. *Więź*. 1997. Nr. 2(460). S. 29–40.

534. Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polska podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1920. № 110. Poz. 728. S. 1930–1937.

535. Traktat pokoju między Polska a Rosja i Ukraina podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1921. № 49. Poz. 300. S. 821–831.

536. Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej*. 1922. № 7. Poz. 59. S. 98–102.

537. Uchwała Rady Ministrów z dnia 9 września 1931 r. w sprawie statutu organizacyjnego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. *Monitor Polski*. 1931. Nr. 213. Poz. 287.

538. Uchwała Rady Ministrów 1936 r. w sprawie statutu organizacyjnego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. *Monitor Polski*. 1936. Nr. 458. Poz. 285.

539. Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa. *Dziennik Praw*. 1919. Nr. 19. Poz. 1.

540. Ukraine. Freedom in the World 2024. *Freedom House* : веб-сайт. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2024> (дата звернення 03.07.2024).

541. Urząd Wojewodzki Lwowski do Pana Starosty Grodziego 1929 r. ДАЛЮ. Ф. 110. Оп. 4. Од. зб. 25. Арк. 101–103.

542. Ustawa o przejeciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1921. № 4. Poz. 17. S. 38–39.

543. Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji. *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*. 1918. Nr. 65. Poz. 395.

544. Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1920. Nr. 117. Poz. 768.

545. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r.. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1921. №16. Poz. 93.

546. Ustawa z dnia 13 marca 1931 r. o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią

obywateli Rzeczypospolitej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1931. Nr 31. Poz. 214.

547. Ustawa z dnia 23 czewca 1939 r. O uregulowaniu stanu prawnego majątkow Kosciola Prawoslawnego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1939. № 57. Poz. 369–370.

548. Ustawodawstwo dla Ziem Wshodnich. Pismo Ministerstwo Spraw Wewnetrznych. 03.01.1921. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.4. Sygn. 365. S. 28–29.

549. Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce. *Sprawy narodowościowe*. 1927. № 3, maj-czerwiec. S. 227–236.

550. Wiadomosci Ukrainskie. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 861. S. 37.

551. Wniosek poslow Klubu Ukrainskiego w sprswie zabrania przez rzymokat. Kler prawoslawnego monasteru w Zahorowie Nowym pow. Horochowskiego. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.26. Sygn. 879. S. 47.

552. Wojewoda Lubelski w sprawie obrzadku slowiansko-katolickiego do Pana Ministra MWRiOP, Tajne, dnia 31.08.24. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.6. Sygn. 416. S. 32–33.

553. Wojewoda Tarnopolski, Stosunki miedzywyznaniowe a sprawa prowadzenia ksiag metrykalnych, Tarnopol, dnia 27 kwietnia 1935 r. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.5.18. Sygn. 642.

554. Zakres kompetencji wojewodow w sprawach wyznaniowych. Odpis Ministerstwa Wyznan Religijnych. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5.2. Sygn. 312.

555. Zarzadzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 15 lipca 1936 r. o organizacji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. *Dziennik Urzedowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. 1936. № 5. Poz. 122.

556. Zasady organizacji Wojewodzkiego Wydzialu Wyznaniowego. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Zesp. 14. Nr. serii 5. Sygn. 312.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

1. Копилова М.С. Модель взаємин держави та православної церкви у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління.* 2016. Вип. 1. С. 19–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknud_2016_1_7
2. Копилова М.С. Політико-правовий статус української меншини у Другій Речі Посполитій (1918–1926 рр.). *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Державне управління.* 2016. № 4. С. 43–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2016_4_8
3. Копилова М.С. Правове регулювання у сфері віросповідань як основа юридичного статусу православних церков у Польській республіці (1918–1939 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління.* 2016. Вип. 3(7). С. 14–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknud_2016_3_5
4. Копилова М.С. Центральні органи влади II Речі Посполитої як суб'єкти реалізації державної релігійної політики щодо православної церкви. *Теорія і практика державного управління.* 2017. Вип. 3. С. 40–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2017_3_8
5. Kopylova M. Local government authorities of the II Commonwealth of Poland as subjects for implementing the state religion policy in relation to the Orthodox Church. *Modern Science – Moderni veda.* Praha, Ceska republika, 2018. № 1. S. 47–53. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15495620>
6. Копилова М.С. Особливості державної політики у сфері релігії: ретроспективний аспект і сучасні виклики. *Наукові перспективи. Серія: Державне управління.* 2024. № 10(52). С. 164–174. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10\(52\)-163-174](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-163-174)
7. Копилова М.С. Поняття “державно-церковні відносини” в поліетнічній державі: історичні уроки та вдосконалення державної політики України. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Державне управління.* 2024. № 12(30). С. 350–363. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12\(30\)-350-363](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12(30)-350-363)
8. Копилова М.С. Концептуальна модель державно-церковних відносин в Україні. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки; Управління та адміністрування* : зб. наук. пр. 2024. Вип. 30(59). С. 246–263. DOI: [https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-30\(59\)-246-263](https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-30(59)-246-263)
9. Копилова М.С. Реалізація державної політики України щодо релігії і церкви в умовах цифрового розвитку суспільства. “*Věda a perspektivy*“. 2025. № 3 (46). С. 59–70. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2025-3\(46\)-59-69](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2025-3(46)-59-69)
10. Обушна Н.І., Копилова М.С. Особливості реалізації державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2025. № 3. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156.2025.3.6>
Особистий внесок автора: запропоновано визначення конфесійної війни як гібридної форми гуманітарної агресії, уточнено основні принципи захисту національних інтересів України в духовно-релігійній сфері, визначено особливості державної політики в Україні щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

11. Копилова М.С. Правове регулювання взаємовідносин держави та православної церкви у Другій Речі Посполитій у 1918–1939 рр. *Дні науки філософського факультету – 2016* : [матер. доп. та виступів на міжнар. наук. конф. (20–21 квіт. 2016 р., м. Київ)]. Київ : Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2016. Ч. 10. С. 39–41. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/dnff/dnff_2016_10.pdf
12. Копилова М.С. Модель взаємовідносин держави та православної церкви у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.). *Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 9–10 верес. 2016 р.). Хмельницький : Хмельн. нац. ун-т, 2016. С. 48–51. URL: http://lib.khnu.km.ua/konfer_HNU/2016/susp_derjava.pdf
13. Копилова М.С. Політико-правовий статус української меншини у Другій Речі Посполитій (1918–1926 рр.). *Zbornik prispevkov z medzinarodna vedecko-prakticka konferencia “Inovacnevyuskum v oblasti sociologie, psychologie a politologie”, 10–11 marca 2017 / sefredaktor Stanislav Mraz, CSc. Sladkovicovo, Slovenska republika : Vysoka skola Danubius, 2017. S. 11–15. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15495564>*
14. Копилова М.С. Воєводське управління як інструмент державної політики у сфері церковно-релігійного життя Польської республіки (1918–1939 рр.). *Дні науки філософського факультету – 2017* : [матер. доп. та виступів на міжнар. наук. конф. (25–26 квіт. 2017 р., м. Київ)]. Київ : Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2017. Ч. 9. С. 163–166. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/dnff/dnff_2017_09.pdf
15. Копилова М.С. Центральні органи державної влади як суб’єкти реалізації державної релігійної політики у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.). *Напрями удосконалення механізмів державного управління в умовах сучасних реформаційних процесів* : матеріали всеукр. Наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 2–4 листопада 2017 р. Запоріжжя, 2017. С. 13–16. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15495389>
16. Копилова М.С. Міністерство віросповідань та народної освіти як суб’єкт реалізації державної релігійної політики у Другій Речі Посполитій. *Управлінські науки в сучасному світі* : зб. матер. IV міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 22 лист. 2017 р. Київ, 2017. С. 122–126. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15495197>
17. Копилова М.С. Напрями реалізації публічної політики України щодо релігійних організацій у контексті децентралізації. *Публічне управління в Україні : історичний досвід та перспективи розвитку* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 18–21 лютого 2025 р. Київ, 2025. С. 367–369. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2166/files/5416ed7e-336d-415b-92eb-60fa32af8003.pdf>
18. Kopylova M. State policy on religious organizations in Ukraine: digitalization and development prospects. *Concepts for Development of Society’s Scientific Potential* : зб. VII Міжнародної наук.-практ. конф. 19–20 березня 2025 р., Прага, Чехія. Praha, 2025. С. 104–110. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.03.2025>
19. Копилова М.С. Державна політика України у сфері діяльності православних церков в умовах війни: баланс безпеки та свободи віросповідання. *Шевченківська весна – 2025: публічне управління та державна служба* : матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (Київ, 26 берез. 2025 р.) / за заг. ред. Л.Г. Комахи, Т.П. Паламарчук. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2025. С. 101–105. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2184/files/f1befd39-12f8-4f1f-b0bc-15192dd1d260.pdf>
20. Копилова М.С. Релігійна безпека в умовах війни: виклики, загрози та напрями державної політики. *Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього* : матеріали щоріч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18 квіт. 2025 р.) / за заг. ред. Л.Г. Комахи, Т.П. Паламарчук. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2025. С. 96–98. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2199/files/cf3eafba-5184-4c88-871c-deb36577eff2.pdf>

Додаток Б
Підходи до визначення сутності поняття “державна політика”
у науковому дискурсі*

Суть підходу до визначення	Автори, джерело	Формулювання сутності поняття “державна політика”
1	2	3
1. Визначає державну політику як засіб	В. Князєв, В. Бакуменко [62]	Засіб, що дозволяє державі досягнути певної мети в конкретній галузі, використовуючи правові, економічні, адміністративні методи впливу, спираючись на ресурси, які є в її розпорядженні
2. Ототожнює державну політику з діяльністю уряду	В. Романов, О. Рудік, Т. Брус [347]	Відносно стабільна, організована та цілеспрямована діяльність уряду стосовно певної проблеми або предмета розгляду, яка здійснюється ним безпосередньо або опосередковано через уповноважених агентів і впливає на життя суспільства
3. Визнає державну політику як напрям діяльності держави	В. Бакуменко, П. Надолішній [10]	Напрямок діяльності держави щодо визначення та досягнення соціально значущих цілей розвитку суспільства чи його окремих сфер
4. Обґрунтовує державну політику як дії системи органів державної влади	Ю. Сурмін, В. Бакуменко, А. Михненко, Ю. Ковбасюк [79]	Дії системи органів державної влади згідно з визначеними цілями, напрямами, принципами для розв’язування сукупності взаємопов’язаних проблем у певній сфері суспільної діяльності
5. Позначає державну політику як сукупність цілей	Н. Нижник, С. Дубенко, В. Мельниченко [61]	Сукупність цілей і завдань, що практично реалізується державою, і засобів, які використовуються при цьому
6. Окреслює державну політику як курс діяльності уряду	О. Рябічко [349]	Пропонований курс діяльності уряду для задоволення потреб чи використання можливостей, сформульований із зазначенням очікуваних результатів та їх впливу на наявний стан справ і конкретне розв’язання проблем
7. Розглядає державну політику як сукупність дій, заходів та інститутів	В. Тертичка [59]	Сукупність специфічних, неординарних дій, заходів та інститутів, за допомогою яких відбувається задоволення різноманітних інтересів диференційованого суспільства

*Джерело: узагальнено автором на основі [62; 347; 10; 79; 61; 349; 59]

Додаток В

Проблеми інституційно-правового та ресурсного забезпечення державної політики щодо діяльності православних церков в Україні*

Вид забезпечення	Деталізація проблем
Інституційно-правове забезпечення	
Інституційна складова	<ul style="list-style-type: none"> – Відсутність окремого міністерства, що займається питаннями релігії, натомість функціонує низка установ та консультативних органів, які забезпечують діалог між державою й православними церквами, гарантують захист релігійних свобод у межах правової бази. – Розподілення функцій між кількома органами ускладнює координацію; – низька ефективність на місцевому рівні через обмеження повноважень та слабку спроможність ОМС (за даними КМІС у 2024 р. 55% ОМС мали проблеми з реалізацією делегованих повноважень) та ін.
Правова складова	<ul style="list-style-type: none"> – Необхідність оновлення базового закону в релігійній сфері; – недостатня деталізація законодавства щодо “релігійної безпеки”; – відсутність сучасної Концепції державно-церковних відносин в Україні та ін.
Ресурсне забезпечення	
Кадрова складова	<ul style="list-style-type: none"> – Недостатня кількість ВЗО, у яких реалізуються ОП “Релігієзнавство” першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів; недосконалий механізм розміщення державного замовлення на підготовку фахівців на ці освітні програми; – низька етична та фахова підготовка службовців на місцях, що викликає недовіру до органів влади, породжує конфлікти в громадах; – політизація конфесійного простору (використання церков у політичних цілях загрожує єдності суспільства) та ін.
Інформаційно-комунікативна складова	<ul style="list-style-type: none"> – Обмежена інтерактивність та прозорість комунікацій із громадськістю; – низька активність частини ОМС у соціальних мережах; та ін.
Суспільно-мотиваційна складова	<ul style="list-style-type: none"> – Недостатній обсяг просвітницької роботи серед громадськості щодо свободи совісті та міжконфесійного миру та ін.
Фінансова складова	<ul style="list-style-type: none"> – Недостатня кількість програм фінансової підтримки релігійних громад; – фінансова підтримка часто має ситуативний характер та ін.

*Джерело: узагальнено, систематизовано та адаптовано автором

Додаток Г

**Організація Департаменту віросповідань МВіНО Другої Речі
Посполитої у 1917 – 1939 рр.***

1917	Секція віросповідань				
1919	Президіальний відділ	Відділ римо-католицького віросповідання	Відділ справ євангельських	Відділ справ іудейських	Відділ православного, маріавітського і магометанського віросповідань
1922	Загальний відділ	Відділ католицького віросповідання	Відділ євангельського віросповідання	Відділ маріавітського віросповідання	Відділ інших віросповідань
1923	Загальний відділ	Відділ католицького віросповідання	Відділ євангельського віросповідання	Відділ маріавітського віросповідання	Відділ інших віросповідань і православного
1924	Відділ міжконфесійний		Відділ християнських віросповідань	Відділ нехристиянських віросповідань	
1926	Відділ міжконфесійний		Відділ християнських віросповідань	Відділ нехристиянських віросповідань	Відділ православного віросповідання
	Віросповідання католицьке	Віросповідання євангельське			
1928	Відділ римо-католицького віросповідання		Відділ християнських некатолицьких віросповідань	Відділ нехристиянських віросповідань	
1931	Відділ римо-католицького віросповідання		Відділ християнських некатолицьких віросповідань	Відділ нехристиянських віросповідань	
1936	Відділ католицького віросповідання		Реферат православного і старообрядного віросповідань	Відділ справ євангельських, сект і нехристиянських віросповідань	

*Джерело: узагальнено автором згідно даних AANW. Zespól 14. Ministerstwa WRiOP z lat 1917-1939

Додаток Д

Міністри МВіНО II Речі Посполитої*

Період перебування на посаді	Міністр
07.07.1917 – 04.09.1918	А. Поніковський
17.11.1918 – 16.01.1919	К. Праус
21.01.1919 – 09.12.1919	Я. Лукашевич
13.12.1919 – 09.06.1920	Т. Лопушанський
23.06.1920 – 24.07.1920	Т. Лопушанський
24.07.1920 – 13.09.1921	М. Ратай
28.06.1922 – 31.07.1922	А. Слівінський
31.07.1922 – 21.08.1922	Ю. Новак
21.08.1922 – 14.12.1922	К. Куманіцкий
16.12.1922 – 26.05.1923	Й. Мікуловські-Поморський
28.05.1923 – 27.10.1923	С. Глабінський
27.10.1923 – 15.12.1923	С. Грабський
19.01.1923 – 11.12.1924	Б. Міклашевський
11.12.1924 – 25.03.1925	Я. Завіцький
25.03.1925 – 14.11.1925	С. Грабський
20.11.1925 – 05.05.1926	С. Грабський
05.05.1926 – 15.05.1926	С. Грабський
15.05.1926 - 07.07.1926	Й. Мікуловські-Поморський
07.07.1926 – 30.12.1926	А. Суйковський
02.10.1926 – 09.01.1927	К. Бартель
09.01.1927 – 27.04.1928	Г. Добруцький
27.06.1928 – 13.05.1929	К. Світальський
14.04.1929 – 04.08.1931	С. Червінський
12.08.1931 – 13.05.1934	Я. Єджевич
23.02.1934 – 12.10.1935	В. Єджевич
13.10.1935 – 05.12.1935	К. Хилінський
05.12.1935 – 30.09.1939	В. Святославський

* Джерело: укладено автором за даними [452, с. 224-246]

Додаток Е
Видатки на утримання Православної церкви Польщі
в 1926-1940 рр. (у злотих)*

Рік	Кошторис	Видатки
1926	1 927 500	1/3 кошторису
1927-1928	1 695 980	1 129 000
1928-1929	2 030 980	Немає даних
1929-1930	2 046 980	1 895 000
1930-1931	2 117 980	Немає даних
1931-1932	2 007 980	1 282 000
1932-1933	1 390 000	Немає даних
1933-1934	1 384 000	1 283 000
1934-1935	1 333 600	Немає даних
1935-1936	1 365 600	1 366 000
1936-1937	1 333 600	1 334 000
1937-1938	1 470 880	1 471 000
1938-1939	1 470 880	Немає даних
1939-1940	2 576 000	Немає даних

*Джерело: узагальнено автором на підставі AANW. Zespol 14. Ministerstwa WRiOP z lat 1917-1939

Додаток Ж
Витрати з бюджету на утримання православного духовенства
у Другій Речі Посполитій за 1937 р. (у злотих)*

Посадова особа ПЦП	Витрати за місяць	Витрати за рік
Митрополит	1875 злотих	22500 злотих
4 єпископи	по 800 злотих	38400 злотих
4 вікарія	по 360 злотих	17280 злотих
20 членів Консistorій єпархій	по 225 злотих	54000 злотих
5 членів Консistorії у Варшаві	по 250 злотих	15000 злотих
1 секретар синодальної канцелярії	300 злотих	3500 злотих
1 секретар Консistorії у Варшаві	250 злотих	3000 злотих
4 секретарі Консistorій єпархій	по 225 злотих	10800 злотих
2 осіб з управління синодальної канцелярії	по 175 злотих;	4200 злотих
1 особа з управління Консistorії у Варшаві	180 злотих	2160 злотих
4 особи з управління Консistorій єпархій	по 150 злотих	7200 злотих
3 референта синодальної канцелярії	по 250 злотих	9000 злотих
1 референт Консistorії у Варшаві	225 злотих	2700 злотих
4 референти Консistorій єпархій	по 200 злотих	9600 злотих
139 дияконів	по 25 злотих	41700 злотих
121 вікарій	по 35 злотих	50820 злотих
5 секретарів	по 40 злотих	2400 злотих
1721 псаломщика	по 15 злотих	300180 злотих
1600 осіб парафіального духовенства	по 50 злотих	960000 злотих
1 водій синодальної канцелярії	по 120 злотих	1440 злотих
1 водій Консistorії у Варшаві	по 120 злотих	1440 злотих
4 водії Консistorій єпархій	по 100 злотих	4800 злотих
Деканські надбавки (125)	по 20 злотих	30000 злотих
Разом		1592220 злотих

* Джерело: укладено автором на підставі: [435, s. 61], [548, s. 203], [482, s. 373]

Додаток К

Щомісячні державні дотації Другої Речі Посполитої ПЦП до 1926 р.*

Посадова особа ПЦП	Розмір дотації
Митрополит	500 злотих
4 єпископи	по 360 злотих
2 вікарія	по 170 злотих
20 членів Консисторії	по 170 злотих
Секретар синодальної та митрополичої канцелярії	150 злотих
5 секретарів консисторії	по 140 злотих
5 особистих секретарів митрополита та єпископів	по 140 злотих
2 референта синодальної та митрополичої канцелярії	по 140 злотих
5 референтів консисторії	по 140 злотих
Управління синодальної та митрополичої канцелярії	116 злотих
1400 осіб парафіального духовенства	35 000 злотих

*Джерело: укладено автором на підставі: AAN w Warszawie. Zespol 14, Ministerstwa WRiOP z lat 1917-1939, Sygn. 361.

Додаток Л

**Довідки, акти про впровадження результатів дисертаційної роботи,
участі у науково-дослідній роботі**

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ**

04050, м. Київ, вул. Академіка Ромоданова, 12/2
телефон (044) 481-44-03

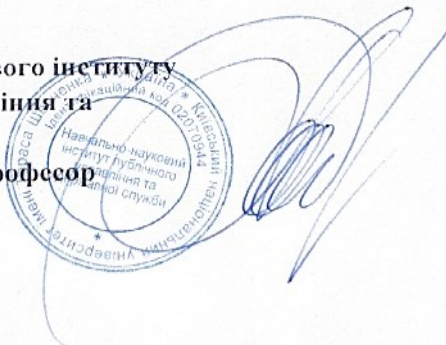
15.05.2025 № 074-16-08-79

**ДОВІДКА
про участь у науково-дослідній роботі**

Видана КОПИЛОВІЙ Марині Сергіївні з підтвердженням про те, що вона дійсно брала участь у виконанні науково-дослідних робіт, що проводилися кафедрою публічної політики Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відповідно до наукової теми “Публічне управління в умовах кризових ситуацій: теорія та практика” (№ державної реєстрації 0124U000045, 2024 рік).

Внесок авторки полягає в: ідентифікації проблем та систематизації тенденцій розвитку державної політики України щодо діяльності православних церков в умовах воєнного стану; обґрунтуванні доцільності проведення в Україні політики децентралізації у сфері свободи совісті та свободи релігії, яка має бути сформована в контексті вектору європейської інтеграції.

**Директор
Навчально-наукового інституту
публічного управління та
державної служби,
д-р. філос. наук, професор**

Лариса КОМАХА

**Керівник НДР,
д-р. юрид. наук, професор**

Наталія КОРЧАК

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie
Warsaw Management Academy

UKRAIŃSKO-POLSKI INSTYTUT ZARZĄDZANIA

03-772 Warszawa, ul. Kawęczyńska 36, tel. +48 (22) 59 00 856, fax +48 (22) 59 00 713

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie
Ukraińsko-Polski Instytut Zarządzania
ul. Kawęczyńska 36, 03-772 Warszawa
tel. (022) 59-00-856, fax 59-00-713

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Цим засвідчуємо, що результати дисертаційної роботи аспірантки кафедри публічної політики Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка Копилової Марини Сергіївни на тему «Державна політика України щодо діяльності православних церков: історичні уроки та концептуалізація розвитку» (поданої на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління зі спеціальності 25. 00. 01 – теорія та історія державного управління) впроваджені в практичну діяльність Варшавської Вищої Школи Менеджменту (Польща). Зокрема, розробки дисертаційного дослідження щодо:

– проведення порівняльного аналізу особливостей формування та реалізації державної політики щодо діяльності православних церков у поліконфесійних державах із різним правлячим режимом (на прикладі України і Речі Посполитої);

– обґрунтування рекомендацій законодавчим і виконавчим органам влади щодо компромісного вирішення історичних питань українсько-польських взаємин;

– уточнення/конкретизації напрямів державної політики у сфері міжнаціональних відносин, формуванні історичної пам'яті та історичної освіти, розвитку й поглиблення українсько-польських відносин

використані Варшавською Вищою Школою Менеджменту в навчальному процесі під час викладання навчальної дисципліни «Суспільні трансформації в країнах Східної Європи» в межах магістерської програми «Адміністрація публічна» за напрямом підготовки слухачів «Адміністрація і право».

Група гами' szacunkce

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie
MENEDŻER PROJEKTÓW POLSKO-UKRAIŃSKICH

Mgr Daniel Małyszewski

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

вул. Героїв Майдану, буд. 8, м. Хмельницький, 29000. Тел. (038-2) 71-80-00, факс 71-75-70
E-mail: info@univer.km.ua Розрахунковий рахунок UA598201720344281002200032328 ДКСУ м. Київ,
МФО 820172. Код ЄДРПОУ 14163438

19.12.2024 № 01884/24

На № _____ від _____

ЗАТВЕРДЖУЮ
Ректор Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова
О.М. Омельчук
2024 року

Акт

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження на здобуття
наукового ступеня кандидата наук з державного управління
за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління
КОПИЛОВОЇ МАРИНИ СЕРГІЇВНИ**

Комісія у складі: голови комісії – першої проректорки, доцентки кафедри публічного управління та адміністрування, кандидатки наук з державного управління, доцентки Ковтун І.Б.; членів комісії – деканеси факультету публічного управління, доцентки кафедри публічного управління та адміністрування, кандидатки наук з державного управління, доцентки Т.В. Підлісної, професорки кафедри публічного управління та адміністрування, докторки наук з державного управління, доцентки І.В. Шевчук підтверджує цим актом те, що наукові результати дисертаційної роботи аспірантки кафедри публічної політики навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка Копилової М.С. на тему «Механізми формування та реалізації державної політики України щодо православних церков у контексті європейського досвіду (на прикладі II Речі Посполитої)» на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління в частині узагальнення досвіду політики відновленої Польської держави щодо православної церкви на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, обґрунтування напрямів удосконалення механізмів формування та реалізації державної політики України мають практичне значення. Зокрема, окремі з них було впроваджено викладачами кафедри публічного управління та адміністрування під час оновлення окремих освітніх компонентів, зокрема «Історія публічного управління», «Історія української культури та державності», «Взаємодія держави і громадянського суспільства», «Політика європейської інтеграції».

Запроваджена в дисертаційному дослідженні *Концепція формування та реалізації державної політики щодо православних церков у контексті консолідації громадянського суспільства*, як цілісна система поглядів і понять про зміст і спрямованість управлінських механізмів (інституційного, правового, ресурсного та ін.), що базуються на основоположних принципах, цільовій орієнтації, функціональній діяльності з використанням відповідних форм і методів управління, заслуговує на увагу та реалізацію органами влади. Переконані, що впровадження її положень може забезпечити зміцнення цілісності відповідної концептуальної системи, сприятиме реалізації функцій державної політики щодо православних церков, стимулюватиме консолідацію громадянського суспільства в умовах реформування сфери державно-церковних відносин із визначеним впливом на забезпечення балансу між свободою віросповідання та державними інтересами.

Голова комісії:

Перша проректорка,
доцентка кафедри публічного управління та
адміністрування, кандидатка наук
з державного управління, доцентка

I. Б. Ковтун

Члени комісії:

Деканеса факультету публічного управління,
доцентка кафедри публічного управління та
адміністрування, кандидатка наук
з державного управління, доцентка

T. В. Підлісна

Професорка кафедри публічного
управління та адміністрування,
докторка наук з державного управління, доцентка

I. В. Шевчук

Ковтун
Т. В. Підлісна

Шевчук
Т. В. Підлісна

Шевчук
Т. В. Підлісна

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
КОПИЛОВОЇ МАРИНИ СЕРГІЇВНИ

Наукові результати дисертаційної роботи аспірантки кафедри публічної політики Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка М.С. КОПИЛОВОЇ на тему «Механізми формування та реалізації державної політики України щодо православних церков у контексті європейського досвіду (на прикладі ІІ Речі Посполитої)» на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління в частині діагностики механізмів формування та реалізації державної політики України щодо православних церков, обґрунтування напрямів її вдосконалення мають практичне значення. Окремі з них було впроваджено викладачами кафедри публічного управління та адміністрування у викладанні освітнього компонента «Публічне управління у сфері соціального і гуманітарного розвитку» освітньої спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» другого (магістерського) рівня освіти, зокрема на лекціях «Етнонаціональні та державно-конфесійні виміри гуманітарної політики» та «Особливості гуманітарного розвитку і гуманітарної політики в умовах інтеграції України в ЄС».

Представлена в дисертаційному дослідженні *Концепція формування та реалізації державної політики щодо православних церков у контексті консолідації громадянського суспільства*, як цілісна система поглядів і понять про зміст і спрямованість управлінських механізмів (інституційного, правового, ресурсного та ін.), що базуються на основоположних принципах, цільовій орієнтації, функціональній діяльності з використанням відповідних форм і методів управління, заслуговує на впровадження у діяльність органів центральної і місцевої влади. Переконані, що реалізація її положень може забезпечити зміцнення цілісності відповідної концептуальної системи, сприятиме вдосконаленню функцій державної політики щодо православних церков, стимулюватиме консолідацію громадянського суспільства в умовах реформування сфери державно-церковних відносин із визначеним впливом на забезпечення балансу між свободою віросповідання та державними інтересами.

Доктор політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та політології
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

ДОВІДОК

Андрій КОБЕТАК

Свідоме задоволення
Проректор

В.В. Уманський

ДОВІДКА

про впровадження дисертаційного дослідження
Марини КОПИЛОВОЇ «Державна політика України щодо діяльності
православних церков: історичні уроки та концептуалізація розвитку» за
спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління

Визнання Православної церкви України як автокефальної у родині Вселенського православ'я й продовження процесу автокефалізації актуалізують важливість підтримки Української держави. З урахуванням цього актуальності набуває дисертація аспірантки кафедри публічної політики Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка Марини КОПИЛОВОЇ на тему «Державна політика України щодо діяльності православних церков: історичні уроки та концептуалізація розвитку» за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління.

Узагальнення автора в частині теоретико-методичних засад розвитку державної політики щодо діяльності православних церков, розроблені практичні рекомендації щодо їх концептуалізації в контексті забезпечення національних інтересів українського народу в царині суспільно-релігійних і державно-церковних відносин було використано в богослужбовій і просвітницькій діяльності Кам'янець-Подільської єпархії ПЦУ. Зокрема йдеться про положення розробленої автором дисертації Концепції державної політики щодо діяльності православних церков, у якій відображено пріоритети держави в релігійній сфері щодо формування ефективної партнерської моделі її взаємин із православними церквами, серед яких: розвиток соціального партнерства; використання потенціалу православних церков для налагодження міжнародного діалогу, розбудови іміджу України як демократичної держави з високим рівнем забезпечення свободи совісті; збереження, охорона й популяризація культурної та духовної спадщини (сакральної архітектури, культових споруд, іконопису, бібліотек і монастирських архівів); розвиток

військового капеланства як важливого напрямку партнерства держави і православних церков, що спрямований на забезпечення духовної підтримки військовослужбовців.

Висловлюємо впевненість, що розроблена й представлена в дисертації Концепція розвитку державної політики щодо діяльності православних церков заслуговує на впровадження у діяльність центральної, місцевої влади, органах місцевого самоврядування, консультативно-дорадчих органах та ін. Реалізація положень цієї Концепції може забезпечити зміцнення відповідної концептуальної системи, сприятиме вдосконаленню функцій державної політики щодо православних церков, запровадження партнерської моделі взаємовідносин держави з православними церквами, стимулюватиме консолідацію громадянського суспільства та забезпечення свободи совісті.

Архієпископ Кам'янець-Подільський і Новоушицький Герман

3 березня 2025 р.

